



Irodalomtörténeti Közlemények

2023. CXXVII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Etlinger Mihály

Mészáros Gábor

technikai szerkesztők

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

Tartalom

<i>Knapp Éva: Martin von Cochem három purgatóriumtörténete</i> (Szövegváltozatok és -metamorfózisok)	3
<i>Török Zsuzsa: Pest Belvárosának nyomtatási kultúrája 1860–1865 között</i>	32
Kisebb közlemények	
<i>Zsengellér József: Apáczai Csere János héber nyelvi műveltsége I.</i>	58
<i>Bányász Melinda: A Törökországi levelek három történetének forráskérdéséhez</i>	65
Textológia	
<i>Buda Attila: „legárvább három éveim neveltje”– A Fiamhoz című vers kéziratai</i>	82
Szemle	
Hende Fanni, Kisdi Klára és Korondi Ágnes (szerk.) „Mestereknek gyengyének”: Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára (Bartók Zsófia)	110
Gömöri György: Elvándorlók és elvagyódók. Esszék, tanulmányok (Németh S. Katalin)	114
Kappanyos András: Túl a sövényen (Sohár Anikó)	118
Deczki Sarolta: Tar Sándor (Ludmán Katalin)	123
Krónika	
Kecskeméti Gábor: Ritoókné Szalay Ágnes (1931–2022)	127
P. Vásárhelyi Judit: Borsa Gedeon (1923–2022)	129



Martin von Cochem három purgatóriumtörténete

Szövegváltozatok és metamorfózisok

KNAPP Éva

irodalomtörténész, az MTA doktora

ORCID: 0000-0002-5387-3556

Three Purgatory Stories by Martin von Cochem: Text variants and metamorphoses

Abstract | Among the popular prayer books of Martin von COCHEM (1630–1712) which were published in hundreds of editions, Guldener Himmels-Schlüssel [Golden Heaven Key], first published in 1690, is an unusual compilation in several ways. This text is one of the first devotional works by Pater Martin without a Latin pre-edition or earlier version. The title page offers information about the structure of the publication, which is unusual for prayer books. The first part consist of three “terrifying” (erschrecklich) purgatory stories, with which the author aims to promote the use of the prayer book in order for souls to escape from purgatory. The following study focuses on three purgatory stories edited into the compilation called „liber Historico-precatorium” by the censors and their narrative environment in the oeuvre.

Keywords | Martin von COCHEM, purgatory, soul redemption, exemplum, prayer book

Martin von Cochem (1630–1712) több száz kiadásban megjelent közkedvelt imádságoskönyvei közül az 1690-ben először napvilágot látott¹ *Guldener Himmels-Schlüssel*² (Dillingen, Johann Caspar Bencard) több tekintetben rendhagyó összeállítás. Alcíme szerint célja, hogy használata révén lelkek szabadulhassanak ki a purgatóriumból („Zu Erlösung der lieben Seelen deß Fegfeurs”). Egyúttal Pater Martin egyik első olyan áhitatirodalmi kiadványa, melynek nem készült latin nyelvű előkiadása vagy változata. Olvasását elsősorban az istenfélő, áhitatos nőknek ajánlotta („Zum sonderlichen Gebrauch deß andächtigen Weiber-Geschlechts”). A szerző e javaslata az új kiadások címlapján folyamatosan ismétlődik, és Pater Martin *Baumgarten*jeitől eltérően ennél az összeállításnál nem eladást segítő reklámfogás.³ A kötet dedikációja I. Lipót német-római császár, magyar király harmadik feleségének, a köztudottan vallásosságáról és műveltségéről ismert Pfalz–Neuburgi Eleonóra Magdolna Teréziának szól.⁴ Eleonóra császárné jellegzetes hajviseletű, gyöngy nyakláncos, ismeretlen művész által festett portréja⁵ felismerhető a rézbe metszett, kvalitásos, de szignálatlan címlapelőzők címre utaló kulccsal a kezében feszület előtt térdelő nőalakján, akinek lábánál a párnára helyezett felségjelvények között látható a német-római császári korona.⁶ A metszet

- 1 Konradin ROTH, *P. Martin von Cochem 1634–1712: Versuch einer Bibliographie* (Koblenz-Ehrenbreitstein: [s. n.], 1980), 93–112; Konradin ROTH, „Das Verzeichnis der Schriften des P. Martin von Cochem: Versuch einer Bibliographie”, in Konradin ROTH, Peter SCHERL und Reinhold SCHOMMERS, *Pater Martin von Cochem Kapuziner 1634 Cochem – 1712 Waghäusel: Festschrift zur eier des 350. Geburtstages in seiner Heimatstadt*, 45–71 (Cochem: Kirchengemeinde St. Martin Cochem, 1984), 59; Reinhold SCHOMMERS, „Übersicht über die Auflagen der Werke Pater Martins”, in ROTH, SCHERL und SCHOMMERS, *Pater Martin...*, 72.
- 2 A cím típuscím, több 1690 előtt megjelent nyomtatvány ismert ezzel a titulussal, így például Balthasar OSTEN, *Clavis Coeli, Guldener Himmels-Schlüssel Oder Andechtige Seufftzer und Gebete [...] Nach Anleitung der H. Sontäglichen Evangelien [...]* (Jehna: Steinmann – Preslaw: Eyrings und Perferts, 1615); Johann FEYERABEND, *Clavis coeli: Glaubiger Christen bewerter Himmelschluessel [...]* (Olssen: Johannes Boesemesser, 1616); Theodore DUPLAN, *Altera clavis coeli, misericordia sive elemosyna [...]* (Ruraemundae: [s. n.], 1676).
- 3 A *Baumgarten*nek címlapján különféle, férfiaknak és nőknek címzett „ajánlások” váltakoztak, így például néhány magyarországi kiadáson: „Zu sonderlichem Dienst Des andächtigen Weiber-Geschlechts” (1741); „Nynj pak na Slowenský preložené. Pro Osobu Mužsku” (1743); „Pro gednukaždau horliwau Osobu Ženskau spořádaná” (1767); „Prospesné a pre Osobu Mužsku, a Ženská spořádané” (1813). KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon, Harmadik rész: Baumgarten* (Zebegény: Borda Antikvárium, 2019), 53, 54, 57, 76; vö. még Edith SAURER, „Bewahrerinnen der Zucht und der Sittlichkeit: Gebetbücher für Frauen – Frauen in Gebetbüchern”, *L’Homme: Europäische Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft* 1 (1990): 37–58, 44.
- 4 MARTIN VON COCHEM, *Guldener Himmels-Schlüssel [...]* (Dillingen: Johann Caspar Bencard, 1690), (2v–)(4v.
- 5 Wien, Kunsthistorisches Museum, Bilddatenband, a festmény 1680-ban készült. Hozzáférés: 2021. február 28., [Wikipedia](https://www.wikipedia.org).
- 6 Az ábrázolás egyre stilizáltabb formában a későbbi kiadásokból sem hiányzik. Nem véletlen, hogy Wolfgang Brückner, aki a *Goldener Himmels-Schlüssel* 1801-es augsburgi kiadását használta, az ekkorra már stilizált címlapelőzők palástos nő alakját a Krisztus keresztjét megtaláló Szent Ilonával azonosította. Brückner nem tesz említést az első kiadás dedikációjáról és annak címzettjéről, valamint e kiadás címlapelőzőkéről. Wolfgang BRÜCKNER, „Die Legendensammlungen des Martin von Cochem: Narrative Popularisierung der katholischen Reform im Zeitalter des Barock”, *Simpliciana: Schriften der Grimmelshausen-Gesellschaft* 21 (1999): 233–258, 235–236, 7. jegyzet.

megrendelője – valószínűleg a szerzővel egyetértésben – az epistola dedicatoria aláírója, Johann Caspar Bencard lehetett, aki már az imádságoskönyv első kiadására megszerezte a privilegium caesareumot, valamint a kapucinus rend rajnai provinciája minister provinciálisának nyomtatási engedélyét (1689. június 16.) tizenkét évre.⁷

A különféle engedélyekkel⁸ felszerelt kötetben a dedikáció után és az engedélyek előtt olvasható Pater Martin nőknek címzett („An das sambtliche andächtige Weiber-Geschlecht”) előszava (Vorred), melyben javaslatot tesz arra, hogy a megszólítottak mikor és milyen időbeosztással végezzék a kötet imádságait, ezzel hatékonyan segítve a purgatóriumi lelkek szabadulását. Az előszóban a további figyelemfelhívások egyikeként szerepel az is, hogy a kötet imádságai nem ismétlik a szerző korábbi imádságoskönyveinek szövegeit.⁹ Végül Pater Martin itt fejezte ki reményét, hogy az első részhez tartozó történetekhez illesztett ábrázolások és az első két rész elolvasása meggyőzi a kötet használóit a lélekszabadítás fontosságáról.¹⁰

A kiadvány imádságoskönyvektől szokatlan szerkezetéről elsőként a címlap tájékoztat. Eszerint az első részben (Theil) három, tizenkét rézmetszettel kísért „rémisztő” (erschrocklich) purgatóriumtörténet olvasható („mit [...] zwölf Kupfferstichen, die Grausamkeiten der Peinen deß Fegfeuers erklärt werden”). Ezt tanítás követi a második rész három fejezetében arról, hogy milyen hasznos a tisztító tűzben szenvedő lelkekért imádkozni („wie nützlich es seye für die liebe Seelen betten”), majd az elvégzendő áhítatok a harmadik részben találhatók. A szerkezet e hármas tagolását megismétli az *Inhalt dises Himmel-Schlüssels* a számozott első oldal előtt,¹¹ és innen értesülünk a harmadik rész harmincnégy tematikus imádság egységéről. Az összeállítás e szokatlan felépítésére kitért Sylvanus Artzfeld és Dionysius Luxemburg teológiai approbatiója, melyben a munkát – tekintettel a kompozícióra – „librum Historico-precatorium”-ként nevezik meg, értékelve a szerző fáradozását.¹²

Az első kiadás valószínűleg nem aratott tetszést, mert az 1691-ben megjelent második kiadás („Der andere Truck” Dillingen, J. C. Bencard) címlapján a „merklich vermehrt und verbessert” kitétel olvasható. E kiadásban a „Censura theologorum Ordinis”-ből („Weissenhorni, 24 Julij, 1691”) kitűnik, hogy a tiroli kapucinus provincia minister provincialisa, Bernardus Salisburg utasítására Constantinus Warasdinus kapucinus gvárdián megvizsgálta a kötet módosított szerkezetét és tartalmát, s engedé-

7 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690),)(1r–)(2r.

8 Facultas Reverendissimi P. Generalis: „Florentiae 23. Aprilis, Anno 1689”; Approbatio Duorum Theologorum: „Confluentiae, 31. Martii, Anno 1689”; Censura Ordinarij: „August. die 28. Januar. 1690”. Uo.,)(7r–v.

9 A tisztító tűzben szenvedőkért végzett áhítatok a mai napig kedveltek. Rómában (Lungotevere Prati 12) külön múzeuma (Museo delle Anime del Purgatorio) van a purgatóriumi lelkek földi jelentkezését tanúsító tárgyaknak, melyet 1917-ben nyitottak meg a Sacro Cuore del Suffragio templom sekrestyéjében.

10 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690),)(5r–6v.

11 Eszerint a második részben „seynd erstlich sechs Nutzbarkeiten [...] Darnach eine leichte Weiß vil Seelen zu erlösen: Drittens kräftige Weiß sein Gebett und Werck zuverrichten.” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690),)(2v.

12 „[...] in cuius parte prima verissimas aliquot de horribilibus Purgatorii poenis historias cum energia profert [...]”. MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690),)(7r–v.

lyezte a bővített és jobbított („[...] in pluribus augmentarum, et per totum melioratum”) tartalmú *Guldener Himmelschlüssel* kinyomtatását.¹³ Pater Martin e kiadás számára két-részesé alakította át az összeállítást. Az első egység három fejezetre tagolt érzékletes oktatás a tisztítótűzről. Ennek tartalma: 1. „Die Grausamkeit deß Fegfeurs” címmel a három purgatóriumtörténet; 2. „Die Nutzbarkeit und leichte Weiss den Seelen zu helfen”, azaz miként lehet haszonnal segíteni az itt szenvedő lelkeket; 3. végül a segítő igyekezet várható eredményéről („und dan eine schöne Manier seine Werck fruchtbarlich zu verrichten erkläre wird”). Eszerint az első kiadásban még önálló első rész három története („historias”) betagolódott a korábbi második rész elejére, s így némileg veszített kiemelt jelentőségéből. A második egység az imádságrész harmincnég helyett tizenhat részben („in sechszehen Theilen”). További jelentős változás, hogy az első kiadás purgatóriumtörténeteibe illesztett tizenkét látványos rézmetszet az általam ismert későbbi kiadások egyikében sem tűnik fel, és az új kiadások némelyikében a tizenhat részes imádság tematikát díszíti rézmetszetsorozat.¹⁴ Ez az átalakított szerkezet állandósulni látszik a későbbi *Guldener*-, *Goldener*- és *Grosser Goldener Himmel-schlüssel*-kiadásokban, s némelyikben megérte a 20. századot.

A felsorolt címeken az általam ismert úgynevezett „nagy” *Himmelschlüssel*-kiadások terjedelme hétszáz oldal körül van. Egy részük további sajátossága, hogy bár jelzik a kötet első egységét élén a három történettel, ez mégsem található a kiadások minden példányában. Elhagyásuk minden valószínűség szerint kiadói döntés lehetett.¹⁵ A „nagy” *Himmelschlüsseleken* kívül a további, Pater Martin ezen összeállításán alapuló *Himmelschlüssel* gyűjtőcímű kiadások között különféle címvariánsok¹⁶ találhatók, s ezek mindegyike a három purgatóriumtörténet nélkül, módosított szerkezettel és rövidebb tartalommal látott napvilágot.

Az alábbiakban megvizsgálom az imádságoskönyvbe szerkesztett három purgatóriumtörténetet, ezek elbeszélő környezetét az életműben, Pater Martin írói koncepcióját és hivatkozás stratégiáját, a szövegek módosulását a *Himmelschlüssel*-kiadásokban és „megérkezésüket” Magyarországra.

A Himmelschlüssel-történetek

Pater Martin a *Guldener Himmels-Schlüssel* első részében három különösen hatásosnak vélt történettel kívánta az imádságoskönyv használóinak figyelmét felkelteni a tisztítótűzben szenvedő lelkekre. Ezek célzatosan, az érzékekre hatva mutatják be a purgatórium „tájjait” és az itt szenvedők kínjait. A szövegek kiválasztásánál fontos

13 Ez a részletes 1691-es censura 1741-ig ismétlődik, 1746-ban azonban már rövidebb és egyszerűbb a szövege.

14 Ezek a rézmetszetek olyan ismert ikonográfiai toposzok, melyeknél a képmező alsó részére, általában egynegyedére egy-egy sematikus tisztítótűzben szenvedő lelkeket ábrázoló jelenetet helyeztek el.

15 Ebben a körülményben lehetséges, hogy a kiadók és/vagy vásárlók visszajelzései, idegenkedésük nyilvánult meg az imádságoskönyvekben szokatlan első résszel és annak tartalmával kapcsolatban.

16 Így például a leggyakoribbak: *Der kleine Himmelsschlüssel*; *Der mittlere Himmelsschlüssel*; *Neu-verbesserte Himmels-schlüssel*.

szempont lehetett a középkorban „kidolgozott” túlvilági kartográfia minél részletezőbb megjelenítése.¹⁷

Az első história¹⁸ egy angliai szerzetesről szól. Mivel ez – a másik kettőhöz hasonlóan – egy Dionysius Carthusianustól (c. 1402–1471) átvett történet, Pater Martin előtt rejtve maradt a szerzetes kiléte és a korábbi szövegvariánsok. A történet nem más, mint a *Visio Gunthelmi*,¹⁹ melyet Petrus Venerabilisnek tulajdonítottak.²⁰ A látomásról Dionysius Carthusianus vagy az ő forrása mindössze annyit árul el, hogy „[...] cujus visionis historiam descripsit non solum quidam notabilis religiosus, sed etiam reverendus pater dominus Petrus Abbas Cluniacensis [...]”, illetve „[...] ex libello visionis Anglicanae sumpta”.²¹ A Dionysius Carthusianusnál, majd Pater Martinnál megjelenő változat nem tartalmazza a látomás második részét a mennyország leírásával, a hitelesítő tényezők közül elhallgatja a főhős nevét és ciszterci novíciusi állapotát, s a „religiosus quidam in Anglia” purgatóriumi vezetője nem Szent Benedek, mint a látomás több középkori szövegében, hanem Szent Miklós („ductor meus (videlicet sanctus Nicolaus) [...]”).²²

A második történet a szintén kiterjedt középkori szöveghagyományú *Visio Thugdali* (Tondalus).²³ Ebben egy írországi katona, Tondalus megbetegszik, majd miután három napig élettelen (csak a szíve körül érezhető némi melegség, ezért nem temetik el), feléled, és elmondja, hogy merre járt a lelke. Az ő purgatóriumi vezetője egy angyal/örangyal.²⁴ A harmadik história az írországi Szent Patrik-purgatóriumba zárandokló Oenus (Owen, Owein) lovagról szól, aki saját elhatározásából látogatott el ide. Ő – Pater Martin szerint az előző két főhőstől eltérően – élő emberként, testben és lélekben ismerte meg a túlvilágot.²⁵

17 A purgatóriumi táj bemutatása és ábrázolása a középkorhoz képest a kora újkorban folyamatosan egyszerűsödött. Vö. például Gaby et Michel VOVELLE, *Vision de la mort et de l'au-delà en Provence d'après les autels des âmes du purgatoire XV^e–XX^e siècles* (Paris: A. Colin, 1970); Walter HARTINGER, ...denen Gott genad! Totenbrauchtum und Armen-Seelen-Glaube in der Oberpfalz (Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 1979).

18 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 3–22.

19 Általánosan elfogadott címe: *Visio mirabilis simul et terribilis quam quidam novitius ex ordine cisterciensi vidit de gloria beatorum et penis damnatorum*.

20 „De mirabilibus, que quidem nouicius de anglia raptus in spiritu uidit et audiuit.” *Petri Cluniacensis abbatis De miraculis libri duo, cura et studio Dyonisia BOUTHILLIER, Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis LXXXIII* (Turnholt: Brepols, 1988), Appendix I, Visiones, 127; Giles CONSTABLE, „The Vision of Gunthelm and Other Visiones Attributed to Peter the Venerable”, in *Revue bénédictine* 66, no. 1 (1956): 92–114. DOI: [10.1484/J.RB.4.00317](https://doi.org/10.1484/J.RB.4.00317).

21 DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber utilissimus de quatuor hominis novissimis [...] Eiusdem Colloquium de particulari iudicio animarum* (Lovanii: H. VVellaeus, 1578), 220, 227.

22 Uo., 220–227; Peter DINZELBACHER, *Vision und Visionsliteratur im Mittelalter* (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1981), 11; CONSTABLE, „The Vision...”.

23 Nigel F. PALMER, *Visio Thugdali: The German and Dutch Translations and their Circulations in the later Middle Ages* (München: Artemis, 1982); Manuela GLIESMANN, „Der »Blick zurück« in Texten vom Alten Testament bis ins Spätmittelalter”, in *Texte zum Sprechen bringen Philologie und Interpretation*, Hg. Christiane ACKERMANN und Ulrich BARTON, 209–218 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2009). DOI: [10.1515/9783484971509](https://doi.org/10.1515/9783484971509).

24 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 23–36.

25 Uo., 36–47.

A középkori látomásirodalom e 12. századi történetei²⁶ széles körben ismertek voltak Európában, elősegítették és népszerűvé tették a purgatóriumról történő társadalmi gondolkodás alakulását.²⁷ A Tnugdal (Tundal, Tondalus)-vízió 1149-ben, Owené (Oenus, Owein) 1153 körül, Gunthelmé (Gundelin) pedig 1161-ben keletkezett, illetve jegyezték le.²⁸ Magyarországi recepciójuk – Katona Lajos máig érvényes megállapítása szerint – a kódexirodalomban „elszórtan található”, nagyobb részük nem önálló, hanem más szövegekben „példaként” (exemplum) szerepel.²⁹ A történetek egy része, illetve szövegkörnyezetük a magyar nyelvű kódexirodalomból sem hiányzik. A *Példák könyvében* (1510) olvasható gyakran nevető szerzetes tisztítóútbeli büntetéséről szóló exemplum közvetett forrása Owen (Oenus, Owein) lovag purgatóriumi vándorlásának függeléke (XXI-II. caput).³⁰ A *Sándor-kódex* egy részletet tartalmaz a *Visio Tnugdali*ból, az összesen huszonhat fejezetből a tizediket (*De pena sub habitu et ordine religionis fornicantium vel quacunq[ue] conditione immoderate se coinquantium*).³¹

Owen (Oenus, Owein) lovag³² teljes történetét Esterházy Pál ösztönzésére Kralich (Kralics) István ferences szerzetes fordította magyar nyelvre a 17. században (Sz. *Patricius purgatoriumjáról való historia* [...], Béch [1662–1663], 10–72).³³ Ebben az Esterházy Orsolyának dedikált kiadványban említés szintjén rövid utalás történik a *Visio Gunthelmire* is: „karthusianus Dyenes, egy Angliay Barátnak a töb látási közül, eszt hozza elő, *de iudicio particulari*, cap. 23. utolylan:” (107). A hivatkozást követően a Gunthelmus-látomás Dionysius Carthusianus-féle változatából – mint közvetett eredetből – olvasható két oldal magyarul, melyre a kutatás – ismereteim szerint – eddig nem figyelt fel.³⁴ A fordítás „legismertebb mértékadó forrása”-ként Turóczy-Trostler József először Thomas Messingham ír hagiológus florilegiumát nevezte meg.³⁵ Ezt az álláspontját később – feltételesen – a szintén ír Seán Mac Colgan (John Colgan 1592–1658) feren-

26 Katja WEIDNER, *Erzählen in Zwischenraum: Narratologische Konfigurationen immanenter Jenseitsräume im 12. Jahrhundert* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2020). DOI: [10.1515/9783110680980](https://doi.org/10.1515/9783110680980).

27 Vö. Jacques LE GOFF, *La naissance du purgatoire* (Paris: Gallimard, 1981), 256–273; DINZELBACHER, *Vision...*, 11–26, 101–105, 199–209.

28 DINZELBACHER, *Vision...*, 17.

29 KATONA Lajos, „Túlvilági látomások codexeinkben”, *Akadémiiai Értesítő* 18 (1907): 500–507.

30 Uo., 504.

31 Uo., 505–507; vö. POSONYI Erzsébet, „A Tar Lőrinc monda és a Szent Patrik purgatóriumi víziók keletkezése”, *Magyarságtudomány* 1 (1942): 26–34, 195–223; LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 97–100, 271–274.

32 Werner PARAVICINI, *Fact and Fiction: St Patrick's purgatory and the European chivalry in the later Middle Ages* (London: German Historical Institut, 2004).

33 MONOK István és ZVARA Edina, „Bibliográfiái újdonságok az Esterházy-könyvtárból”, *Magyar Könyvszemle* 136, 2. sz. (2020): 144–145; vö. még HAUSNER Gábor, „A Sz. Patricius Purgatoriumjáról való historia kiadásának történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 117, 3. sz. (2001): 332–340. DOI: [10.17167/mksz.2020.2.144-145](https://doi.org/10.17167/mksz.2020.2.144-145).

34 Sz. *Patricius purgatoriumjáról való historia* [...] (Béch: [s. n.], [1662–1663]), 107–109.

35 Thomas MESSINGHAM, *Florilegium Insulae Sanctorum* [...] (Paris: S. Cramoisy, 1624), Cap. IV–Cap. XIII; TURÓCZY-TROSTLER József, „Az ismeretlen tizenhetedik század: Szent Patricius purgatóriumáról való história”, in TURÓCZY-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom* I, 308–317, 584–585 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 311, 585. Első megjelenés: *Magyar Nyelvőr* 62 (1933).

ces szerzetes, hagiológus *Acta Triadis Thaumaturgae* (Louvain, 1647)³⁶ című munkájára módosította, megjegyezve, hogy a szövegösszevetések elvégeztelenek.³⁷

A rövid áttekintésből nyilvánvaló, hogy a Martin von Cochem által kiválasztott három történet már a *Guldener Himmels-Schlüssel*-imádságoskönyv első megjelenése előtt Európa-szerte ismert és közkedvelt volt. Úgy tűnik, ez a körülmény elősegíthette kiválasztásukat a rendelkezésre álló purgatórium-szövegek sokaságából, és ösztönözhetette imádságoskönyvbe szerkesztésüket.

A Guldener Himmels-Schlüssel három purgatóriumtörténetének elbeszélő környezete Martin von Cochem műveiben

Az életmű több pontján megtalálható a négy utolsó dologról (halál, ítélet, pokol, mennysország) történő gondolkodás. Mivel a „quattuor novissimi” összeállításokban a purgatórium nem önálló egység, általában a iudicium (ítélet) részeként lehet rátalálni. Konradin Roth Martin von Cochem-bibliográfiája szerint 1680-ban (Frankfurt, Zubrodt) harmadik kiadásban jelent meg *Von dem Jüngsten Gericht*, majd 1686-ban *Von den vier letzten Dinge* (München, J. H. v. Gelder) címmel egy-egy önálló munka, utóbbi kiadástörténete megérte a 20. századot.³⁸

Az *Auserlesenes [...] History-Buch* 1706-ban megjelent első kötete nyolcadik részének címe a *Von dem Tod, dem Fegfeuer, und der Höllen* (Augsburg–Dillingen, J. C. Bencard).³⁹ Ugyanezen mű második kötetének első kiadása végéhez (Dillingen, J. C. Bencard, 1690) Pater Martin a bűnösök elrettentésére fűzött többek között purgatóriumi történeteket („Zur Erfüllung [...] und zur Abschreckung der [...] Sünderen [...] Historien von denen vier letzten erschrecklichen Dingen deß Menschens: nemlich vom Todt, Gericht, Fegfeuer und Höll”).⁴⁰ Egy másik elbeszéléseket tartalmazó összeállításban (*Lehrreiches His-*

36 JOANNES COLGANUS, *Triadis thaumaturgae seu diuorum Patricii, Columbae et Brigidae: trium veteris et maioris Scotiae, seu Hiberniae sanctorum insulae, communium patronorum acta, a varijs, iisque pervetustis, ac sanctis authoribus scripta [...]* (Lovanii: C. Coenestenius, 1647). Ez a mű azonos a két évvel korábban ugyancsak Leuvenben megjelent *Acta Sanctorum veteris et maioris Scotiae, seu Hiberniae, Sanctorum Insulae [...]* második kötetével.

37 TURÓCZY-TROSTLER József, „A Szent Patricius Purgatóriumáról való Histórianak forrása?”, *Magyar Nyelvőr* 63, 1–2. sz. (1934): 31. Messingham és Colgan vonatkozó szövegének összevetését nem tudtam elvégezni, annak ellenére, hogy Colgan munkája 1997-ben újra megjelent. Hausner Gábor nem hivatkozta Turóczy-Trostler 1934. évi kiegészítő írását.

38 ROTH, P. *Martin...*, 56–57.

39 Az 1. kiadás 1687-ben (Dillingen, J. C. Bencard) jelent meg, ebben ez a rész még nem található. Vö. még Frank Alexander KURZMANN, *Die Rede vom Jüngsten Gericht in den Konfessionen der Frühen Neuzeit* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019), 109. DOI: [10.1515/9783110617313](https://doi.org/10.1515/9783110617313).

40 Wolfgang BRÜCKNER, „Martin von Cochem »Auserlesenes History-Buch« und seine Vorbilder”, in Wolfgang BRÜCKNER, *Geschichten und Geschichte, Weltvermittlung durch narratives Verstärken*, *Volkskunde als historische Kulturwissenschaft* 11, 378–392 (Würzburg: Bayerische Blätter für Volkskunde, 2000). Első megjelenés: *Fabula* 33, 3–4. sz. (1992): 193–205. DOI: [10.1515/fabl.1992.33.3-4.193](https://doi.org/10.1515/fabl.1992.33.3-4.193).

tory- und Exempel-Buch [...], 1696) a témák betűrendjébe szerkesztett négykötetes mű második részében⁴¹ Pater Martin összesen hatvan purgatóriumtörténetet közölt.

A *Das Grosse Leben Christi* [...] című munka 1689. évi frankfurti (J. M. Bencard), majd 1712. évi mainz – frankfurti (Mayer – Bencard) kiadásához a szerző szintén a négy utolsó dologról megjelöléssel („Samt einem nützlichen Zusatz oder außführlichen Beschreibung der vier letzten Dingen deß Menschens, nemlich von dem Tod, Jüngsten Gericht, Höll und Himmelreich”) készített függeléket. Ugyanezen mű müncheni 1701. évi (J. Jäcklin) kiadásának végéhez a négyből két utolsó dologról (ítélet, pokol – „Samt einer bewöglichen Beschreibung deß Jüngsten Gerichts und der Höllen”) illesztett leírást. Ezt a *Das Grosse Leben Christi* [...] későbbi kiadásainak egy része is tartalmazza.⁴²

További Martin von Cochem-művekben is felbukkannak rövidebb-hosszabb „Letzte Dinge” vonatkozások, így például az *Exercitia annua, oder Jährliche Übungen Zur Erneuerung des Geistes* (Augsburg–Dillingen, Bencard, 1705) című munkában, illetve ennek a szerzőtől átalakított újabb változatában (*Exercitia annua sive Jährliche Fürbereitung Zu einem seligen End*, Mayntz, Bencard, 1707).

A felsorolt munkákban különféle purgatórium-elbeszélések találhatók,⁴³ melyek bizonyítják Pater Martin téma iránti folyamatos érdeklődését. Áttekintve az életmű általam is hozzáférhető purgatóriumtörténeteit, felfigyeltem arra az ismereteim szerint kivételes jelenségre, hogy az egyik történet ugyanazon évben (1690) két eltérő műfajú munkában is megjelent: a *Guldener Himmels-Schlüssel* három históriája közül az első ugyanis megtalálható az *Auserlesenes [...] History-Buch* második kötetében (93. történet).⁴⁴ A történet a középkori látomásirodalom egyik ismert szövege (*Visio Gunthelmi*), mely egy angol szerzetesről szól, aki áldozócsüdtörtéktől nagyszombatig háromnapos elragadtatottságban (Verzückung) bejárta a purgatóriumot, majd a látottakat elbeszélte a kolostor apátjának. Az elbeszélés közvetlen forrásaként Pater Martin mindkét esetben Dionysius Carthusianus négy utolsó dologokról írott munkájának két, nem pontosan leírt kiadását nevezte meg.⁴⁵ Ezekon kívül a *Guldener Himmels-Schlüssel*-ben forrásként hivatkozott még Petrus Cluniacensis (Petrus Venerabilis)-re, mint akitől a történet ered. Az utóbbi említés forrásmegnevezése hiányzik, úgy tűnik, hogy ez az

41 MARTIN VON COCHEM, *Lehrreiches History- und Exempel-Buch, nach dem Alphabeth beschrieben* [...] Zweyte Theil [...] (Augsburg–Dillingen: J. C. Bencard, 1696) – imprimatur: Mainz, 1696. szeptember 29.

42 Ez a toldalék 1716-ban (München, Jäcklin) kétszáz oldal terjedelemben jelent meg „Dieser Zusatz zum ersten Theil gebunden werden” megjegyzéssel.

43 Az elbeszélések három fő típusa: 1. a purgatórium leírása; 2. a szenvedő lelkek kiváltása a purgatórium-ból; 3. a purgatóriumba került lelkek helyzete, szenvedései.

44 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 3–22; MARTIN VON COCHEM, *Auserlesenes [...] History-Buch* [...], Bd. 2 (Dillingen: J. C. Bencard, 1690), Teil 5, Von dem dritten letzten Ding, nemlich: Von dem Fegfeuer, Die drey und neunzigste Histori, 298–306.

45 16. századi kiadás például: DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1578). Ez a használt kiadás; ugyanez megjelent Coloniae, M. Cholinus, 1573; 1578 és Lugduni, Rovillius, 1579 is, és korábban Coloniae, M. Nouesianus, 1535; 1547. 17. századi „recognita” és „a mendis repurgata” kiadások például: DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber utilissimus de quatuor hominis novissimis* [...] *Eiusdem Colloquium de particulari iudicio animarum* (Coloniae: B. Gualtherus, 1602; 1608 (ez a használt kiadás); 1614; 1626).

utalás egy Dionysius Carthusianustól átvett tekintélyi hivatkozás, mellyel Pater Martin nyomatékositani akarta a történet „hitelességét”.

Összevetettem az ugyanazon évben (1690) megjelent két történet szövegét.

<i>Auserlesenes [...] History-Buch</i> <u>Cím:</u> Von einem Mönchen auß Engelland, welcher <u>biß in den dritten Tag</u> im Geist in das <u>Fegfeuer</u> verzuckt gewesen, und <u>vil</u> erschreckliche Ding gesehen und erzehlt hat.	<i>Guldener Himmels-Schlüssel</i> <u>Cím:</u> Von einem Mönchen auß Engelland, welcher <u>drey Tag lang</u> im Geist in das <u>Fegfeuer</u> verzuckt gewesen, und erschreckliche Ding gesehen und erzehlt hat.
<i>Auserlesenes [...] History-Buch</i> <u>Forrás – a történet elején</u> (298. p.): Dise erschreckliche Geschichte beschreibt uns der Gottselige Dionysius Carthusianus, in seinem Büchlein von den vier letzten Dingen deß Menschens: wie auch in dem Büchlein von dem absonderlichen Gericht der Seelen. Welcher Pater samt seinen Büchern in solchem Ansehen ist, daß ihm bißhero noch niemand widersprochen hat. Er hat 180. geistreiche Bücher geschrieben, und auch ein so gottselig Leben geführt, daß er vil Verzuckungen von Gott zu haben verdienet hat. Die Wahrheit diser und andern dergleichen Historien beweist er in seinem letzt gewelten Büchlein mit 20. Capittlen: nemlich von 14. biß auff das 34. Capittel [...] ich nun dise Histori in meinen Himmels-Schlüssel beschrieben hab: dennoch, weil sich die Männer seligen Buchs nicht gebrauchen, will ich dise Histori widerholen [...]	<i>Guldener Himmels-Schlüssel</i> <u>Forrás –</u>
<u>a történetben</u> (303. p.): [...] Dionysius Carthusianus gar schön in seinem Büchlein, von dem absonderlichen Urtheil der Seelen, am 18. Cap.	<u>a történetben</u> (15. p.): [...] Dionysius Carthusianus gar schön in seinem Büchlein, von dem absonderlichen Urtheil der Seelen, am 18. Cap.

<u>a történet végén</u> (306. p.):	<u>a történet végén</u> (22. p.): [...] von dem Hochw. Abt, Petro Cluniacense: und dann von dem berühmten und andächtigen Dionysio Carthusiano (welcher 180. Gottselige Bücher geschrieben gehabt und vile Verzuckung und Offenbahrunge(n) als wahrhaftte Geschichten beschriben worden. Er beweist in seinem Büchlein de judicio particulari animarum, durch 19. Articklen, nemlich von dem 14. biß auff den 33. Artickel, daß dise Historien der H. Schrifft und Lehr der H. Vättern gleichförmig seyn, und erörtert [...] alle zweiffelhafftige Puncten [...] welche Beweißthumben ich allhier außlasse, weil sie den Weibern zu hoch, und nur von den Gelehrten mögen verstanden werden.
Ex Dionysio Carthus. de 4. Noviss. art. 47. et de judicio partic. animarum, art. 23. quae duae Historiae uncam conficiunt: et quod in una deest, in altera suppletur.	Ex Dionysio Carthusiano de 4. Novissis art. 47. In recentiori editione habetur art. 13. de poenis inferni. Et in Libello de partic. Judicio animarum art. 23.
<i>Auserlesenes</i> [...] <i>History-Buch</i> <u>kiválasztott részlet</u> (303. p.): In disen Peinen werden fürnemlich die jenige gepeiniget, welche sich in der Sodomitischen Sünd, versündigt hatten: (das ist, wann gleich miteinander fleischlicher Weiß sündigen) dann dise Sodomiten wurden immerdar von ungeheuren grossen, abscheulichen, feurigen und stinckenden Drachen und Unthiern angefallen, daß sie mit ihnen sündigen solten. Und wiewohl dise armselige Seelen sich mit aller Gewalt wehrten, so wurden sie dennoch von disen abscheulichen Unthieren mit Gewalt gezwungen, sich mit ihnen entfetzlicher Weiß zu vermischen.	<i>Guldener Himmels-Schlüssel</i> <u>kiválasztott részlet</u> (17. p.): In disen Peinen werden fürnemlich die jenige gepeiniget, welche sich in der Sodomitischen Sünd, versündigt hatten: dann dise abscheuliche Sodomiten wurden immerdar von grossen feurigen und erschrecklichen Unthieren angefallen,
Dise feurige Thier aber umbfiengen die elende Seelen mit ihren vorderen Füßen, und truckten sie so hart zu sich, daß ihnen das Hertz hätte mögen zerbarsten, weißwegen Grösse deß	mit deren vornen und hindern Füßen umbfangen, und so grausamlich zerprest und zertruckt wurden, daß die armseelige Seelen für

Schmerzens erzitterten, und so grausamlich schryen und heulten, daß man mögte vermainen, sie würden durch die gantze Welt gehört.	unmässigen Schmetzen schryen und heul- ten, daß man mögte vermainen sie wurden durch die gantze Welt gehört. O ihr elende Sodomiten behertziget diß, und gedencket, wie es euch einmal in jener Welt ergeben wird. Diß Laster ist so groß, und ein solcher Greuel vor Gott, daß es vor Zeiten mit Feur und Schwefel von dem erzürneten Gott ist vertilgt worden: und wird annoch in jener Welt jeweilen biß an den Jüngsten Tag abgestrafft. Wie auß folgenden zu sehen ist. [rézmetszet a 17. oldalhoz] Dann also meldet der historische Text.
In disen Tormenten sahe ich [...]	In disen Tormenten sahe ich [...]

A párhuzamos részletek mindenekelőtt azt bizonyítják, hogy Pater Martin szövegszerkesztői stratégiája szoros kapcsolatban áll a két kiadvány eltérő célközönségének feltételezett ízlésvilágával. Az *Auserlesenes [...] History-Buch*ban a történet elején olvasható megjegyzésből („ich nun dise Histori in meinen Himmels-Schlüssel beschrieben hab: dennoch, weil sich die Männer seligen Buchs nicht gebrauchen, will ich dise Histori widerholen [...]” 298. p.) ugyanis nyilvánvaló, hogy a női közönségnek szánt *Guldener Himmels-Schlüssel* imádságoskönyv készült el korábban. Ezt követően, de ugyancsak 1690-ben a történet ismét közlésre került egy, az előzőtől eltérő műfajú *History-Buch*ban férfiak részére, az itt olvasható előszó hivatkozása szerint „der andächtig- und curiosen Leseren” (()_{2v}) címezve. Ők férfiolvasók, a könyv szavaival „geliebter Leser”. A történet női olvasóknak szánt szövege esetenként hosszabb, az imádságoskönyvben Pater Martin érzékeltette azt is, hogy alakított, magyarázott és részleteiben hozzátett a történethez: „Dann also meldet der historische Text”.⁴⁶

Az *Auserlesenes [...] History-Buch* második kötetében összesen öt purgatóriumtörténet olvasható (93–97. történet, 297–306. p). Ezek főhősei kivétel nélkül szerzetesek: egy középkori angol szerzetes (93. történet); és két kora újkori, szenvedő lelkeket szabadító apáca, Francisca del Santissimo Sacramento (Francisca de Binversa) pamplonai sarutlan karmelita⁴⁷ (94–95. történet), valamint a burgosi klarissza Joanna de Jesu Maria (Johanna Rodriguez de Jesu Maria, 96–97. történet). A négy utóbbi történet forrásaként Pater Martin az apácák 17. században megjelent életrajzaira (1680,⁴⁸ 1682⁴⁹) hivatkozik. A „főszereplők” megnevezése minden valószínűség szerint a történetek hitelessé-

46 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 17.

47 Vö. Stephen HALICZER, *Between Exaltation and Infamy: Female Mystics in the Golden Age of Spain* (Oxford: University Press, 2002). DOI: [10.1093/0195148630.001.0001](https://doi.org/10.1093/0195148630.001.0001).

48 Ez valószínűleg: *Lume à viui dall'esempio de' morti. Ouero Apparitioni diuerse d'anime del purgatorio del nostro secolo [...] suor Francesca del ss. Sacramento [...]* (Venetia: Stefano Curti, 1680).

49 Ez valószínűleg: FRANCISCO DE AMEYUGO, *Newes Wunder der Gnaden [...] allerest in unsere Teutsche Sprach übersetzt in der Carthauß zu Cölln* (Cölln: Eidenfeldt, 1682).

gét volt hivatva alátámasztani.⁵⁰ Az összeállítás nemcsak olvasmányélményként kívánt szórakoztatni, hanem tanítani is akart, továbbá prédikációs segédletként is szolgált.

Wolfgang Brückner kutatásai szerint Pater Martin kötetyszerkesztői koncepciójának mintái az *Auserlesenes [...] History-Buch*ban Tilmann Bredenbach és Valentin Leucht munkái voltak.⁵¹ E szerkezeti mintáknál a tartalom forrásbázisa a kötet hivatkozássanyagának tükrében tágabbnak tűnik, a szerzők repertoárja a középkortól csaknem 1690-ig készített munkáig terjed. Mindez Pater Martin kivételes olvasottságára, széles körű érdeklődésére, ismereteire és tájékozottságára enged következtetni. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a *Guldener Himmels-Schlüssel* három középkori eredetű purgatóriumtörténete az imádságoskönyv megjelenésekor már közismertnek és kedveltnek számított.⁵² Utóbbi körülmény egy, a tanult férfiakétól különböző másik társadalmi csoport, a kötetből imádkozni tudó nők ekkor még nem túlzottan széles rétegének meggyőzősét szolgálhatta.

Pater Martin a *Guldener Himmels-Schlüssel* első kiadása (1690) után is szívesen visszatért a korábban már közölt történetekhez. A *Lehrreiches History- und Exempel-Buch* második kötetében (1696) található hatvan tisztítótűztörténet rövid előszó vezeti be, mely szerint e történeteket egyaránt hasznos elolvasni hívő és nemhívő személyeknek, mivel ezekből több előny származik, mint a poklról szóló exemplumokból.⁵³ Az itt olvasható első két purgatóriumtörténet már korábban is megjelent Pater Martin munkáiban: az angliai szerzetesről szóló az *Auserlesenes [...] History-Buch*ban (1690), ugyanez és Tondalus históriája a *Guldener Himmels-Schlüssel*ben (1690).⁵⁴ Bár a forrásmegjelölés itt is változatlan (Dionysius Carthusianus), a konkrét funkcióba nem helyezett szövegek (*Auserlesenes [...] History-Buch [...]*, 2, 1690 és *Lehrreiches History- und Exempel-Buch*, 2, 1696) összevetése előzményeikkel azt bizonyítja, hogy Pater Martin itt is módosított a történeteken. Az angliai szerzetes története például kontaminálódott Tondaluséval, mivel itt a szerzetes elragadtatott állapotáról nem esik szó, betegség következtében hal meg, nem temetik el, mert némi melegséget éreznek a szíve körül, a purgatóriumban jár, és két nap múlva feléledve elmondja, mit látott.⁵⁵

50 Vö. Petr MAT'A, „Zwischen Heiligkeit und Betrugerei. Arme-Seelen-Retter, Exorzisten, Visionäre und Propheten im Jesuiten- und Karmelitenorden”, in *Jesuitische Frömmigkeitskulturen: Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700*, Hg. Anna OHLIDAL und Stefan SAMERSKI, 177–206 (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006).

51 BRÜCKNER, „Martin von Cochem.... A vizsgálat tárgyát jelentő három történet egyike sem található meg Caesarius von Heisterbachnál és Valentin Leuchtnál. A használt kiadások: CAESARIUS VON HEISTERBACH, *Illustrium miraculorum [...]* (Coloniae: [s. n.], 1599; Antverpiae: Nutius, 1605); Valentin LEUCHT, *Speculum illustrium miraculorum [...]* (Cölln: Steinius, 1598; Moguntiae: [s. n.], 1598).

52 Vö., Leonhard INTORP, „Fegfeuer”, in *Enzyklopädie des Märchens*, Bd. 4, 964–979 (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1984); Peter DINZELBACHER, „Jenseitsvisionen”, in *Enzyklopädie des Märchens*, Bd. 7, 533–546 (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1993).

53 „Ich vermaine die Exemplen von dem Fegfeur seyen sehr nützlich zu lesen und zu wissen, und daß sie bey den Frommen so wohl, als bey den Unfrommen mehr Nutzen pflegen außzuwürcken, als die Exemplen von der Höllen.” MARTIN VON COCHEM, *Lehrreiches...*, 547.

54 MARTIN VON COCHEM, *Auserlesenes...*, 2:93. történet; MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 9–22, 23–36.

55 MARTIN VON COCHEM, *Lehrreiches...*, 547–548.

A vonatkozó *Auserlesenes [...] History-Buch* (1690), a *Lehrreiches History- und Exempel-Buch* (1696) és a *Guldener Himmels-Schlüssel* (1690) lélekben elragadtatott angliai szerzetesről szóló, eltérő szövegvariánsú története újabb, célzatos átalakításban jelent meg 1707-ben az *Exercitia annua sive Jährliche Fürbereitung Zu einem seligen End* című munkában is. Ebben az esetben a funkcionalizált közlésre Pater Martin már a címlapon felhívta az évi lelkigyakorlatukat végző papok (lelkészek) figyelmét („Diß Büchlein ist auch also eingerichtet, daß es von den Geistlichen in ihren jährlichen Exercitien sehr nützlich könne gebraucht werden: absonderlich von denen, welche in den Betrachtungen nicht wohl erfahren seynd”).

A két eltérő célközönségnek, az olvasni tudó nőknek (*Guldener Himmels-Schlüssel*, 1690) és az évi lelkigyakorlatukat végző, jó halálra előkészülő papoknak (*Exercitia annua*, 1707) szánt átvariált, egymástól különböző funkcióba helyezett purgatóriumtörténetet az előzőekhez hasonlóan egybevettem. A közel azonos formátumú nyomtatványokban az 1690-ben megjelent húsz oldal terjedelmű exemplum funkciójú história 1707-ben tíz oldalra rövidült. Ennek mindenekelőtt az az oka, hogy az *Exercitia annua*-ban az itt elmélkedésre ösztönözni kívánó történet egy része nem került közlésre.⁵⁶ Az összevethető történetrész 1690-es szövegéből több bekezdés kimaradt, helyükön elenyésző terjedelmű új textus jelent meg, illetve egyes bekezdések más helyre kerültek. Mindennek bemutatására két részletet választottam ki.

<i>Guldener Himmels-Schlüssel</i> (1690)	<i>Exercitia annua</i> (1707)
<u>kiválasztott részlet</u> (5–6, 13–15. p.):	<u>kiválasztott részlet</u> (217–218, 224–226. p.):
[...] Andere wurden von den abscheulichen stinckenden Würmen zernagt, welche ihnen mit ihrem giftigen Zähnen alles fleisch von den bainen hinweg frassen. [...] Andere wurden mit anderen Peinen und Tormenten gepeinigt: und zwar ein jeder mehr oder weniger, nachdem er auff Erden mehr oder weniger gesündigt hatte. Die jenigen, welche in der Welt waren Vorsteher oder Obrigkeiten gewesen, wurdenvil schärffter gepeinigt als die andere [...]	[...] Andere wurden von den abscheulichen stinckenden würmen zernagt, welche ihnen mit ihrem giftigen zähnen alles fleisch von den bainen hinweg frassen. [...] Andere wurden mit anderen peinen und tormenten gepeinigt: und zwar ein jeder mehr oder weniger, nachdem er auff Erden mehr oder weniger gesündigt hatte.
	Liebster Leser, du wollest dich nicht stöhren, wan du hie lesest, daß die seelen im fegfeuer, welche keine leiber haben, dannoch leibliche oder handgreiffliche peinen leiden. [...]

56 1707-ben a történet a „Sodomiten” purgatóriumbeli bemutatás előtt ér véget.

kiválasztott részlet (13–15. p.):

[...] Bißweilen warffen sie selbige in das hitzige Kohlfeur, und liessen sie darin schmelzen gleichwie zerschmolzenes Metal.

Ich nimm meinen Gott zum Zeugen, daß alles, was ich von den Peinen dises Orths sage, oder zu sagen begehre, wenig, ja

schier nichts zu rechnen seye, gegen das, was es in sich ist. Dann ich hab gesehen, daß die arme Seelen in kurtzer Zeit hundert, oder mehr unterschiedliche Peinen gelitten: und so vilmal schier gantz zernichtet, und bald darauff von neuem ergäntzet wurden: und abermal wider zu kleinen Stücklen zerhackt, und bald wider an einander gewachsen seynd. Es ware auch die Hitz und Gefrässigkeit dises Orths so groß, daß alle Feur diser Welt dargegen zu rechnen lauig zu seyn schienen. Behertzige, O Sünder dise Wort, und erwege bey dir die Grausamkeit der Tormenten, so die arme Seelen im Fegfeur leyden müssen. Wie erschrecklich ist es, wann man sihet einen armen Sünder geradbrecht, oder vom Hencker an Händen und Füßen gestümlert werden. Wie vil grausamer aber ist es, wann einem (wie dann vilen Martyren geschehen) ein Glid nach dem anderen abgehauen, oder mit einer Seeg solle abgesegt werden. Dises aber wider fährt den armen Seelen im Fegfeur in kurtzer Zeit über hundertmal, wie diser Geistliche und neben ihm vil andere in ihren Verzuckung gesehen haben. Und zwar mit weit grösseren Schmetzen, als es einem Menschen auff diser Welt widerfahren könnte. Wie es aber geschehe, und ob es geschehen könne, daß eine Seel, so keinen Leib hat, könne leiblicher Weiß gepeinigt und zerstücklet werden, das beweist gemelter Dionysius Carthusianus, gar schön in seinem Büchlein, von dem absonderlichen Urtheil der Seelen, am 18. Cap. Die gemeine Aussag der Lehrer ist, daß, gleich wie dem höchsten Gott alle Ding möglich seyn, also seye ihm auch möglich, auff eine im bewuste, uns aber unbegreifliche Weiß

kiválasztott részlet (224–226. p.):

[...] Bißweilen warffen sie selbige in das hitzige Kohlfeur, und liessen sie darin schmelzen gleichwie, zerschmolzenes Metall.

Ich nimm meinen Gott zum zeugen, daß alles, was ich von den Peinen dises orts sage, oder zu sagen begehre,

schier nichts zu rechnen seye, gegen dem, was es in sich ist. Dan ich hab gesehen die arme Seelen in kurtzer Zeit hundert, oder mehr unterschiedliche peinen gelitten: und so vilmal schier gantz zernichtet, und bald darauff von neuem ergäntzet wurden: und abermal wider zu kleinen stücklein zerhackt, und bald wider an einander gewachsen seynd. Es ware auch die Hitz dises orts so groß, daß alle feur diser welt dargegen zu rechnen lauig zu seyn schinen.

Behertzige O sündler dise wort, und erwege bey dir die grausamkeit der tormenten, so die arme seelen im Fegfeur leiden müssen.

Erschrecklich ist es, wan man sihet einen armen sündler geradbrecht, oder vom hencker an händ und füßen gestümlert werden. Wie vil grausamer aber ist es, wan einem ein Glid nach dem anderen abgehauen, oder mit einer säg solle abgesägt werden.

Diß aber widerfahret den armen seelen im fegfeur in kurtzer zeit über hundertmal, wie diser geistliche, und neben ihm vil andere in ihren verzuckungen gesehen haben.

[a történetet itt befejezi.]

die Seelen leiblicher Weiß zu peinigen. Nun wollen wir weiter anhören, was diser Engelländische Mönch erzehlet, wie eine jede Sünd mit absonderlicher Pein abgestrafft werde. [...]	
	Ach Gott, wie wird es uns armseligen einmal ergehen, die wir nicht allein kein strenges buß-leben führen, sonder täglich ohne scheu und reu vile sünden begehen, und in stätigen nachlässigkeiten unser leben zubringen. [...]

E két eltérő műfajú és célzatú munkában Pater Martin alapvetően más funkciókba helyezte az angliai szerzetes purgatórium látomását. Az imádságoskönyvben a szenvedő lelkek megváltására, az *Exercitia annuá*ban lélektisztító elmélkedésre kívánt ösztönözni. A két eltérő célzat eltérő hosszúságú és szövegű exemplumokat eredményezett.⁵⁷

Martin von Cochem szövegszerkesztői koncepciója a Guldener Himmels-Schlüsselben megjelent történetekkel

A *Guldener Himmels-Schlüssel* első kiadásában a címlapon kiemelt helyen, közvetlenül a főcímet követi a figyelemfelkeltés a három történet jelentőségére. Az érdeklődés fokozását szolgálja a históriákhoz társított „erschrocklich” (rémitő) jelző használata és a történeteket kísérő tizenkét rézmetszet említése, melyekkel a szerző érzékeltetni kívánja a tisztítótűz mibenlétét („die Grausamkeiten der Peinen deß Fegfeurs erklärt werden”). Az imádságoskönyv további átszerkesztett kiadásainak címlapján nincs utalás rézmetszetekre, elmarad a történetek „erschrocklich” jelzője és a „die Grausamkeiten der Peinen deß Fegfeurs” kifejezést felváltja az egyszerűbb „die Grausamkeit deß Fegfeurs”.⁵⁸ Már ezek a módosulások rámutatnak Pater Martin eredeti elképzelésének önrevíziójára.

Az első kiadás nőknek címzett szerzői előszava nem tér ki a három történetre, ugyanakkor hangsúlyozza az ezekhez tartozó rézmetszetek jelentőségét, mondván, hogy azok látványa és az első két rész figyelmes olvasása ösztönözni fogja a kötet tulajdonosát a harmadik rész használatára.⁵⁹ A *Vorred* ezen gondolatát a további kiadások egy részében sem a szerző életében, sem utána hosszú ideig azt követően sem mó-

57 Vö. Tüskés Gábor, „Az exemplum használata és típusai Nádasí János műveiben”, in *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk., BRISKEY István és TAMÁS Attila, 127–143 (Debrecen: KLTE, 1994); Tüskés Gábor, „Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában”, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 2. sz. (1992): 133–151.

58 Lásd pl. München–Mindelheim: Gregori, 1741; Augsburg–Dillingen: Bencard, 1746; Augsburg: Wolff, 1774. Ha a három történet effektíve nem található meg a kötetben, a címlapról akkor sem törlik a rájuk vonatkozó részt, lásd pl. Augsburg–Dillingen, Bencard, 1727, 1729; München–Mindelheim: Gregori, 1741.

59 „Ja ich lebe der tröstlichen Zuversicht, es werde diß Buch so wohl die unfrome als fromme Seelen, in Ansehung der erschrocklichen Kupffern, und auffmerksamer Durchlesung deß ersten und andern The-

dosították, hogy a történetekhez tartozó tizenkét rézmetszetet törölték a munkából.⁶⁰ Ismeretes, hogy a kötet átszerkesztését maga Pater Martin végezte, ezért feltételezhető, hogy a változatlanul hagyott, de érvényét veszített előszórészlet nem az ő figyelmetlensége miatt maradt érintetlen, hanem kapcsolatban áll az illusztrációk törlésére vonatkozó szerzői egyet nem értéssel.

Magát a három purgatóriumtörténetet egy azoktól független közös bevezető és lezáró szöveg fogja közre. Az első történet előtt Pater Martin közel három oldal terjedelemben összegezte elgondolását a históriákról. Elsődleges célja az volt közreadásukkal, hogy szavakkal világosítsa meg és exemplumokkal mutassa be a tisztítótűz szörnyű fájdalmait, valamint azt, hogy a bűnökkel el kell számolni („[...] bin ich willens [...] dir mit Worten zu erklären, und mit Exempelen vor Augen zu stellen, wie grausam die Peinen deß Fegfeurs seyen, und theur man in jener Welt seine begangene Sünden müsse bezahlen”). Ugyanitt instruálta a kötet használatját a történetek figyelmes elolvasására és megszívlelésére („Bittend, du wöllest dise Materi mit Auffmercksamkeit durchlesen, und bey dir in deinem Herten wohl erwegen”).⁶¹ A történetekben megfogalmazódó purgatóriumra vonatkozó tanítást Aquinói Tamásra és Augustinusra vonatkozó teológiai tekintélyi hivatkozással erősítette meg: „[...] wie der Lehr deß H. Thomae erscheinet” és „[...] gleichwohl lehret der H. Augustinus [...]”.⁶² Ezt követően felhívta a figyelmet a három történet körültekintő kiválasztásának hátterére: három olyan valós történetet kívánt közreadni, melyekben három különböző, a tisztítótűz mivoltát meg tapasztalt, onnan visszatért személy foglalta össze élményeit („[...] wil ich hie drey warhafft Historien oder Geschichten, von dreyen unterschiedlichen Männeren, so im Fegfeur gewesen, und wider herauskommen, beschreiben”).⁶³ Mindezt tovább részletezve Pater Martin hírül adja hősei eltérő állapotát: míg az első történet főhőse három napig lelkében elragadtatva járt a purgatóriumban, a másodiké meghalt, és lelke így tartózkodott négy napon át a tisztítóhelyen, s közben egy nap és éjjel gyötrelmet szenvedett bűnei miatt. A harmadik történet szüzséjéről ezen a helyen nem esik szó, ugyanakkor mindhárom purgatóriumjáró a visszatérés után csodadolgokról számolt be, és a látottakról közvetlen tapasztalatból szólt („Wunderding erzehlt, und der Nach-Welt eine wahre Beschaffenheit deß Fegfeurs ertheilt”).⁶⁴

Ezt a bevezetőt a szerző később némileg módosította, a már leírtakon kívül elhagyta belőle a lényegtelennek vagy ismétlésnek ítélt részleteket, ugyanakkor néhány gondo-

ils, kräftiglich ansporen, sich deß dritten Theils, oder der Gebettern dieses Buchs fleissig zugebrauchen [...]” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 1(6r).

60 Így pl. Augsburg–Dillingen: Bencard, 1746, A5v. Ez a kiadás harmadszor is revideált szerzői szöveget tartalmaz („überreiche ich euch diesen guldnen Himmels-Schlüssel nun zum drittenmahl übersehen, und von einigen eingeschlichenen Fehlern verbessert”, uo. A5r), benne az 1725–1756 közötti időszakra vonatkozó változó ünnepek táblájával – azaz maga az előszó a szerző halála (1712) előtt készült, és hosszú ideig forgalomban maradt.

61 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 1.

62 Uo., 2.

63 Uo., *Guldener...*, 3.

64 Uo.

lattal tovább bővítette. Az új betoldások közül jelentősnek tűnik, hogy Pater Martin felhívta a figyelmet saját *Ablaß-Buch*jának⁶⁵ ide vonatkozó 5–6–7. fejezetére.⁶⁶ Kiegészítést tett közzé a harmadik história első kettőtől eltérő főhőséről, aki saját akaratát követve testben és lélekben járt a purgatóriumban (Szent Patrik írországi purgatóriumban).⁶⁷ Továbbá itt fogalmazta meg sommás szövegszerkesztői álláspontját, hogy a történetekből minden olyan részletet elhagyott, melynek megértéséhez tudás szükséges, így az általa elképzelt szöveghasználó szinte bárki lehetett („Welche Beweißthumen ich allhie auslasse, die weil sie den gemeinen Leuthen zu hoch, und nur von Gelehrten mögen verstanden werden”).⁶⁸

A történeteket követő lezáró részben Pater Martin ismét hangsúlyozta, hogy ezek a történetek valóságok („[...] warhaffte und erschreckliche Geschichten [...]”), és nem elmentések a katolikus tanítással.⁶⁹ Kitért arra is, hogy ebben a munkában azért nem közölt több purgatóriumtörténetet, mert ez nem exemplumos-, hanem imádságoskönyv („[...] weil ich in disem Wercklein kein Exempel- sonder Gebett-Buch zu schreiben gesinnet bin”).⁷⁰ Végül annak további indoklására, hogy miért éppen ezt a három történetet választotta, ösztönözte az olvasót a következő rész elolvasására,⁷¹ ahol kifejti a szenvedő lelkeket segítő „hochnutz” és „verdienst” mibenlétét. Ez a három történet lezáró befejezés a későbbi kiadásokban már nem található meg.⁷²

Mindezek a keretszövegek – beleértve a változtatásokat – összességükben a szerzői koncepciót erősítették, és annak elfogadására ösztönöztek. Maguk a történetek tudatos szerkesztettség állapotát tükrözik, mintha egy megkomponált elbeszélés három egymásra hangolt fejezetét olvasnánk. Így például ezt sejteti a második történet elején a „[...] kürzlich hieher gesetzt”⁷³ megjegyzés és a visszautalás az előző történetre, majd ezután az átvezetés az újabb, második szöveghez:

65 Első kiadása a kutatás jelenlegi állása szerint 1693-ban jelent meg. ROTH, *P. Martin...*, 212; ROTH, „Das Verzeichnis...”, 60.

66 A betoldásokat egy későbbi, rendelkezésemre álló példányból hivatkozom, mely minden valószínűség szerint címlapkiadás, benne a változó ünnepek táblája 1725-nel kezdődik. MARTIN VON COCHEM, *Guldener Himmels-Schlüssel [...]* (Augsburg–Dillingen: Bencard, 1746), 1–2.

67 „Der dritte aber ist mit Leib und Seel in das Fegfeuer hinab gestiegen, und einen Tag und Nacht daselbst gepeyniget woerden.” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1746), 2.

68 Uo., 3.

69 „[...] der Catholischen Lehr gleichförmig seye.” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 47–48.

70 Ezt folytatva reklámozza a „Histori-Buch”-ot: „Wer aber mehrere Exempler von dem Fegfeuer zu wissen verlangt, der lese den anderen Theil meines Histori-Buchs, in welchem er deren nach Gnügen finden wird.” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, 48. Mely nem más, mint az ugyancsak 1690-ben megjelent MARTIN VON COCHEM, *Auserlesenes...*, Bd. 2.

71 „Warumb ich aber diß drey Historien allhie beschrieben, und was wir darauß zunehmen haben, will ich dir in dem folgenden Theil außführlich erklären: bittend, du wollest denselben mit Auffmercksamkeit lesen, und tieff in dein Hertz hinein trucken.” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 48.

72 „Deß Himmel-Schlüssels Ander Theil”, lásd MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 49–67; a hiányzó zárórészhez vö. MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1746), 22.

73 Uo., 23.

In der vorigen Histori haben wir vermeldt, wie daß ein Geistlicher nur in der Verzuckung die Peinen deß Fegfeurs gesehen, aber in der That nicht erfahren habe. In disem Geschicht aber wollen wir keinen Geistlichen, sonder einen Weltlichen Menschen anziehen, welcher warhaftig gestorben, und nach der Seelen im Fegfeur gewesen ist. Auch die Peinen nicht allein mit Augen gesehen, sonder auch in der That erfahren hat.⁷⁴

A harmadik történet elején Pater Martin az előbbihez hasonló megfontolásból tekint vissza az első két szövegre, majd egy további megjegyzéssel, hogy a következő személy testben és lélekben járt a purgatóriumban, hatásosan, az előző kettő fölé emelve vezeti be az újabb históriát:

[...] wollen wir den zweyen vorigen Zeugen auch noch disen dritten hinzusetzen: und zwar einen solchen, welcher nicht nur in einer Verzuckung, noch auch nur allein nach der Seelen, sonder mit Leib und Seel zugleich im Fegfeur gewesen, und erschreckliche Ding gesehen und erfahren hat.⁷⁵

A víziók retorikai-stiláris összekapcsolásával Pater Martin tágabb összefüggésbe helyezte a történeteket, egyúttal megrajzolta egy egymáshoz szorosan kapcsolódó részekből álló elbeszélés ívét. Egy-egy önálló exemplum e szövegkapcsolási és -közlési technika révén átlépte saját határát. Eközben tovább erősítette az elsődleges írói célzatot, a történetek figyelmes elolvasásával biztosítani a tisztítótűz kínjaiba történő olvasói beleélést, majd az azokra történő emlékeztetés révén ösztönzést adni a felkínált áhítatok végzésére. A purgatóriumi lelkek szenvedésének megrövidítése a 17. században kegyes cselekedetnek számított. Egy külön e célra összeállított imádságoskönyv egy közkedvelt szerzőtől jelentős érdeklődésre tarthatott számon. Pater Martin valószínűleg írói próbálkozásként ezt célozta meg két azonos tartalmat közvetítő műfaj közelítésével, ezért helyezett funkcionális történeteket (exemplumokat) a purgatóriumi lelkek szabadítását célzó áhítatok elé.

Pater Martin szövegszerkesztői koncepciójának további összetevője volt a történetek kiegészítése látványos, tartalmukhoz hasonló erejű, az olvasókat a vizualitás segítségével tovább fegyelmező, ösztönző és elrettentő rézmetszetes képekkel.⁷⁶ Az általam kizárólag az első kiadásból ismert tizenkét részletgazdag illusztrációt – figyelembe véve a stiláris egyezéseket – ugyanaz az ismeretlen mester készíthette, mint a címlapelőzetek.⁷⁷ Az első történethez öt, a másodikhoz négy, a harmadikhoz három kép készült. Ezeket nem táblaként, utólag illesztették (ragasztották és kötötték) a szöveg közé,

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo., 37.

⁷⁶ A metszetek elkészítésére – a szerzővel egyetértve – a kiadási privilégiumot megszerző Johann Caspar Bencard adhatott megrendelést. A rézmetsző személye ismeretlen.

⁷⁷ A purgatóriumi és pokolbeli szenvedések ábrázolása nem tekinthető kivételesnek. A kínzásokat például huszonhat fametszet mutatja be Giovanni Battista MANNI, *La prigionie eterna dell' inferno* (Venetia: per Bortoli Tramontino, 1666) című munkájában. Manni egy másik művében egy, a Guldener Himnells-Schlüssel (1690) 28. oldalán megjelent Akherón-szörnyhöz hasonló ábrázolás látható. Giovanni

hanem a szöveg nyomtatásakor kihagytak egy-egy üres oldalt, majd egy újabb munkamenetben a megfelelő helyre készült levonat a rézlemezről. Számozásuk egyben oldalszám is. Ez a technikai megoldás visszaatal a kötet előre megfontolt, gondos szerkesztésére.

A mindig az adott szövegrésznek megfelelő kínzások ábrázolása erősen naturalisztikus, ijesztő és rémitő, azaz érzelmileg hatásosan kíséri a történet eseményrendjét. A sorozat egyetlen, hetedik metszetén a képszerkezet eltér a többitől, a szenvedések ábrázolása mellett megjelenik rajta az angyal által kísért főhős, a purgatóriumjáró Tondalus lelke is. Ezen a rézmetszeten a büntetésüket töltő lelkekhez hasonlóan meztelen főhős és kísérője az „Achäron” nevű szörnyet⁷⁸ nézi, melynek hasában egy következő jelenetben az ideig tartó kínzást, a purgatóriumi büntetést Tondalus is átéli – vezekelve bűneiért. Az olvasó e képet szemlélve külső megfigyelőből átválthatott a történet világába, behelyezkedhetett, részévé válhatott a purgatóriumi világnak.

A képeken – többek között – sütik, főzik, akasztják, fűrészelik, szögelik, forrázzák, égetik, jeges vízbe vetik, széttépik, majd újra összeillesztik a lelkeket. A válogatott kínzások némelyikéhez – a történet adta kereteken belül – a vétkek és a kínzásokat elszenvedők társadalmi hovatartozásának megnevezése sem marad el. Nem véletlen, hogy ezek a rémületet keltő metszetek kikerültek az egyértelműen női olvasóknak szánt imádságoskönyvből. Ugyanakkor a metszetek hatása felismerhető például Martin von Cochem *Das grosse Leben Christijének* néhány kiadásához *Nutzlicher Zusatz zu dem Leben Christi von denen vier letzten Dingen [...]* címmel mellékelte, vele egybekötött részben a pokol kínjainak képi bemutatását szolgáló negyedréti alakú rézmetszet tíz német feliratos mozaikképén is,⁷⁹ s ez a körülmény is megerősíteni látszik, hogy ezek a képek hozzátartoztak a szerzői koncepcióhoz.

Martin von Cochem Himmelschlüssel-történetekre vonatkozó hivatkozási stratégiája

Az első kiadásban (1690) a történetek forrásaira vonatkozó megjegyzések egyrészt utalások, másrészt pontos hivatkozások. Alanyai kivétel nélkül tekintélynek számítottak. Érdekeségük az ismétlődés, amivel Pater Martin erősíteni kívánta a közölt szövegek hitelességét és fontosságát. Táblázatba foglalva ezek a következők.

Battista MANNI, *Varii, e veri ritratti della morte [...]* (Venetia: G. G. Hertz, 1675), 118. Manni fametszetes szörnyének szájába szintén ördögök vetik be a szenvedő lelkeket.

78 Az etruszk hagyományban az Akherón könyvei összeállítás szerint Akherón egy olyan szörny, amelyben az ördögök által bele vetett lelkek szenvednek; a hasában különféle kínzások érik őket az ott lévő egyéb állatoktól, s ha a büntetésük lejárt, kikerülnek a szörnyből.

79 Vö. pl. MARTIN VON COCHEM, *Das grosse Leben Christi [...]* *Sambt einer bewöglichen Beschreibung deß Jüngsten Gerichts und der Höllen* (München: Jäcklin, 1716).

pontos hivatkozások	utalások
1. történet 15. p. gemelter Dionysius Carthusianus, gar schön in seinem Büchlein, von dem absonderlichen Urtheil der Seelen, am 18. Cap. 22. p. Ex Dionysio Carthusiano de 4. Noviss art. 47. In recentiori editione habetur art. 13. de poenis inferni. Et in Libello de partic. Judicio animarum art. 23.	1. történet 3. p. Dise drey Historien hab ich auß dem Büchlein von den vier letzten Dingen deß Gottseligen Dionysij Carthusiani genommen 22. p. [...] von dem hochw. Abt, Petro Cluniacense [...] geschriben worden 22. p. [...] von dem berühmten und andächtigen Dionysio Carthusiano (welcher 180. Gottseelige Bücher geschrieben gehabt und vile Verzuckung und Offenbahrungen [...] geschriben worden
2. történet 23. p. Ich hab aber dieselbe auß vorgemeltem Authore, nemblich dem Ehrw. Patre Dionysio Carthusiano, und seinem obgemelten Büchlein, von den vier letzten Dingen, Cap. 49. genommen	2. történet 0
3. történet 37. p. Dise Histori aber beschreibt uns auch der obgemelte gottseelige Dionysius Carthusianus, in seinem angeregten Büchlein, von den vier letzten Dingen, am 48. Cap. [...] Welcher auch in seinem Büchlein von dem Gericht der Seelen art. 28. [...] 47. p. Hanc Historiam conscribit etiam R. P. Georgius Rau, Societ. Jesu, in libello intitulo, Herold auß der anderen Welt: Cap. 4. §. 3. Ex quo, quod in Dionysio Carthusiano deest, supplevi.	3. történet 0

Az áttekintésből nyilvánvaló, hogy a pontos hivatkozások már az első kiadásban kiszorították a hitelesség szempontjából másodlagosnak számító utalásokat. A szerző által átszerkesztett imádságoskönyv későbbi megjelenéseiben a hivatkozások helye megváltozott, módszeresen átkerültek a történet végére, kiemelve a szövegtől eltérő másfajta betűtípussal.⁸⁰ Kivétel egyetlen, az átszerkesztés nyomán újonnan betoldott pontos hivatkozás, amely azonban nem a történetekre vagy azok lelőhelyére vonatkozik, hanem egy velük kapcsolatos teológiai kérdésfelvetésre utal.⁸¹

A törtétiák realisztikusságát Pater Martin az első kiadásban (1690) a hivatkozások szöveggörnyezetében megfogalmazott további érvek felvonultatásával kívánta tovább erősíteni, így például:

[...] diser fromme hochgelehrte Pater [Dionysius Carthusianus], sambt seinem Büchlein solches Ansehen hat, daß ihm bißhero niemand hat widergesprochen. Es beweist auch gemelter Pater in seinem Büchlein de particulari Judicio animarum außführlich, mit vilen kräftigen Beweißthumben, daß dise drey Historien warhafft, und der H. Schrifft gleichförmig seyen. (3.)

[...] sie keine Fahlen oder erdichte Märlein, sondern glaubwürdige Exemplen, welche von einem fürnehmen Geistlichen [...] als warhafft Geschichten geschrieben worden. (22.)

[...] ich umb so vil lieber als andere hie anziehe, weil diser sehr Gottseelige Pater und hochberühmter Author von sehr grossem Ansehen in allen seinen Schrifften ist. (37.)

Ezek a megjegyzések a későbbi kiadásokban már nem találhatók meg. Ugyanakkor hasonló célt szolgáltak az első megjelenésben esetenként előforduló teológiai megfontolások és utalások,⁸² melyek később szintén már nem vagy nem ilyen megszoვეgezésben olvashatók. Így például:

80 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1746), 11, 17, 22; MARTIN VON COCHEM, *Guldener Himmels-Schlüssel* [...] (München – Mindelheim: Gregori, 1753), 10, 17, 22; MARTIN VON COCHEM, *Goldener Himmel-Schlüssel* [...] (Augsburg: Wolff, 1774), 40, 46, 51.

81 A hivatkozás egy, a purgatóriumban szenvedők testi kínjaival kapcsolatban felmerült kérdésre (hogyan szenvedhet egy lélek test nélkül testi kínokat) kíván reflektálni: „P. Roa de statu animar. cap. 4. sagt: daß die leibliche Peynen in den Seelen hefftiger Schmetzen verursachen, als wan sie dieselbige mit den Leibern, und in den Leibern litten.” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1746), 8; illetve: „P. Roa vom Stand der Seelen cap. 4. sagt, daß die leibliche Peynen in den Seelen häfftigere Schmetzen verursachen, als wann sie dieselbige mit den Leibern, und in den Leibern litten.” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1753), 8; „P. Roa de statu animar. cap. 4. sagt, daß die leibliche Peinen in der Seel hefftigere Schmetzen verursachen, als wann sie dieselbige mit den Leibern, und in den Leibern litten.” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1774), 37. MARTÍN DE ROA, *Estado de las almas en el Purgatorio* című munkájának első kiadása: Sevilla: 1619.

82 A 17. században a purgatóriumról különféle műfajú, így teológiai vagy például az év napjaihoz rendelt, szentekről szóló elmélkedő – Roberto BELLARMINO, *Disputationes de controversiis Christianae Fidei* [...], liber 2: De circumstantiis Purgatorii, Cap. 1–19, 1323–1412 (Lugduni: Pillehotte, 1610) –, prédikációs – LEO A S. LAURENTIO, *Conciones adventuales*, Pars 3, Sermones de carcere purgatorii (Antverpia: F.

[...] dise, samt den beyden folgenden Historien, keine Glaubens-Artickel sonder nur Historische Geschichten seyn, welche man ohne Sünd mag glauben oder nicht glauben. (22.)

Er [Dionysius Carthusianus] beweist in seinem Büchlein de iudicio particulari animarum, durch 19. Articklen, nemlich von dem 14 biß auff den 33. Artickel, daß dise Historien der H. Schrift, und Lehr der H. Väter gleichförmig seyn [...] (22.)

A három történet szövegének módosulásai

Pater Martin Dionysius Carthusianus *Liber utilissimus de quatuor hominis novissimis* című, két eltérő szerkezetű kiadásban rendelkezésre álló munkáját nevezte meg a rendhagyó módon imádságoskönyvbe szerkesztett, három részes novellafüzérré alakított középkori eredetű historiák elsődleges forrásaként. Pater Martin mindkét változatra pontosan hivatkozott, és ezt kiegészítette egy, a fenti munkában megjelent *Colloquium de particulari iudicio animarum* című mű említésével. A történeteket egybevetve az első szembetűnő tény az, hogy sorrendjük Dionysius Carthusianusnál és Pater Martinál eltér, a következő módon.

Dionysius Carthusianus, <i>Liber utilissimus, 1578</i> Articulus 47, religiosus in Anglia Articulus 48, Egneius miles Articulus 49, Tondalus	Dionysius Carthusianus, <i>Liber utilissimus, 1608</i> Pars III, Articulus 13, religiosus in Anglia Pars III, Articulus 14, Egneius miles Pars III, Articulus 15, Tondalus	Martin von Cochem, <i>Guldener Himmels-Schlüssel, 1690</i> 1. History 3. History 2. History
Dionysius Carthusianus, <i>Colloquium, 1578</i> Articulus 21, 22, Tondalus Articulus 23, frater Anglicanus Articulus 24, quidam miles [Egneius]	Dionysius Carthusianus, <i>Colloquium, 1608</i> Articulus 21, 22, Tondalus Articulus 23, frater Anglicanus Articulus 24, quidam miles [Egneius]	Martin von Cochem, <i>Guldener Himmels-Schlüssel, 1690</i> 2. History 1. History 3. History

Muller, 1699); Augustinus Casimirus REDEL, *Annus prolongatus threnis animarum in purgatorii incolatu* [...] (Augsburg: Bencard, 1697) – munkák készültek.

A történetek új sorrendbe történt szerkesztésének ténye felhívja a figyelmet arra a körülményre, hogy Pater Martin valószínűleg szintén önálló szerzői elképzelést érvényesített a szövegek tartalmi alakításában. A 17. században megszokott szövegformálás szabadsága mellett erre ösztönözhetett például Dionysius Carthusianus ugyanazon, két eltérő szerkesztésben megjelent munkája is. Amikor ugyanis összevettem az 1578-as és az 1608-as kiadások azonos szövegeit, jelentős eltérések mutatkoztak. Az angliai szerzetesről szóló történetben (*Visio Gunthelmi*) például részben új kifejezések, részben más megfogalmazások találhatók, és szembeötlő egy kihagyott szövegrész, mely a purgatóriumban szenvedő püspökök gyötrelmeit írja le.⁸³ Egneius miles históriájában nyelvi, stiláris eltérés fedezhető fel.⁸⁴ Egyedül Tondalus története maradt csaknem szó szerint változatlan.⁸⁵

Hasonló szöveg módosulások találhatók Martin von Cochem kiegészítésként használt forrása, Georg Raw⁸⁶ és az általa eleinte hivatkozott Dionysius Carthusianus *Liber utilissimus* (1578) szövegei között.⁸⁷ Raw ugyanis módszeresen lerövidítette és összefoglalta az első két históriát, azok címét, bevezetőjét és több részletét elhagyta. Ugyanezt az elvet érvényesítette Tondalus történeténél is, azaz Pater Martin ezt a forrást valóban csak kiegészítésre használhatta – annak ellenére, hogy itt a szöveg éppúgy német nyelvű, mint a *Guldener Himmels-Schlüssel*ben.

Pater Martin hivatkozott forrásainak szövegösszevetése ösztönzött arra, hogy megvizsgáljam a *Guldener Himmels-Schlüssel*ben megjelent történetek és azok előzményeinek (Dionysius Carthusianus *Liber utilissimus*, 1578, 1608 és Raw *Abgefertigter Herold*, 1658) kapcsolatát.⁸⁸ Az elemzés során végig szem előtt tartottam, hogy itt nem csupán egy célzatosan módosított szövegegyüttesről van szó, mivel annak latin textusát maga Pater Martin ültette át német nyelvre.

Dionysius Carthusianusnál mindegyik történetnek önálló címe van. Ezek az „eredeti” címek jelentősen megváltoztak.

83 DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1578), 221, 225, 227, 226; és DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1608), 199, 203–204.

84 Pl. „[...] aflabantur ad ignem. Alij liquefactis potabantur metallis [...]” DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1578), 231; és „aflabantur metallis” DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1608), 209.

85 Eltérés, „pons structus” DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1578), 235; és „pons strictus” DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1608), 212.

86 Georg RAW, *Abgefertigter Herold, Auf der andern Welt [...]* (München: J. W. Schell, 1658). A jezsuita Raw (1584–1660) többek között elkészítette a Fugger-könyvtár katalógusát, melyből Lippay érsek 1681 kötetet megvásárolt saját könyvtára bővítésére. Raw munkájában a történetek sorrendje: Visio Gunthelmi (nr. 2, 55–59) – Oenus (Owen, Owein) történet (nr. 3, 59–63) – Visio Tnugdali (Tondalus) (nr. 5, 67–70).

87 Ismeri az átszerkesztett DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1608)-t is, de erre kizárólag a Visio Tnugdalinál hivatkozik.

88 Maguk a hivatkozások – ahogy ezt láthattuk – körültekintően pontosak.

Dionysius Carthusianus, 1578 219. p. De acerbitate poenarum purgatorij et inferni, ex revelationibus fide dignis fidelium personarum	Martin von Cochem, 1690 3. p. Von einem Mönchen auß Engelland, welcher drey Tag lang im Geist in das Fegfeuer verzuckt gewesen, und erschreckliche Ding gesehen und erzehlt hat
228. p. De poenis purgatorij Sancti Patricij	36. p. Von einem Soldaten, welcher mit Leib und Seel im Fegfeuer gewesen, und Wunder-Ding darvon erzwehlt hat
232. p. De eadem materia ex Tondali visione	23. p. Von einem Soldaten, Namens Tondalo, welcher den dritten Tag nach seinem Todt zuruck kommen, und was er gesehen und gelitten, erzehlt hat

A módosított címek alapvető jellegzetessége, hogy Pater Martin változatai a történet általa kiemelt lényegére, a cselekményre irányítják a figyelmet. A címek súlypontja így némileg áttevődött a purgatóriumi büntetésről egy-egy olyan cselekményre, melyet annak főhőse mondott el. A személyessé tétel során az írói eszköztár hangsúlyos eleme az „erzehlt hat” kifejezés nyomatékos, háromszor megismételt használata.

A szövegalkítás újabb lényeges mozzanata, hogy Pater Martin elhagyta forrásának történeteket bevezető, ráhangoló előbeszédeit, melyek két-két bibliai hivatkozást értelmeztek úgy, hogy az olvasót a történethez irányították. A *Guldener Himmels-Schlüssel* első két történetéhez nincs előszó, viszont a harmadikként közölt történeténél Pater Martin – visszautalva az előbbi két exemplumra – maga írt egy olyan bevezetőt, melyben dicséri Dionysius Carthusianus személyét, munkáit és azok hitelességét, majd leírja a Szent Patrik-purgatórium történetét, utalva annak szabályaira. Utóbbival egyrészt kihangsúlyozta és nyomatékosította a három szöveg jelentőségét, másrészt kiemelte a harmadikat, Agneius történetét, aki az előbbi személyektől eltérően, az ő történetüket meghaladva, lelkében-testében járt a túlvilágon.

Pater Martin forrásához képest folyamatosan bővítette az elbeszélő szövegeket, kivételes retorikai eszköztárával élményszerűvé tette azokat. Főhősei rendre személyes kapcsolatba kerülnek az olvasóval azáltal, hogy egyes szám első személyben beszélnek, mintha éppen most szólalnának meg,⁸⁹ és folyamatosan tudósítanak saját érzelmeikről is.⁹⁰ Tondalusról például még azt is megtudjuk, hogy egy szerdai napon halt meg,⁹¹ majd a történet adott pontján magát Lucifert is meglátta.⁹²

89 Pl. „Ich und mein Führer, S. Nicolaus giengen in die Erd hinunter [...]” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 5.

90 Pl. „[...] mein Hertz für Mitleyden kranck wurde.” Uo., 5.

91 Uo., 23.

92 Uo., 35.

Pater Martin leírásában a purgatórium tere is kibővül, további geográfiai részletekkel szolgál, amikor Tondalus egy fallal körülfalrt részen tartózkodó, hidegtől, szélről, éhségtől és szomjúságtól szenvedő lelkek tömegéről megtudja, hogy ezen a helyen a kisebb bűnösök szenvednek. Ezt követi a tisztítóúzból frissen kiszabadultak bezárt kertje, ahol azok a lelkek tartózkodnak, akik még nem egészen állnak készen a mennyországba.⁹³ Ezeknek a részeknek a forrása az itt nem hivatkozott Dionysius Carthusianus *Colloquium*⁹⁴ című munkája mellett egy önállóan megjelent „visio Tondali” kiadvány⁹⁵ (libellus) lehetett. Az utóbb említett kert – mint azt Agneius történetéből megtudjuk – nem más, mint az egykori földi paradicsomkert, ahonnan Ádám kiűzetett.⁹⁶ A szöveg bővítés sajátos, vizualizáló írói eszközöként értékelhetők az első kiadásban (1690) megjelentetett, egy-egy purgatóriumi jelenethez pontosan illesztett rézmetszetek is, melyek hatásosan kiegészítették a szöveget a víziók leglényegesebb elemeinek láttatásával, lehetővé téve az érzékekre összetett módon ható képekről történő olvasást.

A személyes megnyilatkozások mellett a szerző emocionális hatást gyakorol a folyamatosan érvényesített részletezéssel,⁹⁷ értelmezéssel és kommentálással.⁹⁸ Az elbeszélés során azáltal is igyekszik fenntartani a figyelmet, hogy a történetben előre-háttra utal és minősít,⁹⁹ kitérőket tesz, majd visszatér az események sorához.¹⁰⁰ Esetenként megszakítja a cselekménysort és körültekintő olvasást ajánl.¹⁰¹ Többször megszólítja az olvasót,¹⁰² egy közvetlen megszólaló attitűdjét alkalmazza, és részvételre ösztönöz a purgatóriumban szenvedő lelkek kínjainak (például hideg) közvetlen bemutatásával.¹⁰³ Az adott történetbe való behelyezkedés fontos eszköztárához tartozik még a viszonylag gyakran használt felkiáltás, az Istenhez intézett fohász és a bűnök, szenvedő személyek felismerése, illetve felismertetése.

Pater Martin – Dionysius Carthusianustól eltérően – gyakran alkalmazta az olvasóra irányított lélektani hatás eszközét, így például amikor Tondalus gyötrődését, lel-

93 Pater Martin külön kihangsúlyozza, hogy mindez nem ellenkezik a teológiai tanítással. Uo., 35–36.

94 Vö. DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1608), 417–427.

95 VD 16 ZV 15085, 15086, 15087, 18493; VD 16 T 2263, 2265, 2268.

96 Ezt egy hosszú falon felfedezett, drágakövekkel díszes aranykapun át lehet megközelíteni. A purgatóriumból frissen kiszabult lelkek itt pihennek meg, mielőtt a mennyországba jutnának. MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 46. Vö., DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1608), 436.

97 „Quosdam vermes monstrosi dentibus venenatis rodebant.” DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1578), 221; „Andere wurden von abscheulichen stinckenden Würmen zernagt, welche ihnen mit ihren giftigen Zähnen alles Fleisch von den Bainan hinweg fressen.” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 5.

98 Agneius történetében például Isten jogos ítéletének háttéréről lehet olvasni annak kapcsán, hogy a szenvedő lelkek három órán át voltak felszegezve különféle testrészeiknél fogva vagy tűzbe lógatva vagy hidegre téve. Uo., 41–43.

99 „welcher vil erschrecklicher war als der vorige Orth”. Uo., 7.

100 „Nun wollen wir wider zu der History schreyten.” Uo., 11.

101 Uo., 23.

102 „Behertzige dises ein wenig, O frommer Christ”. Uo., 10.

103 „Trage auch in Behertzigung diser schwären Peinen ein hertzliches Mitleyden mit disen armen Seelen, und seuffzte oft zu Gott umb ihre Erlösung, sprechend: O Gott [...]”. Uo., 11.

kiállapotát mutatta be.¹⁰⁴ Tondalus egyes szám első személyben szólal meg akkor is, amikor egy egész napon át szenvednie kell bűneiért a „Bestien [...] Achäron”-ban.¹⁰⁵ Ugyanakkor – az elmondottakkal összhangban – Pater Martin törekszik arra is, hogy oldja a történet tudatosan felfokozott feszültségét, így például a zárórészben a megnyugtató irányába hat a purgatórium szenvedései után egy másik túlvilági távlat, a menny és az ottani örömek felvillantása.¹⁰⁶ Ehhez hasonlóan katartikus élménynek számít Agneius története végén a már üdvözült, illetve a purgatóriumból éppen kiszabadult lelkek meglátásának leírása.¹⁰⁷

Viszonylag ritkábban használt szövegmódosító elem a hivatkozott forrásszöveghez viszonyított kihagyás, illetve a részleges fordítás, ezt a megoldást Pater Martin általában a személyek, társadalmi csoportok purgatóriumi bemutatására használja.¹⁰⁸

Összességében Pater Martin az irodalmi eszköztár elemeit felhasználva olyan módosított szövegű exemplumokat kínált olvasóinak, melyek – elgondolása szerint – hatásosan ösztönöztek a purgatóriumi lelkek imádsággal történő kiváltására. Az imádságoskönyv hasznához (Nutz) hozzájárulni látszik a három történet kontextusba helyezése, a históriák előkészítették és hatásosan „aláfestették” a következő részben hat pontba szedett lelki „hasznot”, melyet a szerző szerint magáénak vallhat minden olyan személy, aki áhítatot végezve a tisztítótűzben szenvedők segítségére siet.¹⁰⁹

Az első kiadásban, majd annak rövid időn belül történt átszerkesztésében és a későbbi kiadásokban a Pater Martin-féle történetek szövege alig módosult. A változások mindössze egy-egy kifejezés alakításában,¹¹⁰ néhány rövid bekezdés elhagyásában,¹¹¹ azaz lényegében nyelvi modernizálásban érthetők tetten. Az évszázados szövegstabilitás mindenekelőtt Pater Martin sajátos, vonzó stílusának köszönhető, mivel a három történet német nyelvű szövegének alakítása messze túlmutat egy latinból németre fordított textus keretein.

104 Pater Martin szerint például a purgatóriumjárás elején Tondalus tisztában van azzal, hogy meghalt és elkövetett bűnei miatt jogos a félelme a rá váró büntetés, ezért inkább élni akar. E szükséghelyzetben Istenhez fordul, aki meghallgatva a kérést, angyalt küld Tondalus segítségére. Az angyal felvilágosítja Tondalust, hogy a bűnei miatt valóban szenvednie kell, de jelenleg jóval kevesebbet, mint amúgy kellene, és megnyugtatta felszólítja „folge mir [...] dann du musst widerumb zu deinem Leib kehren und alles was du gesehen hast erzehlen.” Uo., 24. Dionysius Carthusianusnál viszont csak annyi szerepel, hogy „ductus ab angelo”. DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1578), 233.

105 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 29–30. Ilyen rész nincs Dionysius Carthusianusnál, DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1578), 235.

106 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, 1690, 22.

107 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, 1690, 46–47.

108 Pl. DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Liber...*, (1578), 223–227; MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 17–19.

109 1. a szenvedő lelkekért mondott imádság többet ér, mint az önmagunkért végzett; 2. az irgalmasság cselekedeteihez ad hozzá az imádkozó; 3. mennyei adományokat nyer az, aki a szenvedő lelkekért imádkozik, éppúgy, mint azt S. Catharina de Bononia (Caterina de' Vigri, 1413–1463) élete példázza; 4. aki így imádkozik, halálakor segítséget kap; 5. a szenvedő lelkekért imádkozó gyorsabban szabadul a purgatóriumból; 6. aki így cselekszik, magát Istent tudhatja a bartájának. Uo., 49–67.

110 Pl. „Ja sagte auch [...] – „Wie er auch sagte [...]” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, 1690, 7 – MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, 1746, 5; „Eine gute Weil stunden [...]” – „Ein weil Stunden [...]” MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, 1690, 10 – MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1746), 6.

111 Vö. MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690), 22, 23, 37; MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1746), 11, 17.

A magyarországi *Himmelschlüssel*-kiadások száma megközelíti a százat. Közülük – a kutatás jelenlegi állapota szerint – a történeteket a német nyelvterületen megjelent kiadványokhoz hasonlóan az úgynevezett nagy *Himmelschlüssele*k egy része tartalmazza. Ezek nálunk is eltérő címeken jelentek meg (így például *Goldener Himmel-Schlüssel*, *Großer goldener Himmel-Schlüssel*) különböző nyomdákban a 18. század vége óta az I. világháborúig.

A nagy *Himmelschlüssel* kiadására elsőként a pesti Trattner nyomda vállalkozott (*Goldener Himmel-Schlüssel*), jelenlegi ismereteim szerint 1799 körül. Évtizedekkel később Bucsánszky Alajos is nyomtatott *Grosser goldener Himmel-Schlüssel* címmel imádságoskönyvet. A két kiadó örökösei, Trattner–Károlyi, valamint Rózsa Kálmán és Neje szintén kiadták, majd a 19. század végén Steinbrenner János kiadói vállalkozása csatlakozott hozzájuk. Az utolsó hazai kiadást egy jelenleg ellenőrizhetetlen könyvtári katalógusadat szerint Rózsa Kálmán jelentette meg 1919-ben.¹¹² A számomra hozzáférhető kiadásokat példányból megvizsgálva, az első olyan magyarországi nagy *Himmelschlüsselt*, melyben a történetek is megtalálhatók, a Trattnerische Buchdruckerey jelentette meg 1815-ben. Valószínű, hogy az ennél korábban, 1809-ben (változó ünnepek táblájának kezdete 1799) ugyanitt megjelent *Goldener Himmel-Schlüssel* szintén tartalmazza a purgatóriumtörténeteket, ebből azonban kizárólag egy olyan online kiadást tudtam megvizsgálni, mely a könyvtestet a 45. oldaltól tartalmazza.¹¹³

A Magyarországon készült, általam is hozzáférhető nagy *Himmelschlüssele*k közül a purgatóriumtörténetek kizárólag a Trattner nyomda 1815–1847 között megjelent termékeiben olvashatók. A Trattner–Károlyi nyomda és kiadónál Pesten 1853-ban készült *Großer goldener Himmel-Schlüssel*ben (változó ünnepek táblája 1853–1872) az exemplumok már nem jelentek meg. Az 1847. évi kiadásban a változó ünnepek táblája az 1847–1866 közötti időszakra szól, azaz a történetekkel ellátott példányok a kiadói koncepció szerint 1866-ig lehettek forgalomban. Úgy tűnik, hogy kihagyásuk a nyomda történetének Trattner–Károlyi szakaszához kapcsolódik. A kutatás jelenlegi állapotában elmondható, hogy a hazai imádságoskönyvet vásárló közönség maximálisan háromnegyed évszázadig szembesülhetett a szövegekkel.

112 Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában szerepel ez a kiadás a Mor 2058c jelzeten. Többszöri keresés után sem láttam a kötetet, kérelapomat a „N[em] T[alálható]” jelzéssel kaptam vissza. Utolsó próbálkozásom időpontja 2021. május 27. volt.

113 Ezt a példányt az Österreichische Nationalbibliothek őrzi, jelzete 302108-B. Mivel a példány tartalomjegyzékében szerepelnek a történetek, kizárólag a kötet kézbevétele után derülhet ki, hogy ténylegesen benne vannak-e vagy nem. Utóbbi esetben maga a kiadó döntött a történetek elhagyása mellett, ami nem ritka körülmény a 18. századi német nyelvterületen megjelent kiadásoknál. Példaként egy München–Mindelheim, G. Fuirer, 1765 impresszumú kiadást említek, melynek címlapja („Darinn zufferst in dreyen Geschichten [...]”), és tartalomjegyzéke (709. p.: „Die erste History. Von einem, der drey Taglang im Fegfeuer gewesen. 2 / Die andere History. Von einem der den dritten Tag aus dem Fegfeuer zuruck kommen. 10 / Die dritte History. Von einem, der mit Leib und Seel im Fegfeuer gewesen. 16”) egyaránt jelzi a történeteket, valójában azonban nincsenek benne. Ebben a 18. századi kötésben fennmaradt, általam ismert példányban a címlap után a 63. oldal, ezt követően pedig az imádságrész 1–708. oldalon található.

Megvizsgáltam a Magyarországon megjelent, egymástól nyelvi szempontból nem különböző purgatóriumtörténetek szövegállapotát.¹¹⁴ A pesti 1815. évi Trattner-kiadást vettem össze az első kiadással (Dillingen, Bencard, 1690) és az 1746-ban megjelent (Augsburg–Dillingen, Bencard), korábban, még a szerző életében harmadszor is módosított változattal,¹¹⁵ s megállapítottam, hogy az első történetben öt, a másodikban egy, a harmadikban pedig két szöveghelyen található lényegtelen, helyesírási vagy kifejezésbeli eltérés. Eszerint Martin von Cochem történetei nálunk is a szerző által jóváhagyott formában jelentek meg.

Kérdéses, hogy a pesti Trattner-nyomda vajon melyik kiadás szövegét vette alapul. Ennek megválaszolásához jelenleg mindössze egy évszám jelent támpontot, mivel a Pesten 1809–1847 között megjelent kiadások mindegyikében szerepel egy 1750-re dátumozott fiktív levélválasz. Pater Martin írói leleményeként a történeteket közlő kiadások kivétel nélkül tartalmazzák a „Sendschreiben der lieben Seelen des Fegfeuers an alle Christen” című iratot, melyre az áhítatokat végző személyes válaszként egy levél felvállalásával kötelezhette el magát. Ezt az „Antwort eines treuen Liebhabers der Seelen auf das vorige Sendschreiben”-t helymegjelölés nélküli dátummal látták el („Datum am aller Seelentag, im Jahr [...]”), melyben az évszám igazodni látszik a kiadások megjelenéséhez. Így például ezt a szöveget a *Guldener Himmels-Schlüssel* Augsburg–Dillingen, 1746. évi kiadásában (Bencards Wittib) 1745-re (48. p.), a brünni 1751-es kiadásban (J. M. Swoboda) 1732-re (50. p.), a München–Mindelheim, 1753. évi kiadásban (G. Fuirer) 1753-ra, az augsburg–innsbrucki 1770-es kiadásban (Joseph Wolff) 1750-re (76. p.), és további két augsburgi Wolff-kiadásban (1774 – 76. p., 1791 – 76. p.) ugyancsak 1750-re dátumoztak. Az adatokból feltételezhető, hogy a pesti Trattner-nyomda egy 1750. évi vagy ezt követően megjelent olyan kiadást vett alapul, melyben a szenvedő lelkek körlevelére (Sendschreiben) adott feleletet 1750-re dátumozták. Mindebből nyilvánvaló, hogy a *Himmelschlüssel*-purgatóriumtörténetek jelentős késéssel jutottak el Magyarországra. Az első kiadás megjelenésétől (1690) az első pesti Trattner-kiadásig (1799 körül) legalább száz, a magyarországi kiadás alapjául szolgáló kiadástól pedig mintegy ötven évnek kellett eltelnie.

* * *

Befejezésként jogos a kérdésfelvetés, vajon számíthattak-e ezek az exemplummá formált víziók jelentősebb hazai érdeklődésre? Mivel a nagy *Himmelschlüsse*lekben megjelent történetek befogadástörténetére egyelőre nem találtam adatot, a válasz mindaddig késni fog, amíg ilyen forrás ismertté nem válik.¹¹⁶ Tudomásom szerint a történeteket Pater Martin halála után viszonylag gyorsan kihagyták az imádságoskönyv kiadásaiából, például már az 1727., majd 1729. évi augsburg–dillingeni kiadásokba (Bencards

114 Megvizsgált kiadások: Pest: Trattner, 1815; 1817; (1831); (1847).

115 MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1690); MARTIN VON COCHEM, *Guldener...*, (1746).

116 A megvizsgált három purgatóriumtörténetnek eddig még nem találtam nyomát ponyvanyomtatványokban sem.

Wittib) sem kerültek be. Ugyanakkor ismert olyan nem magyarországi kiadás, melyben a történeteket az adott korhoz illeszkedően modernizálták. Az ambergi retorika professzor, egykori bencés szerzetes, Romanus Baumgärtner például egy sulzbachi kiadás (*Goldener Himmel-Schlüssel [...] durch Pater Martin von Cochem, Capuciner Ordens, Umgearbeitet von Romanus Baumgärtner, ehemaligen Benedictiner und Professor der Rhetorik zu Amberg*, Seidelsche Buchhandlung, 1849) számára átdolgozta a históriákat. Baumgärtner rövid teológiai megfontolás után megjegyezte, hogy a purgatóriumi exemplumok olvasása akkor sem okozhat lelki kárt, ha az elbeszélések nem valós eseményekből, hanem fikció vagy költői képzelet révén jöttek létre („ex fictione quadam, seu poëmate sensus” 2. p.), ezért átdolgozott formában ismét közreadja azokat. A történetek műfaji megjelölésére a „narrationcula” kifejezést használta. A közlés sorrendjén nem változtatott, a szövegeket rövidítve, egyszerű nyelvezetet használva, a források megnevezését elhagyva adta közre. Az első történet címeként „Die erste Begebenheit”-et választotta (3–6. p.), s a históriához rövid saját értelmezést fűzött (6–7. p.). A másodikként közölt történet címe a „Zweite Erzählung” lett (7–11. p.), ehhez Baumgärtner éppúgy nem készített magyarázatot, mint a „Dritte Begebenheit”-hez (12–15. p.).

Mindebből úgy tűnik, hogy Pater Martin formabontó, egyetlen téma köré szerkesztett *Guldener Himmels-Schlüssele*, melyben megvalósította az imádságoskönyveket más műfajú szövegek bevonásával megújítani, az érdeklődést felfrissíteni és irányítani kívánó elképzelését, a rengeteg kiadás¹¹⁷ ellenére csak korlátozott mértékben kapott befogadást, követést vagy elismerést.¹¹⁸

117 ROTH, P. Martin..., 98–112; 339 kiadást írt le; ROTH, „Das Verzeichnis...”, 59; 321 kiadást említ.

118 A történetekkel együtt kikoptak a kiadásokból Pater Martin tisztítótűzben szenvedőkre irányuló értekező szövegei is, továbbá egyéb tanácsai, köztük a különösen érdekes rövid idő alatt sok imádkozásra tanító rész („Weiß in kurzer Zeit viel zu bethen, so den Geist- oder Weltlichen sehr dienlich”), mely egyaránt szólt egyházi és világi személyekhez. MARTIN VON COCHEM, *Goldener Himmel-Schlüssel* (Pesth: Trattner, 1815), 63–67.



Pest Belvárosának nyomtatási kultúrája 1860–1865 között

TÖRÖK Zsuzsa

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0002-3275-6342

The Print Culture of the Inner City of Pest Between 1860 and 1865

Abstract | The pages of mid-nineteenth-century periodicals published in the Hungarian capital reveal that most of the imprint addresses were situated in the Inner City of Pest. Between 1860 and 1865 a series of magazines and newspapers, including ARANY János' periodicals, *Szépirodalmi Figyelő* [Literary Observer] (1860–1862) and *Koszorú* [Garland] (1863–1865), were all published from this relatively small area. This paper identifies the physical proximity of the offices of periodical editors, publishers, and printers, and examines the urban environment that surrounded these premises. It argues that ARANY János, Hungary's most revered poet and editor at the time, experienced a working environment of interconnected communities with his contemporaries, made possible by the geographical closeness of editorial offices. These entangled networks fostered shared relationships among participants in the print culture of the Inner City of Pest. Finally, the article suggests that the image of the 'lonely editor', who seemingly works in solitary isolation, should be reconsidered since periodical editors have always been part of competition and collaboration networks created and sustained by the spatial proximity of these organizations.

Keywords | nineteenth-century periodicals, periodical editors, print culture, Pest, ARANY János

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Arany János 1860 október elején mint a Kisfaludy Társaság augusztus 1-jén újonnan megválasztott igazgatója¹ és egy frissen engedélyezett új folyóirat, a *Szépirodalmi Figyelő* szerkesztője érkezett meg Pestre.² Miután szeptember 14. és 29. között a lap ügyének intézése, illetve a Kisfaludy Társaság bizottsági ülésein való részvétel mellett szállást is sikerült bérelnie, október 2–3. körül harmadmagával, feleségével és leányával költözött be az Üllői út és a Három pipa (ma Erkel) utca sarkán álló kétszintes ház második emeletének egyik világos, négy szobás lakásába.³ A lakás által biztosított kilátás Arany szerint „excellens”, Juliska megítélésében „gyönyörű” volt: egyrészt a fél városra, másrészt, a gangra kiállva, a Gellért-hegyre láthattak rá. Aggudalomra a lakás elhelyezkedése és a ház lakói adtak legnagyobb okot számukra. Attól tartottak ugyanis, hogy a szélnek erősebben kitett második emeleti lakás télen „szellős”, azaz hideg lesz, illetve, hogy az „ügyes bajos dolgát” egymást közt „ököllel” igazító „kőszalakkokkal” (Arany László szerint cigányokkal is) szándékuk ellenére konfliktusba keveredhetnek. Ezért már 1862 tavaszán költözni terveztek, ám végül csupán két év múlva, 1864 tavaszán helyezték át lakhelyüket a közelben lévő Üllői úti 7. szám alatti, Kasellik Ferenc tervei alapján Steinbach Alajos kereskedő által 1839-ben építtetett klasszicista házba. A Három pipa utcai lakásról szóló levélbeli beszámolókbán mind Arany, mind pedig Aranyné említést tett arról a tényről is, hogy szállásuk a városközponton kívül esett: Arany szerint „nem éppen a város közepén”, „a Szénatér közelében”, „a központtól kissé távol” helyezkedett el, Aranyné levele értelmében, jókora túlzással, „iszonyu nagy künn, messze” volt a Belvárostól.⁴

- 1 Csengery Antal 1860. augusztus 1-jén kelt levelében tudósította a hírről. Csengery Antal Arany Jánosnak, Pest, 1860. aug. 1., in ARANY János, *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. János, Arany János összes művei 17 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 415–416. A hírt a *Pesti Napló* 1860. augusztus 2-i száma közölte. Uo., 17, 886.
- 2 Joseph Woraftka pesti rendőrigazgató 1860. szeptember 5-én továbbította Arany lapengedély iránti kérelmét a budai Helytartósági Elnökségnek. Vö. ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, 898–901. Szeptember 14-én az engedély már megvolt. Vö. Arany János Szabó Károlynak, Nagykovács, 1860. szept. 14., in uo., 446–447, 447.
- 3 Szabó Károlynak szeptember 14-én kelt levele értelmében következő nap szándékozott Nagykovácsról Pestre utazni szállás végett, a lap ügyeit intézni és a Kisfaludy Társaság ülésein részt venni. Arany János Szabó Károlynak, Nagykovács, 1860. szept. 14., in uo., 446–447, 446. Tómpát szeptember 29-én írt levelében értesítette, hogy sikerült szállást találnia, és tervezett költözésük október 2-án vagy 3-án esedékes. Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1860. szept. 29., in uo., 449–450, 449. Arany László ekkor még nem volt velük, ő Nagykovácsra maradt, hogy a gimnáziumot ott fejezze be. Vö. Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1860. aug. 10., in uo., 429–431, 431. és Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1860. nov. 15., in uo., 467–468, 467.
- 4 Aranyék Három pipa utcai szállásáról mind a négy családtagtól rendelkezünk beszámolóval: Arany két Tómpának írt levelében, Arany László e levelek egyikéhez fűzött jegyzetében, Aranyné Ercsey Sándornénak, Juliska pedig bátyjának címzett levelében tett említést róla: „Költözésünk október 2: vagy 3-án történik, hogy az akadémiai nagygyűléskor már helyben lehessenek. Szállást nehéz volt kapnom, mert hamar kellett és rendkívüli időben, mert a kik szent Mihálykor [...] költözni akarnak, azok már Jakabkor lekötik a szállást, s én elkéstem. Mindazáltal kaptam, világos jó négy szobát, nem is drágán,

A manapság Budapest egyik legforgalmasabb csomópontjaként ismert Kálvin (Széna) tér Aranyék fővárosba költözése idején a Pest Belvárosát körülvevő egykori középkori városfal határán, az ekkor már lebontott Kecskeméti kapunál helyezkedett el. A Három pipa utca, illetve az Üllői út tehát a várfal helyén húzódó Ország úton (ma Kiskörút) kívül esett, és a vidékies Ferencvároshoz tartozott.⁵ Ekkor még a Széna tér, az Üllői út, a Három pipa utca nem volt lekövezve. Egy korabeli visszaemlékező szerint az Üllői út falusias jellegű utca volt, többnyire földszintes házakkal, itt-ott falusi kocsi-
nak való állások vendégfogadókkal, kezdeténél a híres Két Pisztoly csárdával.⁶ A Széna (Kálvin) térről induló Soroksári úton (ma Ráday utca) még „csupa földszintes viskók” álltak, a Mészáros utca (ma Vámház körút) szintén kövezetlen volt.⁷ Az 1860-as években nyaranta homoksivataggyá, télen sártengerré változó Széna téren (mely a rajta álló kálvinista templomról 1874-ben kapta mai nevét) hétről hétre nagy mennyiségű nyers-

csak hogy nem épen a város közepén. A Szénatér közelében van az (kálvinista embernek ott dukál) az üllői út és egy mellékútca sarkán, mely utóbbira a kapu is nyílik, s melynek három pipa útca az ő classicus neve. Száma no. 11. Nagyobb biztosságért földszint valami policzey-amt is van, de hisz attól én meglakhatom a második emeleten. A kilátás excellens, de félek, hogy télen át szellősnek fog bebizonyulni.” Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1860. szept. 29., in *uo.*, 449–450. „Lakásom még mindig a 3 pipánál: tavaszig ide címezd leveleid. Ez egy 4 jó szobás szállás – ha Laczi feljő szükségünk van ennyire. De baj az, hogy a központtól kissé távol, hogy 2-dik emelet, hogy biztos padlás nincs, kamra nincs, s a mi fő – hogy többnyire oly nép lakja, mely ököllel szokta ügyes bajos dolgát igazítani egymás közt. Szóval oly ház ez, hol szemünkbe mondják, vagy beizengetik hogy itt minden lakó becsületes, csak mi nem. Ezért, noha a szobák jók, s már igen lakályossá tettük – <ára> bére is mérsékelt – tavasszal költöznünk kell innen.” Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1861. aug. 25., in *uo.*, 572–575, 573. Arany László e levélhez fűzte jegyzetként: „Nagy ház volt, de tágas hátsó udvara sok apró épülettel s ezek sok kósza lakóval – cigányokkal is – voltak tele. Aranyt, a ki a »Hausbogen“-be *Schriftsteller*-nek írta be magát, a háziak betűszedőnek tartották, s ez ellen ő annál kevésbé tartotta szükségesnek tiltakozni, mert adóját is ehhez mérten szabták ki.” ARANY JÁNOS, *Levelezése író-barátaival 2. köt.*, Arany János Hátrahagyott iratai és levelezése 4 (Budapest: Ráth Mór, 1889), 208. „Jó tágas szállásunk van, de iszonyu nagy künn, messze, és második emelet, különben jó, tiszta semmi élő állat nincsen benn – a mi Pesten nagy ritkaság, négy nagy szoba; de üresek, csak kettőt butoroztunk be – hárman vagyunk, kettőbe is elférünk.” Arany Jánosné Ercsey Sándornénak, idézi RUTTKAY Veronika, „Arany Jánosné levelei tükrében”, *Irodalomismeret* 9, 1–2. sz. (1998): 155–171, 161. „A ház szögletén lévén s körötte apróbb házak állván, nagyon ki van a szél rohamának téve. Hanem a kilátás gyönyörű. Egyfelől a fél várost, s nem tudom micsoda nevű helységet, másfelől – ha a gangra kiállunk – az egész szent-Gellértet beláthatni.” Arany Julianna Arany Lászlónak, idézi NYILAS Márta, *Arany János Budapestje* (Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1957), 12.

- 5 Az 1860-as években, a Belvároshoz és a Lipótvároshoz képest a József-, a Ferenc- és a Teréz-külváros falusias jellegű település volt. Vö. TOMSICS Emőke, *Budapest Atlantisza* (Budapest: Városháza Kiadó, 2015), 75.
- 6 A Széna (Kálvin) téren álló Két Pisztoly fogadó a 19. század első felében Pest egyik nevezetes szállója volt, amely vásárok idején jelentős forgalmat bonyolított. A század második felére kétes hírű helyé vált. Szigligeti Ede *Két Pisztoly* címmel írt népszínművet róla. A 19. század neves publicistái is írtak róla időnként. Lásd például HEVESI Lajos, „A Két Pisztoly”, in HEVESI Lajos, *Karcképek az ország városából*, tan., jegyz. SALY Noémi, 214–221 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2015).
- 7 BÓKAY Árpád, „Milyen volt az 1860-as évek Pestje? I.”, *Budapest* 14, 12. sz. (1976): 36–39, 39. Kötetben: [BÓKAY Árpád], *Ez a Bókay, úgy látszik, intelligens ember! Egy jeles orvos a régi Pestről*, kiad. BUZA Péter (Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 2003). A hivatkozások a továbbiakban a könyvből származnak.

termény és ipari cikk cserélt gazdát, vásárosok piszkos sátrai borították, tarka seregben mozgó kofák és kirakataik előtt elnöklő szatócsok tarkították, az Üllői úton keresztül pedig tekintélyes csordák és óriási forgalmat lebonyolító terményeket szállító szekerek érkeztek ide.⁸ Mindez tehát Arany János 1860–1865 közötti pesti szállásaitól, az általa szerkesztett folyóiratok „szerkesztőségétől” néhány lépésre zajlott, így Arany méltán érezhette magát külvárosinak az itt eltöltött évek alatt.



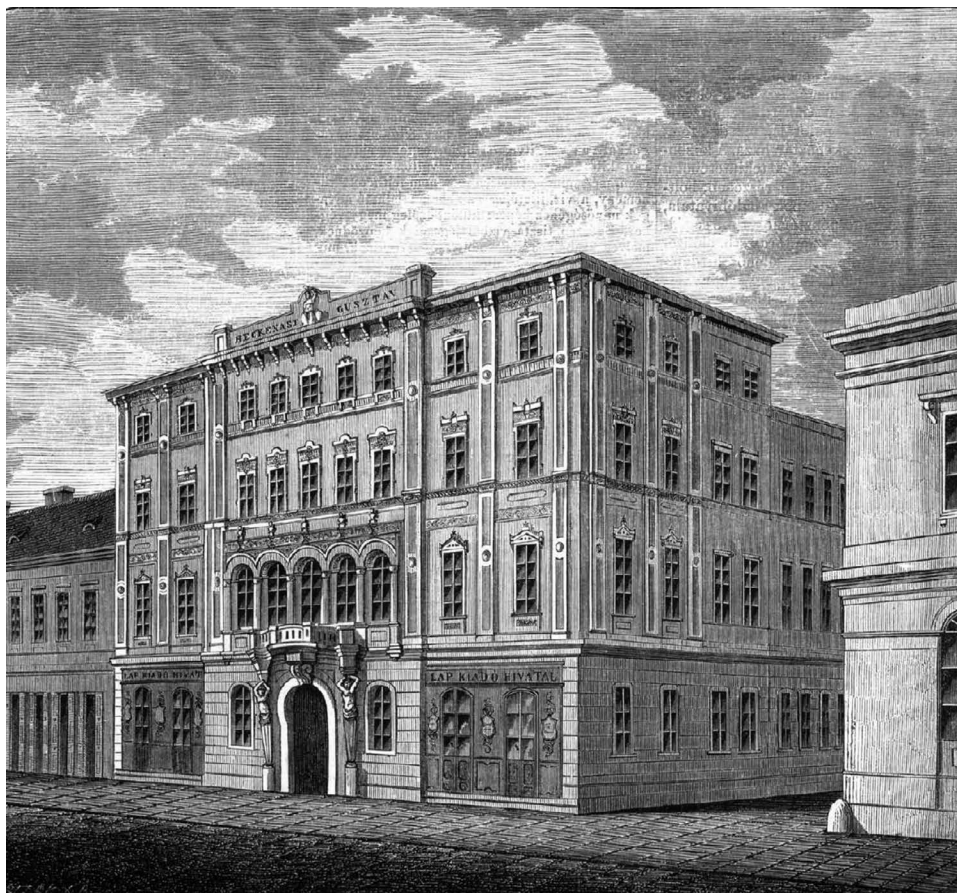
A Széna (ma Kálvin) tér az 1840-es évek második felében Rudolf von Alt ábrázolása alapján
(Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)

A Három pipa utcai, illetve az Üllői úti szállás azonban mégsem volt olyan borzalmas távolságra a Belvárostól, mint ahogy mindezek alapján gondolhatnánk. Noha valóban kívül esett a városi forgalmon,⁹ a Széna téren áthaladva a Kecskeméti utcán és az Egyetem téren keresztül 8–10 perc alatt az Egyetem (ma Károlyi) utcában, illetve a Barátok (ma Ferenciek) téren, a korabeli irodalmi élet, a Belváros sajtónegyedének kellős köze-

⁸ Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 137, 45.

⁹ Bókay Árpád belgyógyász gyerekkorában 1858-tól szüleinek Pest egyik háromemeletes épületében, a Zrínyi-házban (a mostani Astoria Szálloda helyén) lakott. Emlékiratában innen kiindulva „járja körbe” a régi Belvárost, és meséli el, hogy milyen volt. Visszaemlékezik arra is, hogy amikor 1869–1870 táján édesapja 6000 forintért telket vásárolt a Múzeum utcában, az ismerősök azt gondolták, hogy a telek túlságosan marginális helyen fekszik: „A mi telkünk annyira kívül esett a városi forgalmon, hogy mikor Papa megvette, s az öreg Morlin bácsinak említette, hogy házat akar oda építeni s ott is akar lakni, fejét rázta s megjósolta, hogy el fogja veszíteni a praxisát, ha oda megyen lakni.” Bókay, *Ez a Bókay...*, 53.

pén lehetett lenni. Itt volt, egymástól néhány lépésnyire, az 1860-as évek két vezető kiadójának, az Egyetem utca 4. szám (ma Károlyi utca 14.) alatt Heckenast Gusztávnak, a Barátok tere 7. szám alatt pedig Emich Gusztávnak a könyvkiadóhivatala és a nyomdája. A Kiskörút (akkor Ország út és a Széna tér utáni folytatásában a Mészáros utca), a Hatvani (ma Kossuth Lajos) és Kígyó utca, valamint az Alsó Duna sor közötti területen csoportosult továbbá ez idő tájt a lapszerkesztőségek zöme is. Arany tehát voltaképpen jól választott szállást: olcsóbban, mint a történelmi Belváros által nyújtott lehetőségek, ugyanakkor csupán néhány percnyi sétára folyóiratainak kiadójától és nyomdájától, illetve a periodikaival szimultán megjelenő egyéb lapok szerkesztési helyszíneitől.



Heckenast Gusztáv kiadóhivatala az Egyetem u. 4. sz. (ma Károlyi u. 14.) alatt
a *Vasárnapi Ujság* 1863-as évfolyama 1. számának ábrázolása alapján



Emich Gusztáv kiadóhivatala, a későbbi Athenaeum 1898-ban lebontott épülete a Barátok tere 7. szám alatt (Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)

A tanulmány következőképp azt a városi miliőt kívánja felfedni, amely az 1860-as évek Pestjére volt jellemző, különös tekintettel az 1860–1865 közötti évekre, Arany János lapszerkesztői tevékenységének idejére. Arra kíváncsi, hogy a nyomtatási kultúra milyen világába érkezett Arany az 1860-as évek első felében, melyek voltak azok az időszaki kiadványok, amelyek folyóirataival párhuzamosan, velük egy időben jelentek meg, térben hol helyezkedtek el e lapok szerkesztőségei, kiadóhivatalai és nyomdái, és lokációjuk mit mondhat el előállításuk folyamatáról, terjesztésükről, befogadásukról és nem utolsósorban a közöttük lévő kapcsolatokról. A nyomtatási kultúra fogalma ebben az értelemben nemcsak a nyomtatás útján létrehozott szövegeket, hanem a nyomtatványok produkciójában, disszeminációjában és recepciójában részt vevő személyeket, valamint az általuk e folyamatok elősegítésére létrehozott hálózatokat is magában foglalja; a megközelítés tehát a nyomtatványokat egyének, csoportok és közösségek, egyszóval a korabeli társadalom kontextusában helyezi el. A tanulmány mellett érvel, hogy Arany János és kortársai a lapszerkesztői munka révén olyan közös tapasztalatban részesültek, amelyre egymással szorosan összekapcsolódó, több szálon összefonódó hálózatok térbeli közelsége teremtett lehetőséget.

A nyomtatási kultúra közösségteremtő erejére vonatkozó elgondolások közül talán legismertebb Benedict Anderson elképzelt közösségekre vonatkozó eszmefuttatása, mely a „nyomtatáskapitalizmus” révén a sajtónak és az irodalomnak (főként az olvasás, tehát a befogadás révén) a modern nemzettudat megszületésében játszott szerepét hang-

súlyozza.¹⁰ Ez az elmélet az íróknak és lapszerkesztőknek a potenciális olvasókkal való kapcsolatteremtése szempontjából különösen hasznos a tanulmány számára is. Azok a személyek azonban, akik részt vettek a nyomtatványok létrehozásában, legtöbb esetben tényleges, személyes érintkezéseken keresztül tették ezt, egymással szoros kapcsolatban álló hálózatokból, ám gyakran rivalizáló közösségekből érkezve. Az angolszász periodikakutatásban a nyomtatási hálózatokra vonatkozó újabb javaslatok ezért a hálózatok funkciójának és mindennapi működésének megértését tűzték ki célul.¹¹ Laurel Brake például egyik gyakran idézett tanulmányában az újságírói hálózatok vizsgálatát önmagáért érdemes kutatási problémaként kezeli, és az írók, szerkesztők, újságírók, nyomdászok, kiadók és illusztrátorok közötti interakciók fokozottabb kutatását szorgalmazza.¹² Adott városi tér, esetünkben a történelmi Belváros nyomtatási kultúrájának szemrevételezése a felsorolt résztvevők együttes vizsgálatára ad lehetőséget. A tanulmány tehát azt kívánja feltárni, hogy írók, szerkesztők, kiadók és nyomdák hálózatai hogyan keresztezték egymást különféle lapok és társadalmi körök között a Belváros fizikai környezetében. Az épületek és utcák térbeli elhelyezkedésének az interakciók lehetőségeire és dinamikájára tett hatására, a kapcsolatok váratlan hatáskörének kiterjedésére, az egymásba fonódó mintázatok komplexitására kíváncsi. A régi Pest nyomtatási kultúrájának tanulmányozása ily módon időszaki kiadványok és könyvek, magas és populáris irodalom, nők és férfiak, irodalom, újságírás és színház kapcsolatára, az irodalom és a sajtó intézményi működésének mindennapi feltételeire irányítja a figyelmet. Mindez pedig végső soron Arany János szerkesztői tevékenységének megértését szolgálja.

A tanulmány célkitűzésének megvalósításához Arany János folyóirataiból és a velük párhuzamosan, tehát 1860–1865 között megjelenő szépirodalmi és divatlapokból, ismeretterjesztő képes hetilapokból, humorisztikus lapokból, illetve politikai napilapokból gyűjtöttem adatokat. Kiindulópontként a kiadványok kolofonjában feltüntetett információkat vettem figyelembe, melyek a szerkesztői irodák/szerkesztőségek, a kiadók, illetve a nyomdák hollétére vonatkozóan nyújtottak tájékoztató pontokat. A tanulmány keretei azonban nem tették lehetővé minden, Arany lapjaival egykorúan megjelenő időszaki kiadvány figyelembe vételét. A *Vasárnapi Ujság* épp 1861-től kezdett el oldalain a magyar hírlapirodalomra vonatkozó, évente megjelenő sajtóbibliográfiát közölni. A bibliográfiában néplapok, szaklapok, vidéki lapok csoportosításban feltüntetett időszaki kiadványokkal jelen írás nem foglalkozik. A tanulmány elsősorban az Aranyéval azonos laptípusba tartozó sajtótermékeket vette figyelembe, illetve a politikai és egyéb lapokból azokat, amelyeket Arany gyakran használt információforrásul saját lapjaihoz. A német nyelvű sajtó tekintetében a század második felében alap-

10 Benedict ANDERSON, *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* (Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2006), 35–43.

11 Az angolszász periodikakutatás intézményi háttéréről, diszciplináris helyzetéről, elméleti és módszertani megfontolásairól, fő kutatási irányvonalairól lásd tanulmányomat: TÖRÖK Zsuzsa, „Periodika-tudomány, periodika-kutatás: Az angolszász paradigma”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 221–245. DOI: [10.56232/ItK.2022.2.03](https://doi.org/10.56232/ItK.2022.2.03).

12 Laurel BRAKE, „»Time’s Turbulence«: Mapping Journalism Networks”, *Victorian Periodicals Review* 44, no. 2 (2011): 115–127. DOI: [10.1353/vpr.2011.0015](https://doi.org/10.1353/vpr.2011.0015).

vetően egy politikai lapkultúrával számolhatunk.¹³ A legtöbb német nyelvű politikai lap azonban 1867 után indult, a vizsgált periódusban csupán a *Pester Lloyd* (1854–1945) volt a lappiacon. Ezért a tanulmány nem foglalkozik a német nyelvű sajtóval sem. A korabeli könyvkereskedések, könyvesboltok feltérképezéséhez szintén Arany folyóiratai nyújtottak kiindulópontot, hiszen ezek rendszeresen tudósították olvasóikat nemcsak a megjelent új könyvekről, hanem arról is, hogy azokat Pesten hol lehetett megvásárolni.

Az alábbiakban tehát a régi pesti Belváros utcáin és terein való virtuális sétán keresztül tárja fel a tanulmány az 1860-as évek irodalmi és politikai lapszerkesztőinek munkakörülményeit, a szerkesztőségek, a kiadók és a nyomdák térbeli elhelyezkedését, illetve a kiadványok terjesztésének és nyilvános fogyasztásának olyan helyszíneit, mint a könyvesboltok és a korabeli kávéházak. Módszertanilag a legnagyobb kihívást az a probléma jelentette, hogy az egykori dinamikus interakciók a maguk totalitásában a narráció révén megragadhatatlanok, és az ellaposítás veszélye fenyegeti őket. Ezért mindvégig igyekeztem tudatában maradni annak a ténynek, hogy az utcák és terek komplex formációk, hogy a városi tér az építkezések, az átnevezések, az átszámozások révén folyamatosan változik, ezért egyetlen virtuális sétába nem sűríthető bele az 1860–1865 közötti belvárosi terek folyamatos változása.

Belvárosi anizx

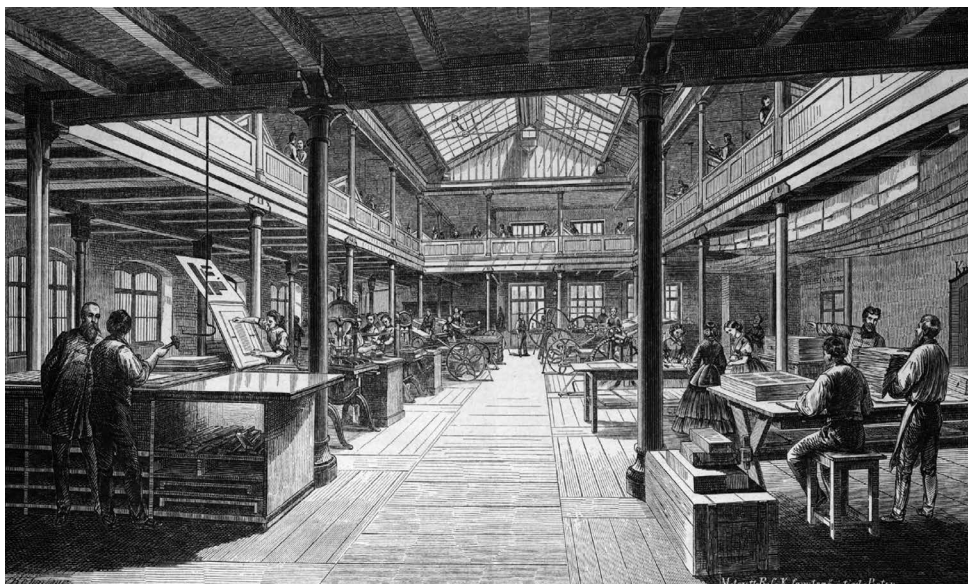
Noha a budapesti sajtónegyed, a magyar Fleet Street,¹⁴ vagyis a hírlapkiadás nagyvállalkozássá válásával az a körzet, ahol a sajtóval összefüggő intézmények (kiadók, nyomdák) tömörültek, az 1880-as évektől kezdődően a Lipótváros és a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) irányába tolódott ki, majd pedig a Nagykörút környékére tevődött át,¹⁵ az 1860-as években a Hatvani (Kossuth Lajos) utcával találkozó Barátok (Ferenciek) tere és ennek folytatása, az Egyetem (Károlyi) utca környékén volt. Itt székelt a kiegyezést megelőző időszak két legjelentősebb pesti kiadója, a két Gusztáv, Emich és Heckenast. A Ferenciek templomától a Kúria épülete előtt az Egyetem utca irányába elhaladva állt a könyvkereskedőből lett Emich kiadóhivatalának barokk épülete több lap szerkesztőségével és nyomdával. A kiadóhivatal és a nyomda az 1860-as években több

13 Köszönöm Ujvári Hedvig szíves tájékoztatását.

14 A londoni Fleet Street a 16. századtól kezdve az itt működő nyomdákról és könyvkiadásról vált híressé. A 19. században igazi sajtóközpont; itt készült a legtöbb brit nemzeti újság. Hasonló sajtóközpont volt Londonban a Fleet Streettől mintegy negyedóránira fekvő Wellington Street, többek között Charles Dickens *Household Words* című lapja szerkesztőségi irodájának helyszíne. Ehhez lásd Mary L. SHANNON, *Dickens, Reynolds, and Mayhew on Wellington Street: The Print Culture of a Victorian Street* (Farnham–Burlington: Ashgate, 2015) DOI: [10.4324/9781315577067](https://doi.org/10.4324/9781315577067). Jelen tanulmány megírásában e könyvnek meghatározó szerepe volt.

15 Ehhez lásd: KÚTFALVI Oszkár, *Újságpaploták*, Irodalomtörténeti füzetek 122 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991); BUZINKAY Géza, „A budapesti sajtónegyed kialakulása”, in *Urbanizáció a dualizmus korában: Konferencia Budapest egyesítésének 125. évfordulója tiszteletére a Budapesti Történeti Múzeumban*, szerk. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, Tanulmányok Budapest múltjából 28, 285–294 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1999).

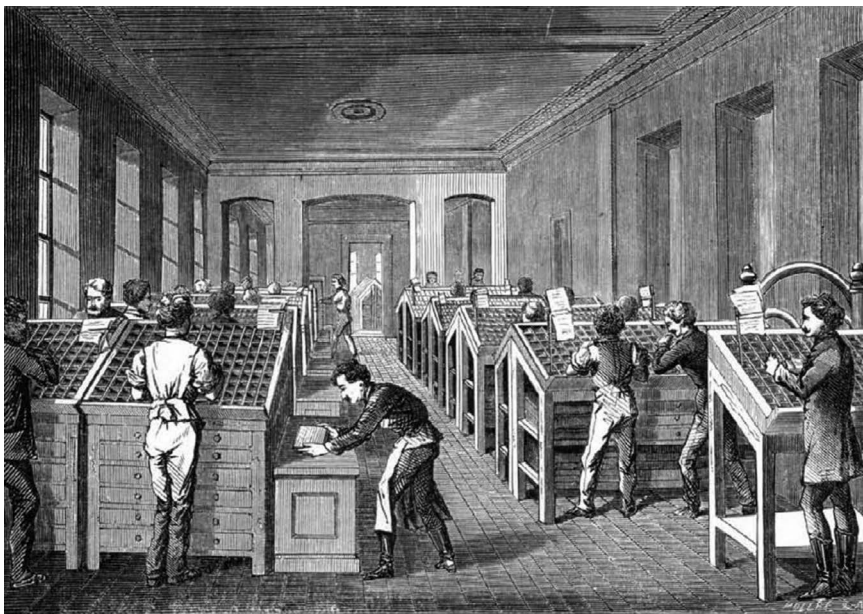
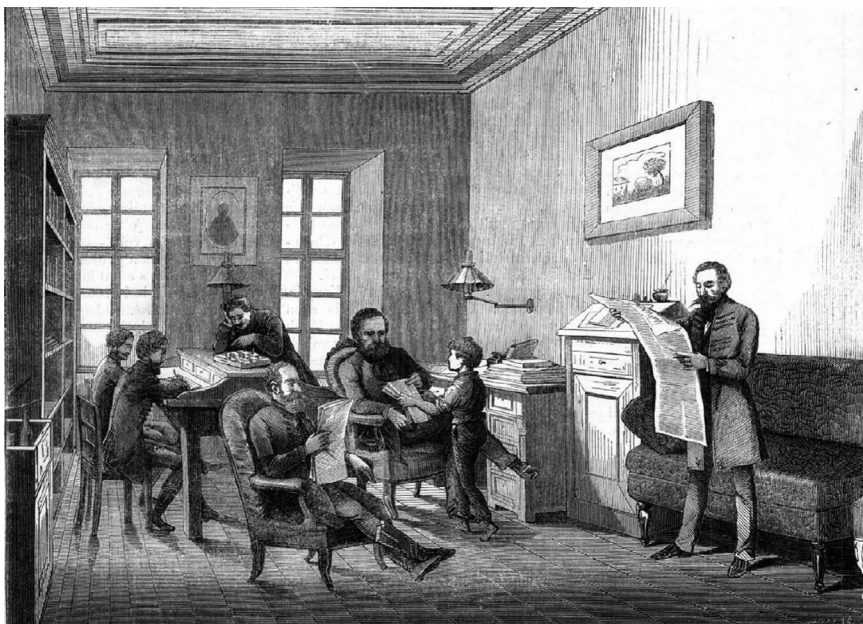
mint 200 embernek adott munkát.¹⁶ Az épülettől két-három percre, az Egyetem u. 4. szám alatt magasodott Heckenast 1862-ben kibővített díszes, háromemeletes, a kiadóhivatal, szerkesztőségeket és a nyomdát magában foglaló palotája. Ebben az épületben naponta mintegy 150 ember sürgött-forgott és kereste kenyerét: a kiadóban irodai munkatársak, expeditorok, könyvvezető pénztárnok segédeivel és írnokokkal; a szerkesztőségekben felelős szerkesztők, segédszerkesztők, állandó munkatársak; a nyomdában betűszedők, korrektorok, tördelők, a nyomtatási munkálatokban részt vevő személyek, csomagolók, lapkihordók, az összehcsomagolt példányokat a postahivatalba szállító háziszolgák.¹⁷ Ha e két kiadóhivatal és nyomda nem tette volna elég mozgalmassá a Hatvani utca Barátok terével való találkozása és az Egyetem tér közötti rövid szakaszt, akkor ott volt még Heckenast tőszomszédságában, az Egyetem u. 2. szám alatt Engel és Mandello kiadóhivatala és nyomdája is, a Barátok terén Eggenberger Ferdinánd könyvkereskedése, a Kúria és az Egyetemi Könyvtár, az Egyetem téren az Pesti Királyi Tudományegyetem épülete és az egyetemi templom.



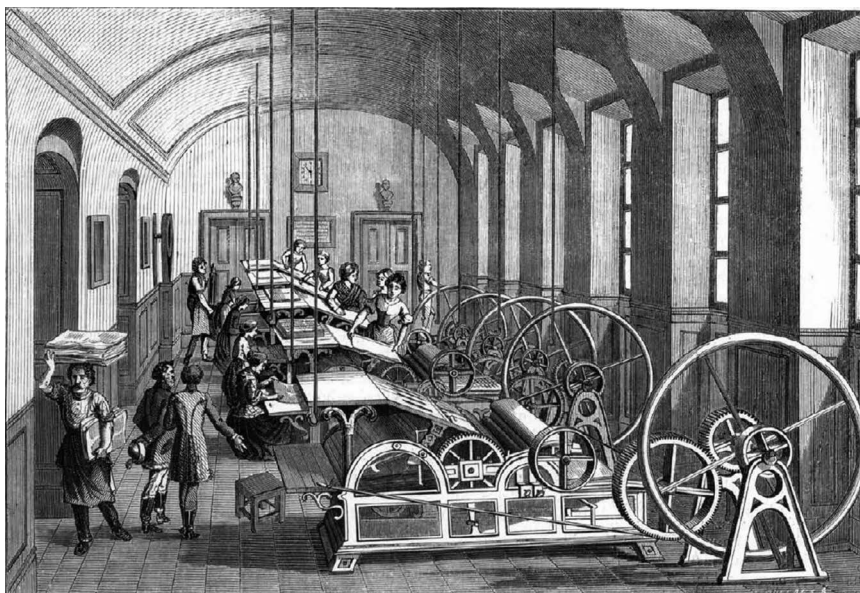
Emich Gusztáv nyomdája a *Gutenberg* című folyóirat 1867-es évfolyama
4. számának ábrázolása alapján

16 Vö. SOLYMOSSY Pál, „Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Könyvnyomdája”, *Gutenberg* 2, 4. sz. (1867): o. n. [mellékleten]

17 Vö. P. A. [ΠΑΚΗ Albert], „Hol és mikép terem a Vasárnapi Ujság”, *Vasárnapi Ujság* 10, 1–2. sz. (1863): 4–6, 15–18.



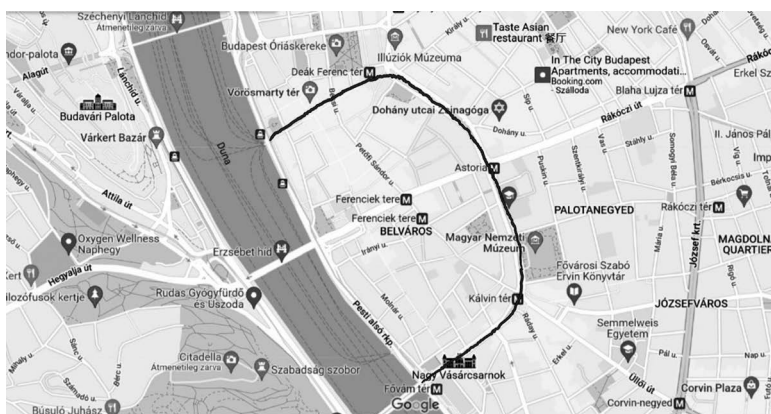
A *Vasárnapi Ujság* szerkesztői irodája és a szedők terme Heckenast kiadóhivatalában a lap 1863-as évfolyama 1–2. számának ábrázolása alapján



A *Vasárnapi Ujság* szállítási terme, illetve a gépterem Heckenast kiadóhivatalában
a lap 1863-as évfolyama 2. számának ábrázolása alapján

Az antropogeográfiában a hasonló foglalkozású személyek csoportosulásának kérdésével az agglomerációs elmélet foglalkozik. Ennek értelmében a nagyvárosokban a különféle szakmák specializálódnak annak érdekében, hogy más szakmáktól megkülönböztessék saját magukat, a szakosodás függvényében pedig csoportosulnak. A specializáció következménye ugyanakkor, hogy az elkülönült szakmai ágazatoknak gyakran van szükségük valami olyasmire, amit egy másik szakma nyújthat számukra, ezért folyamatos kölcsönhatásban vannak egymással.¹⁸ Esetünkben mindez tehát azt is jelenti, hogy a könyvkereskedők, a könyvkiadók és a nyomdászok, illetve e vállalkozásokkal kapcsolatban álló írók és lapszerkesztők jelentős mértékben támaszkodtak azokra a személyes interakciókra, amelyek a saját szakmai hálózataikon belül rendelkezésükre álltak.

Márpedig a régi Belváros olyan közösségekből állt, amelyeknek tagjai ismerték egymást. A Váci utcai korzónak, Gerő Ödön 1914-ben publikált visszaemlékezése szerint, még volt valami szalonjellege, járókelői ismerősök voltak, vagy legalábbis tudtak egymásról.¹⁹ Hiszen a történelmi Belváros, „valamikor maga a város”, „maga a régi Pest”²⁰ területe korántsem a mai Pest területével volt egyenlő. Határait a Vigadó tér, a Deák Ferenc utca és a Deák tér, a Kiskörút (akkor a Széna teret közre záró Ország út és Mészáros utca), illetve a Duna képezte. E nem túl nagy lakóterület közösségei tehát könnyen ismerhették egymást, és e területen csoportosult a korabeli lapszerkesztőségek, kiadók és nyomdák zöme is.

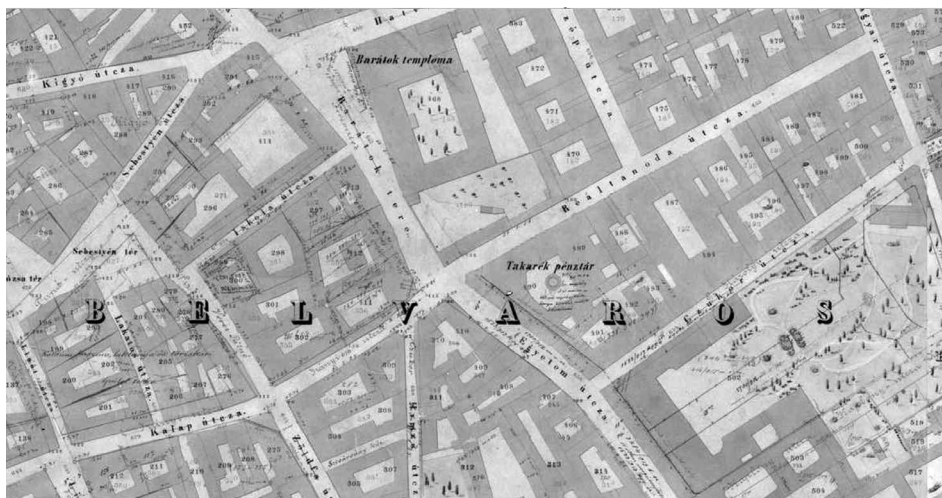


A régi Belváros határa a mai Google Térképen

-
- 18 Az agglomerációs teóriát Ronald Abler, John S. Adams és Peter Gould *Spatial Organization: The Geographer's View of the World* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1971) könyve alapján tárgyalja: SHANNON, Dickens, Reynolds, and Mayhew..., 23.
- 19 Viharos [Gerő Ödön], „A Belváros”, *Az Ujság*, 1914. ápr. 12., 87–88, 88. Vö. még TOMSICS, *Budapest Atlantisza*, 71.
- 20 GERŐ, „A Belváros”, 87.

A régi Belváros ugyanis mindössze tíz térből és ötvenkét utcából állt,²¹ 1860–1865 között lakosainak száma pedig mintegy 140000–160000 között mozgott. Az Erzsébet-híd építése miatt a történelmi Belváros képe azonban a 19. század végén jelentős mértékben átalakult. A Kalap (ma Irányi) utca, a Ferenciek tere, a Kígyó tér és a Kígyó utca által határolt területen, a Belváros közepén 1894 nyaratól 1897 nyaráig 140 házát bontottak le. A városrész térképén az egykori jelentős topográfiai pontok közül így elpusztult az Arany János fővárosi tartózkodása idején még létező Városház, Rózsa, Sebestyén és Hal tér, a Barátok terének egy része és a környező utcák.²² Ezekről a terekről írta Krúdy:

A belváros kis terei olyanok voltak, mint a cukrászdobozok. Ott keringőzött a napfény-nyel a dunai szél; ragyogtak az állomáson a bérkocsik, amelyekből az imént szálltak ki a szarvaslábú grófnék; tiszta ruházatú öreg nyugdíjasok üldögéltek a padokon; a gyékénykosaras virslis és a császárszemlyeszagú pék kezét csókolta a fekete ruhás szobalányoknak, midőn becsengetett; a próbírmamzellek kígyózó dereka és a kalaposnék fehér blúza, regényességre vágyakozó virágárusnék bájos mosolya és a könyvkereskedők ezüstfeje tették hangulatossá a városrészt.²³



Részlet a régi Belváros térképéből a Barátok terével és az Egyetem utcával

21 Tomsics Emőke, „Az elsüllyedt Belváros”, *Budapesti Negyed* 1, 2. sz. (1993): 31–48, 31.

22 Vö. Tomsics Emőke, „A láthatatlan Belváros: A Belváros mentális képének változása a fényképek tükrében, a 19. század második felében”, in *Tanulmányok Budapest múltjából* 36, szerk. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, 207–252 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2012), 207; TOMSICS, *Budapest Atlantisza*, 17.

23 KRÚDY Gyula, *Bukfenc, A kultúra regénytára* 1 (Budapest: Kultúra Könyvkiadó Részvénytársaság, 1918), 65.

Arany és kortársai tehát a Belváros közepének azóta nagymértékben módosult térszerkezetét tapasztalhatták meg mindennapi sétáik során. Az utcákon és tereken ráadásul ekkor gyalogos és lovaskocsis forgalom zajlott, nagyobb távolságokra villamos helyett még omnibusz szállította az utasokat, az utcák éjszakai megvilágítását villany helyett gázlámpák biztosították. A Ferenciek terén a 18. század közepére elkészült Ferencesek temploma előtt 1835 óta álló Nereidák (Najádok), Pest első díszkútja körül volt a város legnagyobb bérkocsiállomása.²⁴ E kocsik 1868 előtt csak egy-két belvárosi utcában jártak kövezett úton, a többi kövezetlen volt; nagyobb mérvű kövezési munkálatok csak 1868 után kezdődtek, aszfaltozás csak az 1870-es évek elején a forgalmasabb utcákban.²⁵ A szűk utcák és a keskeny járdák komoly veszélyforrást jelentettek a gyalogosok számára, akik sokszor az utcák közepén voltak kénytelenek járni, szüntelen riadozva a mellettük elrobogó fiákerektől és konflisoktól.²⁶ A forgalmat nagymértékben bonyolították és akadályozták a belvárosi terekbe betolakodó teherszállító kocsik, amelyek még az olyan elegáns utcákra is bejártak, mint a Váci utca.²⁷ Állandó forgalmi akadályt képeztek továbbá az építkezési állványok, téglahalmok, az üzletek elé kirakott áruk, az ernyők vasrúdjai és különböző utcán végzett tevékenységek, mint például a tűzifa hasogatása.²⁸

A belvárosi utca a közlekedő ember szemével nézve száraz időben poros, esőben sáros és piszkos volt. A reformkor óta, a már Széchenyi által is kárhozott pesti por (és sár) Arany János levelezésének is vissza-visszatérő témája.²⁹ Szász Károly 1860 nyarán így üdvözölte Pestre költözését: „Gratulálok, hogy végre a kőrösi homokból kievíckélhetsz s át zárandokolsz a pesti – porba!”³⁰ Arany családjáról 1862 nyarán azt írta Tompának, hogy „rég vágnak Szalontára, kivált ebből a forró, bűdös, poros Pestből, ohajtának üdülni menni valahova már egyszer, s pihenni.”³¹ Szabó Károly 1868 júliusában, a magyar orvosok és természetvizsgálók marosvásárhelyi nagygyűlését megelőzően pedig azt gondolta, hogy Arany semmi jobbat nem tehetne, mint ha „e jó alkalmat használva a pesti porból egy pár hétre a székely föld bércei közé” menekülne.³² A porhoz az ablakokból gyakran az utcára öntött szemét és szennyes víz, a kóbor kutyák, a vá-

24 Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 39.

25 Uo., 94. és Tomsics Emőke, „Valóság, tervek, ábrándok: Civil vélemények és elképzelések Buda-Pestről az 1860-as években”, *Budapesti Negyed* 15, 2. sz. (2007): 147–178, 165; 167.

26 A kocsik járdára való felhajtását egy 1865-ös rendelet tiltotta meg, a gyalogos és fogatos közlekedés elkülönítésére pedig csak 1868-tól került sor először a Váci utcában, kiemelt kősoros járdaszegély létesítésével. Belterületeken a járdák kialakítását 1874-től tette kötelezővé a főváros. Uo., 164; 167–168.

27 A teherrel megrakott szekerekkel való közlekedést csak 1894-ben szabályozta a főváros. Uo., 170.

28 Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 92.

29 Széchenyi István 1837–1840 között keletkezett terjedelmes, töredékben maradt kéziratot szánt a témának; írása csak halála után, 1866-ban jelent meg: SZÉCHENYI István, „Pesti por és sár”, in *Töredékek gróf Széchenyi István fennmaradt kézírataiból*, 2. köt., kiad. Török János, 1–138 (Pest: Heckenast Gusztáv, 1866).

30 Szász Károly Arany Jánosnak, Kunszentmiklós, 1860. aug. 15., in ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, 431–432, 431.

31 Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. júl. 28., in ARANY János, *Levelezése (1862–1865)*, kiad. Új Imre Attila, Arany János összes művei 18, 89–92 (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014), 91.

32 Szabó Károly Arany Jánosnak, Kolozsvár 1864. júl. 30., in uo., 469–471, 470.

roson áthajtott állatok nyoma és a bérkocsállomások tisztátlansága is társult.³³ A szűk utcákban egy kiadós eső tovább nehezítette a közlekedést, hiszen a háziurakat csak 1868-ban kötelezte egy tanácsi rendelet, hogy ereszcsonatnival lássák el házukat.³⁴ Az utcák forgalmát gyümölcs- és virágárusok tarkították, illetve a kor olyan tipikus figurái mint a fenyves madaras tót, a gesztenyesütő, a Duna-vizes, a pesti hordár, a kintornás, az olajos, a drótos tót és a csizmatisztító, a Hal téren, a Lipót, Cukor és Reáltanoda utcákban gombozó gyerekek, a vásártereken, a színházban, a Városligetben és népmulatságokban feltűnő gaminok (pesti utcagyerekek), illetve a csirizes bögrével meg egy nyaláb hirdetéssel közlekedő cédularagasztó.³⁵

Pest kereskedőváros lévén, az utcai élethez a vásárok is szorosan hozzá tartoztak: az évi négy nagyobb vásár mellett csak a Belvárosban 12 hetivásárt tartottak, kedden és pénteken.³⁶ A belvárosi hetivásárok helyszínei közül a Városház téri és a Széna téri piac emelkedő ki, az utóbbin például rőfös- és ruhakalmárok, cipészek, hentesek és mészárosok kínálták árujukat, és kapható volt itt dohányzószer, sajt, szappan, pacal, parasztkalap, sütemény és kenyér, zöldség, vaj, tejföl, burgonya, hüvelyes és veteményes áruk.³⁷ A Duna-partot a piaci kofák gyékényerdői kísérték végig: gyümölcs- és dinnyeárusok, tojásos és zöldséges kofák, halasok, rőfösök, cipészek és játékszer-kereskedők kínálták portékájukat.³⁸

A Belváros építészete az 1860–1865 közötti időszakban gyakran ellentmondásos, sőt kaotikus látványt nyújtott a járókelők számára. Az utcák képét (egészen a 19. század végéig) a földszintestől négyemeletesig terjedő házak váltakozása határozta meg, melyek sok esetben nem is álltak az utca vonalával egy síkban.³⁹ Az 1837–1847 között épült klasszicista Nemzeti Múzeum épülete körül még 1870-ben is olyan házikók nyomorogtak, melyeknél, a *Fővárosi Lapok* szerint a hortobágyi csapszék is különb volt.⁴⁰ Ugyanakkor a század második felének nagyarányú gazdasági fejlődése épp az 1860-as években indult, és a városkép átalakulására is nagy hatással volt. A párizsi és bécsi

33 Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 92.

34 Azelőtt többnyire a gyalogosok nyakába csorgott a háztetőről lefolyó víz. Tomsics, „Valóság, tervek, ábrándok...”, 169.

35 A *Vasárnapi Ujság* 1865-ben cikksorozatot közölt az 1860-as évek pesti utcáinak némely tipikus figurájáról: „Fővárosi képek I. A fenyves madaras tót Pesten”, *Vasárnapi Ujság* 12, 3. sz. (1865): 29; „Fővárosi képek II. A gesztenyesütő”, *Vasárnapi Ujság* 12, 4. sz. (1865): 41–42; „Fővárosi képek III. Dunavizes”, *Vasárnapi Ujság* 12, 5. sz. (1865): 52–53; „Fővárosi képek IV. A pesti hordár”, *Vasárnapi Ujság* 12, 14. sz. (1865): 161; „Fővárosi képek V. A kintornás”, *Vasárnapi Ujság* 12, 19. sz. (1865): 224–225; „Fővárosi képek VI. Gombozó gyerekek”, *Vasárnapi Ujság* 12, 21. sz. (1865): 248–249. A gaminokról lásd: Tankréd, „A pesti utcagyerek (Életkép)”, *Hazánk s a Külföld* 1, 37. sz. (1865. szept. 10.): 584–587. Az utolsóhoz vö. Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 100.

36 Uo., 101.

37 JALSOVSZKY Katalin és TOMSICS Emőke, *Budapest, az ikerfőváros, 1860–1890*, tan. BUZINKAY Géza (Budapest: Helikon Kiadó, 2003), 136. A Városház téri Mikulás-piacot az ott megvásárolható portékákkal együtt Szendrey Júlia is megörökítette *A Mikulás* című elbeszélésében, mely 1863 decemberében Arany János *Koszorújában* jelent meg: Sz. J. [SZENDREY Júlia], „A Mikulás”, *Koszorú* 1.2, 24. sz. (1863. dec. 13.): 569–571. Kötetben: SZENDREY Júlia, *Elbeszélései és meséi*, kiad. GYIMESI Emese, 87–92 (Budapest: Szendrey Júlia-kutatás, 2021).

38 JALSOVSZKY és TOMSICS, *Budapest, az ikerfőváros...*, 98.

39 Tomsics, *Budapest Atlantisza*, 78.

40 Uo., 151.

példákat eklektikusan alkalmazó bérpalota építési láz 1853-tól 1872-ig 29 százalékkal növelte a pesti házak számát.⁴¹ Ebben az időszakban készült el több középület, mint az Akadémia palotája, a Képviselőház Főherceg Sándor (ma Bródy Sándor) utcai épülete, illetve a Hentzi generális által 1849-ben lebombázott Vigadó (Redoute) felújított épülete is.⁴² Arany János lakhelyének közvetlen szomszédságában, a Széna tér, illetve a Nemzeti Múzeum körül is jelentős építkezési munkálatok folytak: a Múzeum háta mögött a Nemzeti Lovarda két oldalán 1865-ben készült el a Károlyi- és a Festetics-palota; 1863–1864-ben épült a Széna tér első, Ybl Miklós által tervezett nagyvárosias bérháza, a Geist-ház Geist Gáspár sertésnagykereskedő számára.⁴³ A Duna-part kiépítése és szabályozása szintén az 1860-as évek első felében kezdődött el.

Szerkesztők a Belvárosban

Amikor 1860. november 7-én Arany János *Szépirodalmi Figyelőjének* első száma megjelent, *Előrajz* címen közölt programadó szövegében az újdonsült szerkesztő egyértelműen kifejtette a folyóirat célját ekképp fogalmazva: „Midőn ez új folyóirat a magyar szépirodalom többi képviselői között megjelenik: oly tért szándékozik elfoglalni, mely nálunk ez idő szerént betöltve nincs.” E tér, mint a szöveg folytatásából kiderül, a szépirodalmi törekvésekre vonatkozó metareflexív dimenzió megjelenésére vonatkozott, vagyis az irodalmi élet történéseinek folyamatos és szisztematikus reflektálására:

A létező folyóiratok közt egyet sem tudunk, mely feladatául tűzte volna szépirodalmi törekvéseinket folytonos figyelemmel kísérni. Könyv, könyv után jelenik meg, nevek tűnnek föl és el, anélkül hogy valaki fáradságot venne amazok becsét, ezek értékét csak egy szóval is méltánylani; kivéve néhol egy banalis ajánlatot, mely mi különbséget sem tesz a műremek s a hivatlan együgyűség első gagyogása közt. Ez nem maradhat így: művelt irodalomban nem szabad így lennie. Józan, méltányos, körülményeinket ildomosan számbavevő bírálat szüksége elútasíthatlan. Írók és közönség érdeke egyaránt kívánja ezt. Az érdemnek koszorú, a tehetségnek buzdítás, a lelketlen kontárságnak visszariasztás kell. S a közönség méltán megvárja az irodalomtól, hogy ez maga tájékozza őt világra bocsátott szüleményei iránt.

E kiáltó szükség az melyen a *Szépirodalmi Figyelő*, erejéhez képest segíteni, elszánta magát.⁴⁴

41 Vö. CSORBA László, „A folyamatos gyarapodás időszaka”, *Budaepesti Negyed* 6, 2–3. sz. (1998): 62–105, 88.

42 Az építkezések és a városkép változása minden bizonnyal a kor hétköznapi embereire is nagy hatással volt. Szendrey Júlia Horvát Árpáddal kötött házasságából született kisebbik fia, ifj. Horvát Árpád például a bátyjával, Attilával közösen írt és „szerkesztett” kéziratot folyóiratában, a *Tarka Művekben* versben örököltette meg az Ybl Miklós által tervezett Ideiglenes Képviselőház megnyitását. A kéziratot folyóirat kiadását és a költeményt lásd GYIMESI Emese, *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában: Szendrey Júlia, Petőfi Zoltán, Horvát Attila, Árpád és Ilona gyermekkori levelei, versei és játéka 1840–1870*, Magyar családtörténetek: Források 2 (Budapest: Gyimesi Emese, 2019), 189.

43 JALSOVSZKY és TOMSICS, *Budapest, az ikerfőváros*, 119.

44 ARANY János, „Előrajz”, *Szépirodalmi Figyelő* 1, 1. sz. (1860. nov. 7.): 1–2, 1.

A *Szépirodalmi Figyelő* majd a *Koszorú* megjelenése idején Arany a következő szépirodalmi folyóiratokra gondolhatott, hiszen ezek voltak ekkor a lappiacon: a *Hölgyfutár* (1849–1864), a *Divatcsarnok* (1853–1863), a *Nővilág* (1857–1864), a *Nefelejts* (1859–1875), a *Családi Kör* (1860–1880) és a *Pesti Hölgydivatlap* (megjelenése első öt hónapjában *Magyar Hölgydivatlap*) (1860–1873). Arany folyóiratainak megjelenése idején mindvégig jelen volt továbbá két élclap, az *Üstökös* (1858–1918) és a *Bolond Miska* (1860–1875). E két utóbbit azért vettem be a vizsgálatba, mert alapítóik irodalmi lapokat is szerkesztettek, ebben a tekintetben pedig a szerkesztők személyére vonatkozó átfedések tapasztalhatók e periodikáknál. Az enciklopédikus lapok közül, hasonló okok miatt, kitértem a *Vasárnapi Ujság* (1854–1921) és *Az Ország Tükre* (1862–1865) szerkesztőségére is. A politikai napilapok közül a *Pesti Napló*, *A Hon* és a *Magyar Sajtó* került be a vizsgált periodikák sorába, mivel a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* híryanagya forrásként ezekre a lapokra utalt leggyakrabban. Ez utóbbi szempont, illetve a szerkesztő személye indokolja az 1864-ben induló *Fővárosi Lapok* (1864–1897) jelenlétét is. A vizsgálatba elsősorban az Arany lapjaival párhuzamosan mindvégig jelen lévő időszaki kiadványokat vettem be, a rövidebb ideig (néhány hónapig vagy évig) fennálló folyóiratok nem szerepelnek az alábbi felsorolásban. A szerkesztők, társszerkesztők, főmunkatársak feltüntetésénél a lapok kolofonjában, illetve borítóján feltüntetett adatokat vettem figyelembe, ez nem jelenti azt, hogy más jelentős háttérmunkások ne lettek volna az adott lapnál. Továbbá annak a ténynek is tudatában voltam, hogy a lap kolofonjában feltüntetett szerkesztői szállás esetenként nem a kiadvány nevesített szerkesztőjének szállására, hanem a valamilyen oknál fogva ideiglenesen a lapot ténylegesen szerkesztő munkatárs lakhelyére vonatkozott.

Amikor Arany János 1860 októberében megérkezett Pestre, a *Hölgyfutár* szerkesztősége a Lövész utca 10. szám alatt volt, az első emeleten. Innen költözött 1861. szeptember 24-től a Zöldkert (1862. április 1-től az átnevezés miatt Reáliskola – később Reáltanoda) utca 6. szám alá (április 29-től a lap a szerkesztő szállását ugyanitt tüntette fel, a szerkesztőség címéül pedig az Ország út 15-öt adta meg). 1863. január 1-től a folyóirat a szerkesztőség helyeként a Kalap utca 17-et tüntette fel, március 3-tól pedig a Zöldfa utca 11-et, egész 1865, vagyis a minket érdeklő periódus végéig. A lapot 1860 végén még Emich Gusztáv adta ki, őt váltotta 1863. július 2-ától Kertész József. A *Hölgyfutár* szerkesztői és főmunkatársai az 1860–1865 közötti időszakban meglehetősen gyakran változtak: Arany János Pestre érkezése idején, 1860 őszén a felelős szerkesztő Tóth Kálmán volt. Tóth mellé lépett be 1861. november 12-től főmunkatársként Vadnai Károly. 1862. január 9-től az ideiglenes felelős szerkesztő Szokoly Viktor volt, Vadnai maradt főmunkatársként. 1862. január 30-tól a főmunkatársi pozícióban Vadnait Vértesi Arnold váltotta. 1862. április 1-től a *Hölgyfutár* felelős szerkesztője Bulyovszky Gyula, szerkesztőtársa pedig Balázs Frigyes volt. Utóbbi 1863. január 1-től lett felelős szerkesztő, Lauka Gusztáv főmunkatársi hozzájárulásával, aki mellé szintén főmunkatársként társult január 27-től Rózsaági Antal. Rózsaágit 1863. június 4-én váltotta a főmunkatársi szerep körben Kormos Béla, október 22-től pedig Balázs Frigyes felelős szerkesztősége mellett 1864. február elejéig Dobsa Lajos volt a lapvezér.

A *Divatcsarnok* szerkesztője 1860-ban Szabó Richárd volt, aki a Nádor utcabeli Osvald-házban lakott, a lapot ekkor Werfer Károly adta ki, 1862-től Emich Gusztáv, 1863-

ban pedig Noseda Gyula. A szerkesztést 1863 januárjában Vértesi Arnold vette át, a lap azonban július elején megszűnt.

A *Nővilág* szerkesztője 1860. július 1-től a Nagymező utca 17. szám 2. emeletén lakott, innen költözött szeptember 30-tól a Lipót utca 34. alá. Lakhelye 1861. december 1-től a Mészáros utca 2. alatt volt, 1862. április 20-tól a Kalap és a Himző utca sarkán lévő 1-es számú házban, október 10-től pedig a Zöldfa utca 14-ben. 1863-ban a Lipót és a Mészáros utca sarkán lévő 2. számú ház 2. emeletére költözött, október 1-től pedig a Bástyá utca 22. alá. 1864. május 1-től az Újvilág utca 6., majd június 5-től a 13. szám alatt lakott, egészen a lap megszűnéséig. A lapot Vajda János szerkesztette, és Heckenast Gusztáv adta ki. Vajda 1859–1863 között egészségügyi okokból vagy más lapnál való elfoglaltsága miatt rövidebb időre többször is segédszerkesztőjére, Bús Vitézre [Matkovich Pálra] vagy a lap főmunkatársára, Bajza Jenőre bízta a tényleges szerkesztést. A szerkesztői szállások változása időnként ez utóbbiak lakhelyét (a Mészáros utca esetében Bajzáét) jelöli.⁴⁵

A *Nefejejtset* 1860 őszén a Belvárosban, a Magyar u. 5. szám alatt szerkesztették, 1861. május 5-től pedig a Zöldkert (november 3-tól a Reáliskola) utca 6. szám alatt. 1862. április 20-tól a szerkesztői szállás az Üllői út 8. szám alatt volt, 1863. május 24-től pedig ismét a Reáliskola utca 6-ban. 1864. augusztus 7-től a szerkesztő magánszállását a budai Népszínház melletti Széchenyi utca 89. szám alatt jelölte meg a lap, október 9-től a szerkesztőségi iroda a Sebestyén tér 1. alá költözött. Ez 1865 végéig nem változott. A *Nefejejts* felelős szerkesztője 1860 őszén Bulyovszky Gyula volt, kiadótulajdonosa pedig Kozma Vazul. 1862 áprilisától Bulyovszky mellett társszerkesztő Friebeisz Ferenc, a folyóirat pedig ekkortól saját kiadásukban jelent meg.

A Kánya Emília által szerkesztett *Családi Kör* szerkesztőségi címe 1860 őszén még a Hajó utca 8. szám 2. emeletén volt, innen költözött 1861. május 12-től a Kalap utca 17. 2. emeletére, és itt is maradt a vizsgált időszakban mindvégig. A *Családi Kör* szerkesztőt nem, nyomdát viszont gyakran váltott: kezdetben Engel és Mandello adta ki, majd Kánya Emília kiadásában jelent meg, a vizsgált periódusban pedig Emich Gusztáv nyomdájában, Kertész Józsefnél, illetve Khór és Wein-nál nyomtatták.

A *Pesti Hölgydivatlap* szerkesztőségi szállása Arany János fővárosba költözése idején az Aldunásor 3. szám alatt volt. Innen költöztek 1861. május 15-től a Kerepesi út 5. szám alá, majd november 1-től az Újvilág u. 17-be, egészen 1865 végéig. A folyóirat kiadótulajdonosa és felelős szerkesztője Király János volt, mellette a főmunkatársi szerepkört 1860-ban Bródy Zsigmond, 1861-től Beniczky Emil, 1864-től pedig Áldor Imre töltötte be. A *Családi Kör*höz hasonlóan a periodika gyakran váltott nyomdát. 1860–1865 között Herz János, Poldoni Ede és Noseda Gyula, Gyurián József, Bartalits Imre és Kertész József nyomdájában nyomtatták.

A Jókai Mór által vezetett *Üstökös* szerkesztősége, egy 1863 áprilisától 1865 augusztusáig tartó megszakítás kivételével, 1860–1865 között mindvégig az Ország út 18. szám 2. emeletén volt. 1863 áprilisa és 1865 augusztusa között az élclap ideiglenes felelős szerkesztői feladatait Dienes Lajos látta el, aki 1863-ban a Papnövelde utca 1. szám, 1865-ben

45 Vö. VAJDA János, *Publicisztikai írások 1.*, kiad. MIKLÓSSY János, SERES József és M. VARRÓ Judit, Vajda János összes művei 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 579.

pedig a Mészáros u. 8. szám alatt lakott. A kiadótulajdonos Jókai volt, a lapot 1860–1863 júliusa között Landerer és Heckenast nyomtatta, utána Emich Gusztáv.

A *Bolond Miskát* 1860 őszén a Lövész utca 10-ben szerkesztették, 1861. október 13-tól a Zöldkert utca 6. szám alatt, 1862. augusztus 3-tól a Kalap utca 17-ben, 1864. október 2-től pedig a Dohány utca 1. első emeletén. 1860–1865 között a felelős szerkesztői pozíció váltakozva Tóth Kálmán és Szokoly Viktor között oszlott meg, a lapot pedig mindvégig Emich Gusztáv adta ki.

A Pákh Albert felelős szerkesztésében Jókai főmunkatársi hozzájárulásával megjelenő *Vasárnapi Ujság* szerkesztőségi irodája Heckenast Gusztáv Egyetem utca 4. szám alatti kiadóhivatalának második emeletén volt, Pákh szerkesztői szállása pedig a közelben lévő Magyar utca 1. szám alatt. A Kemény Zsigmond szerkesztésében megjelenő *Pesti Napló* szerkesztősége 1860 őszén még a Szép utca 1. szám első emeletén volt, innen költözött 1861 áprilisától Emich Gusztáv Barátok tere 7. szám alatti kiadóhivatalába. Ugyanitt volt az Emich Gusztáv nyomdájában nyomott, Jókai felelős szerkesztésében megjelenő *A Hon* szerkesztőségi irodája is. Az 1860 végén még Hajnik József felelős szerkesztésében megjelenő *Magyar Sajtót* a Kalap és Himző utca szögletén lévő 1. számú házban szerkesztették. 1863 január elejétől, Vajda János, majd 1864 májusától Pákh Albert szerkesztésében pedig Heckenast kiadóhivatalában, az Egyetem u. 4-ben. Az 1864-ben Tóth Kálmán főszerkesztésében Vadnai Károly főmunkatársi közreműködésével induló *Fővárosi Lapok* szerkesztőségi irodája a Reáliskola utca 6. szám első emeletén volt, ugyanazon év április 28-tól a Lipót utca 1-ben, június 9-től a Magyar utca 7., majd 1865 júliusától ismét a Lipót utca 1. szám alatt.

E száraznak és unalmasnak tűnő felsorolás azt kívánja láthatóvá tenni, hogy topográfiai pontok, személyek, szerkesztőségek, kiadók, nyomdák révén az 1860-as évek első felének sajtója milyen bonyolult kapcsolatok révén volt része a belvárosi térben egymáshoz voltaképpen nagyon közeli intézményekből álló nyomtatási kultúra hálózatainak. Hiszen a fenti felsorolásban említett szerkesztőségek, kevés kivételtől eltekintve, a Belvárosnak a Kiskörút (akkor Ország út), a Kossuth Lajos (akkor Hatvani) és Kígyó utca, illetve az Alsó Duna sor által határolt területén helyezkedtek el. A legtöbb szerkesztőség a szerkesztő lakhelyén működött, csak a nagyobb, szélesebb munkatársi gárdával dolgozó lapoknak és újságoknak volt (rendszerint a kiadó épületében működő) külön szerkesztőségi irodája. A szerkesztők (és így velük a szerkesztőségek) a tavaszi és őszi házbérnegyedkor előidézett költözési hullám során, mely a lakberek állandó emelkedésével magyarázható,⁴⁶ azonban gyakran változtatták lakhelyüket, de a költözések túlnyomó többségére a megnevezett belvárosi tér határain belül került sor. A Lövész utca a mai Királyi Pál utca, a Zöldkert, majd Reáliskola utca a mai Reáltanoda utca, a Kalap a mai Irányi utca, a Zöldfa a mai Veres Pálné, a Lipót utca a mai Váci utcának a Kossuth Lajos utca és a Vámház körút közötti szakasza, a Mészáros utca a mai Vámház körút, a Himző a mai Cukor utca, az Újvilág a mai Semmelweis utca, az Aldunator a mai Belgrád rakpart, az Ország út a mai Múzeum körút, a Bástya, a Magyar, a Papnövelde és a Szép utca neve változatlan maradt. A fenti szerkesztőségi szállásokból csupán

46 Vö. JALSOVSZKY és TOMSICS, *Budapest, az ikerfőváros*, 98.

a terézvárosi Nagymező utca, a budai Széchenyi (ma Lánchíd) utca, a Hajó (ma Fehér Hajó) utca, a Kerepesi út és a Dohány utca esett a Belváros fent említett határain kívül.

A korabeli szerkesztőségek, szerkesztői szállások zöme tehát voltaképpen egymástól alig néhány percnyi távolságra helyezkedett el. Az egyes szerkesztők nyilvánvalóan tudtak egymásról, sőt, nagy eséllyel gyakran találkoztak is az utcán ügyes-bajos dolgaik intézése közben. Többször fordult elő továbbá, hogy a szerkesztői szállások nemcsak közel egymáshoz, hanem azonos épületben voltak. Ennek csak részben volt oka, hogy egy-egy szerkesztő időnként párhuzamosan több lapot is vezetett. 1860–1861-ben Tóth Kálmán például a *Hölgyfutárt* és a *Bolond Miskát* is szerkesztette, így a két lap szerkesztői szállása azonos címen (1860-ban a Lövész utca 10-ben, 1861-ben a Zöldkert utca 6-ban) volt. 1863 elején a Kalap utca 17-ben adott pillanatban három szerkesztőség is működött: a *Hölgyfutáré* a földszinten, a *Családi Köré* a 2. emeleten, és ugyanebben az épületben szerkesztették a *Bolond Miskát* is.

Az 1860–1865 között megjelenő különböző időszaki kiadványok gyakran az azonos szerkesztők és főmunkatársak személye révén is átfedésben voltak egymással: Tóth Kálmán nemcsak a *Hölgyfutárnak* és a *Bolond Miskának* volt a szerkesztője, hanem az 1864-ben induló *Fővárosi Lapoknak* is; hasonló módon, Vadnai Károly nemcsak a *Hölgyfutár*, hanem a *Fővárosi Lapok* főmunkatársaként tűnik fel Tóth Kálmán mellett, de a két lap között 1863-ban egy rövid ideig *Az Ország Tükre* lapvezetője is volt. Szokoly Viktor úgyszintén ott van mindhárom lap munkatársi gárdájában, de tudvalevő, hogy bedolgozott Kánya Emília *Családi Körébe* is.⁴⁷ 1862-ben adott pillanatban Bulyovszky Gyula párhuzamosan szerkeszti a *Hölgyfutárt* és a *Nefelet*set; Pákh Albert ott van a *Vasárnapi Ujság* és a *Magyar Sajtó* szerkesztőségében; Jókai a *Vasárnapi Ujság*, az *Üstökös* és a *Hon* szerkesztői gárdájában; Vajda János a *Nővilág* szerkesztése mellett 1861 áprilisa és decembere között a Kozma Vazul által kiadott *Csatár*; 1863. januárja és júniusa között a *Magyar Sajtó* felelős szerkesztője volt.

Az időszaki kiadványok létrehozásában részt vevő különböző személyek nemcsak a szerkesztőségek térbeli közelsége és a különböző lapoknak való munkatársi szerepkör révén voltak egymás tudatában. Az időszaki sajtó produkciójának bonyolult hálózatain belül ugyanis a kiadók és a nyomdák jelentették azokat a csomópontokat, ahol több kiadvány egyszerre, azonos helyszínen találkozott. 1860–1861-ben például Emich Gusztáv adta ki a *Hölgyfutárt*, a *Bolond Miskát* és a *Pesti Naplót*, 1862-ben szintúgy, de ekkor Emich nyomdájában nyomtatták a *Divatcsarnokot* is. 1863-ban szintén Emich nyomdájában és kiadóhivatalában találkozott Arany János *Koszorúja*, a *Hölgyfutár*, a *Családi Kör*, az *Üstökös*, a *Bolond Miska* és a *Pesti Napló*. 1864–1865-ben a *Koszorú*, a *Bolond Miska*, a *Pesti Napló* kiadója még mindig Emich volt. Hasonló módon 1860-ban Heckenast kiadóhivatalában és nyomdájában találkozott a *Szépirodalmi Figyelő*, a *Nővilág*, a *Vasárnapi Ujság* és az *Üstökös*. 1863-ban Kertész Józsefnél a *Hölgyfutár* és a *Családi Kör*, 1864-ben a *Hölgyfutár*, a *Családi Kör* és a *Nefelet*s.

47 Vö. BOZSOKI Petra, „A nőreprezentáció mint piaci tényező: A *Családi Kör* sikere és megszűnése”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, 167–190 (Budapest: Reciti, 2020), 170.

Tudvalevő Arany János levelezéséből, hogy szerkesztői majd a *Koszorú* esetében szerkesztői és kiadói teendői miatt gyakran látogatott el személyesen is Heckenast és Emich kiadóhivatalába, ahol nemcsak magának, hanem gyakran vidéken élő barátainak, Tompának vagy Lévnaynak az ügyeit is intézte, és ahol nagy valószínűséggel találkozhatott egykorú lapszerkesztő társaival, akik hasonló tennivalókat végeztek. Tompának 1860 decemberében írt levele értelmében mindennapos volt a *Pesti Naplónál*, mely esti sétáinak célpontja volt. A nyomtatási kultúra jelenlétét belvárosi sétái során a könyvesboltokon és a kávéházakon keresztül is folyamatosan megtapasztalhatta.

Arany János sétálni megy

Arany János szeretett sétálni. Benkó Imrétől tudjuk, hogy Nagykőrösön, amint kitavaszkodott, és az idő is kellemesebb lett, Arany a délutáni tanórák után az iskolából először nem haza ment, hanem kampós nádbotját a karjára akasztva kísétált a nagykőrösi temetőbe, séta közben pedig pipázgatott is.⁴⁸ Rendszeres sétáit Pestre költözése után is folytatta. 1861 októberében például arról számolt be a Nagyszalonról Nagykőrösre került Károlyi Sámuelnek, korábbi orvosának, hogy Dr. Poór Imre, aki Salamon Ferenc ajánlására látogatta meg a gyengélkedő költőt, gyógyszeres kezelést rendelt számára, naponta egy pohár budai keserűvízzel és reggeli előtt egy óra sétával.⁴⁹ 1862. december 5-én Tompának írt leveléből ítélve aznap Székács Józseffel sétált a Duna parton,⁵⁰ Jámbor Pál 1863 nyarán pedig hiába kereste az esti órákban, nem találta otthon, s valószínűleg a háziak tájékoztatták arról, hogy a költő sétálni ment a „városerdőbe” (a Városligetbe).⁵¹ Arany 1863 decemberében is arról írt Tompának, hogy napi sétáját megteszi,⁵² s tudvalevő, hogy 1865–1867 között, noha akadémiai titoknokká választásától fogva járt volna fizetése mellé a hivatalnoki lakás, mivel az ideiglenesen bérbe volt adva, az Üllői útról kénytelen volt elsétálni az Akadémia épületéig. Az Akadémia palotájának megnyitása napján (1865. december 11-én) kelt, jogosan sértődött hangú versében, mely később az *Ártatlan dac* címet kapta, szóvá is tette a nyári melegben és a téli fagyban való gyaloglás kellemetlenségeit:

A Tudománynak háza nagyon:
Ennek örüljek hát ma nagyon?
Kell gyalogolni a lelkem agyon
Nyári melegben, téli fagyon.⁵³

48 BENKÓ Imre, *Arany János tanársága Nagy-Kőrösön* (Nagy-Kőrös: Ottinger Ede, 1897), 44. Fennmaradt sétatálcáját és -botját lásd TÖRÖK Zsuzsa és ZEKE Zsuzsanna, *Az Arany család tárgyai: Tárgykatalógus* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018), 169–171.

49 Arany János Károlyi Sámuelnek, Pest, 1861. okt. 17., in ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, 592–593, 593.

50 Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. dec. 5., in ARANY, *Levelezése (1862–1865)*, 222–223, 223.

51 Jámbor Pál Arany Jánosnak, [1864 nyara], in *uo.*, 334.

52 Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1863. dec. 13., in *uo.* 384–388, 386.

53 ARANY János, „Ártatlan dac”, in ARANY János, *Kisebbségi költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 309.

Arany tehát minden bizonnyal nagyon sokat járt gyalog azokon a belvárosi tereken, amelyekről a tanulmány előző fejezeteiben szó esett. De vajon mit láthatott napi gyaloglásai során, hogyan tapasztalhatta meg sétálás közben a Belváros nyomtatási kultúráját? A kérdés megválaszolása érdekében az alábbiakban egy virtuális sétán keresztül követjük végig Arany János útját a Három pipa (Erkel) utcai, illetve Üllői úti lakástól a Ferenc József (ma Széchenyi István) térig és vissza a Barátok (Ferenciek) teréig. A kiadók, nyomdák, könyvesboltok és kávéházak címére vonatkozó korabeli információk mellett az alfejezet nagymértékben támaszkodik a híres Bókay orvoscsaládból származó Bókay Árpád (1856–1919) belgyógyász emlékiratára, mely az 1860-as évek Pestjére vonatkozó részletes leírást tartalmaz. A séta természetesen elképzelt, hiszen nincs arra vonatkozó információnk, hogy Arany ezt az útvonalat valaha pontosan így járta volna be, ám az említett topográfiai pontokat pesti tartózkodása éveiben egész biztosan érintette. Az útvonal elképzelt azért is, mert 1860–1865 között bizonyára változott az utcakép, esetleg könyvkereskedések, boltok szűntek meg, illetve költöztek más helyre. Ennek mindvégig igyekeztem tudatában maradni, mint ahogy annak a ténynek is, hogy Bókay Árpádot is megtéveszthette emlékezete.

Arany tehát, ha kilépett a Három pipa utcai, majd később Üllői úti lakásból, az Üllői úton, majd a Széna téren és a Kecskeméti utcán keresztül haladva máris az Egyetem tér, az Egyetem utca, illetve a Barátok tere forgatagában találhatta magát. E helyszínek igen forgalmasak lehettek, hiszen naponta több száz ember sietett az itt található kiadóhivatalok (Heckenast, Engel és Mandello, Emich), nyomdák és szerkesztőségek termeibe. A már említetteken kívül itt volt az Egyetem térrel találkozó Papnövelde utca 7. szám alatt Poldoni Ede és Noséda Gyula nyomdája. Itt nyomtatták 1860 novemberétől néhány hónapon keresztül a *Pesti Hölgydivatlapot*, melynek nyomtatása 1861 februárjától Gyurián József Lipót (Váci) utca 5. szám alatti, majd 1862. május 1-től Bartalits Imre azonos címen található nyomdájában történt. Az Egyetem tértől tovább haladva az Egyetem utcában a Heckenast kiadóhivatala mellett található Takarékpénztár épületében nemcsak Engel és Mandello kiadóhivatala működött, hanem Demjén József és Sebes Emil könyvkereskedése is, melyet Arany *Koszorújának* 1863–1864-es évfolyamai többször is említettek. Az Egyetem utca folytatásában, a Barátok terén, Emich Gusztáv kiadóhivatala és a Kúria épülete közötti klasszicista házban Eggenberger Ferdinánd könyvkereskedésébe térhetett be a könyvek iránt érdeklődő vásárló.⁵⁴ Ezt bizonyára Arany is rendszeresen megtette.

Ha a Barátok terén álló Ferencesek templománál Arany jobbra tért a Hatvani utcába, a Hatvani és Szép utca sarkán, a 3-as szám alatt találta a Kamont, az előkelő tanuló ifjak és fiatal írók kedvenc kávéházát,⁵⁵ mellette pedig, a Hatvani utca 5. szám alatt, a Nemzeti Kaszinót. A Kaszinóval szemben állt az úgynevezett Morlin-ház, melyben a Dávid és Kurz-féle papírkereskedés működött. Bókay Árpád szerint a legszebb

54 Vö. TOMSICS, *Budapest Atlantisza*, 39.

55 Vö. Cassius [ÁLDOR Imre], *Magyarország fővárosa: Budapest leírása, képekkel* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1866), 10.

volt a városban, és a legnagyobb választékot nyújtotta.⁵⁶ A Morlin-ház melletti Wagner építész házában a Dreher keses boltja mellett volt az örmény származású Mercse János „Pandlkramer” (Bandlkramer) boltja, ahol főként rövidárut (gombot, cernát, szalagot) lehetett vásárolni. Ugyanebben az épületben működött özvegy Borovszkyné boltja, ahol főleg papírneműt kaptak az érdeklődők.⁵⁷

A Hatvani utcán visszafordulva, a Hatvani és Gránátos (ma Városház) utca sarkán álló Grassalkovich-palota földszintjén működő posta mellett elhaladva és jobbra térve a Gránátos utcába lehetett jutni. Az itt található Trattner-Károlyi-ház (ahol a Magyar Tudós Társaság 1838–1858 között a közgyűléseket tartotta) mellett elhaladva a Gránátos és Vármegye utcák sarkán álló egyemeletes Hauer-ház (Hauer Józsefről) első emeletén volt az Arany Ökör kávéház, ahol az abszolutizmus első magyar folyóirata, a Szilágyi Sándor által szerkesztett *Emléklapok* ötlete megszületett. Nem messze az Arany Ökörtől volt a Komlókert, a magyar írók kedvenc találkozóhelye, a nemzeti öntudatot erősítő magyar zene 1860-as évekbeli fellelője. Látogatói között mindennapos volt Lisznyai Kálmán, ide járt korábban Petőfi, de Kemény, Gyulai, Tóth Kálmán, Vajda János sem kerülték el.⁵⁸ Nincsenek pontos adataink Arany kávéházba vagy fogadóba járási szokásairól, időnként azonban bizonyára ő is megfordult e helyeken. Még 1853 tavaszán, egy pesti útját követő Tompának írt beszámolójában mesélte el, hogyan mászott rá Török János a Komlóban, hogyan szorongatta karját, és tette neki a szépet azzal a nem titkolt szándékkal, hogy kéziratot csikarjon ki belőle egy készülő naptár számára.⁵⁹

A Gránátos utcán visszafordulva és jobbra térve a Hatvani utca a Kígyó térbe torlott. A Kígyó téren a Hatvani utcára nézett ferdén a Kígyó patika egyemeletes sarokháza, a tér jobb oldalán állt a híres Párisi ház vagy Párisi udvar, melynek átjárójában 30-40 kis bolt, félemeletén pedig cipésműhelyek voltak, uralkodó bagaria és borszaggal. A Kígyó térről nyíló Úri (ma Petőfi Sándor) utca sarkán volt a Kunz-féle fehérnemű és vászonkereskedés, a Szép Juhásznéhoz cégtáblával, a Párisi-házzal szemben pedig „a híres Janka” péksütemény boltja.⁶⁰

Ha Arany János végigsétált a Kígyó utcán, a Városház térre jutott (szemben a piaristák épületével), ahol a Belváros legelőkelőbb piacán találta magát, kedden és pénteken

56 BÓKAY, *Ez a Bókay...*, 55.

57 Uo., 54–55.

58 Vö. REXA Dezső, „A Gránátos-utca és épületei”, in *Tanulmányok Budapest múltjából*, szerk. NÉMETHY Károly és BUDÓ Jusztin, Budapest Székesfőváros várostörténeti monográfiái 14, 177–208 (Budapest: Budapest Székesfőváros Kiadása, 1943), 189.

59 „Közelebb Pesten, a Komlóban, rám mász Török János, szorongatja karomat válltól könyékig, teszi a szépet, megbámul elől is, hátul is, üdvözlí bennem a nem tom miféle csillagot, orrát az enyémhez nyomja, szájával a fületem majd leharapja & c. mi sül ki belőle? Felelet: egy felhívás: írjak az *Igazmondó* naptárba egy verset, melly magába foglalja Nagy-Lajos tetteit, kormányzatát, a fényes kornak teljes, hű rajzát, aztán vonatkozva a mostani viszonyokra, fejtse ki, hogy a magyarnak nincs oka jövője iránt kishitűvé lenni; a nemzet nagyságát nem országok terjedelme, hanem erkölcsi ereje, miveltsége & c. teszi. Ez a feladat.” Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1853. máj. 23., in ARANY János, *Levelezése (1852–1856)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 224–228, 224–225.

60 BÓKAY, *Ez a Bókay...*, 56.

zajló hetivásárokkal. Ezen a téren, vásárosok⁶¹ és a piaci forgatag között volt Lampel Róbert könyvkereskedése, mely 1865 őszén költözött át a Váci utcába; 1864 októberétől a Városház téren működött Kertész József nyomdája (korábban a Feldunasor 13. alatt székelt), ahol 1863–1864-ben egy ideig a *Hölgyfutárt* és a *Családi Kört*, 1864 tavaszától a *Nefelet*set, 1865-ben pedig a *Pesti Hölgydivatlapot* nyomtatták. A Városház térről a Városház utcán keresztül a Rózsa térre lehetett jutni. Itt volt a híres Török Császár kávéház, melynek cégéréen egy fehér lovon vágtató szultán volt látható.⁶² A Rózsa térbe nyílt a folytatását képező Sebestyén tér, a Lakatos utca sarkán a Csiga vendéglővel, Vörösmarty Mihály törzshelyével. Ugyanezen a téren volt a Két Huszár kávéház, a jogászfűjság gyülekező helye. Rendkívül finom krémes süteményért a Kehler-féle cukrászdába lehetett betérni, mely Bókay Árpád szerint a Kuglerrel vetekedett.⁶³ A Sebestyén térről a Sebestyén utcán keresztül juthatott vissza Arany János a Kígyó térre.

Ha a Kígyó térről nyíló Úri utcán keresztül folytatta sétáját, akkor a Trattner-Károlyi-ház Úri utcai oldala mellett elhaladva, az Úri utcát keresztező, illetve azzal érintkező Zsibárus (ma Párizsi) és Korona (ma Régi posta) utcákat elhagyva a Szervita térre jutott. Itt bizonyára többször is megfordult Ilits János papírkereskedésében; 1861-ben a *Szépirodalmi Figyelő* Nyílt posta rovatában üzenté Tompának, hogy a kért árucikk (zöld tinta) a Szervita téren, Ilits boltjában kapható.⁶⁴ Ilits kereskedése később a Váci utca 10. szám alá költözött. Szintén a Szervita téren volt Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése, ahol Arany szintén rendszeresen fordult meg.⁶⁵ A Szervita térről tovább haladva jobbra nyílt a Hajó utca, a híres Fehér Hajó szállodával, valamint szerb posztó- és szőnyegkereskedők sokaságával.⁶⁶ Szintén a Szervita térről nyíló Kristóf téren (itt volt Grill Károly könyvkereskedése), a Váci utcán és a Régi színház (ma Vörösmarty) téren keresztül a Dorottya utcába lehetett jutni. Itt székelt többek között a 4. szám alatt Kugler Adolf könyv-, mű- és hangjegyekereskedése, az utca Lánchíd felőli végén pedig a Lloyd-épületben Khór és Wein nyomdája, ahol 1864–1865-ben a *Családi Kört* nyomtatták.

A Lloyd-épület előtt a Duna felé elhaladva és balra térve, a Főherceg Mária Valéria (ma Apáczai Csere János) utcán keresztül, a Vigadó épületét elhagyva és szintén balra indulva a Deák Ferenc utcába lehetett jutni, mely a Régi színház térnél találkozott Pest főutcájával, a Váci utcával. A Váci utcán végigsétálva Arany nemcsak a legelegánsabb

61 Bókay Árpád visszaemlékezése szerint „[a] Városház téren a házakban csupa vásáros volt, Schopper, Barhó, Unger, Rupp.” Uo., 57.

62 Uo., 58.

63 Uo.

64 Tompa 1861 márciusában érdeklődött arról, hogy „Lehet-e és hol Pesten zöld tintát kapni? olyan zöldet, mely meg száradás után is állandóan olyan maradjon, mert olyan van mely az íráskor zöld azután megfeketül, de ilyen nem kel.” Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1861. márc. 3., in ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, 523. Aranynek a *Nyílt postában* küldött válasza: „T. M.... Többszöri zaklatásomra maig sem kaptam az illető számlát. A kért árucikk van Szervita-téren, Ilits boltjában, s azt hiszem, minden papír kereskedésben. Küldjek és mennyit? Egy üveg 80 kr.” *Szépirodalmi Figyelő* 1, 26. sz. (1861. máj. 1.): 416.

65 Vö. Arany János Horváth Józsefnek [Elveszett] [Pest, 1861. november közepe – december], in ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, 621; Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. jan. 3., in ARANY, *Levelezése (1862–1865)*, 7–8, 7.

66 BÓKAY, *Ez a Bókay...*, 60.

boltokat és a város két legdrágább szállodáját, a Nádor Szállodát és a Nemzetit láthatta, hanem itt találhatta a legtöbb könyvesboltot is. A Váci utca és a Kis híd utca sarkán állt Ráth Mór híres könyvkereskedése, a Vastuskóhoz, de szintén a Váci utcában volt Hartleben és Társai könyvkereskedése (a 17. szám alatt), Kilián György és Drasche-féle házbán (a Váci utca Gizella tér felőli részén), a Lauffer Testvéreké (a 9. szám alatt), valamint Stolp K. Oszkár könyvkereskedése és kölcsönkönyvtára a Váci utca 7-ben. A könyvesboltok mellett a Váci utcában számos divatkereskedelmi (a legismertebbek Alter és Kiss, Monaszterli és Kuzmik) és díszműáru bolt, játékkereskedés, illetve kozmetikai és háztartási cikket áruló kereskedelem kínálata között oszlott meg az érdeklődő figyelve. A Váci utcán végigsétálva, a Kígyó utcán keresztül ismét a Kígyó térre lehetett érni, virtuális sétánk végpontjára.

Arany János és kortársai belvárosi sétáik során nemcsak a lapszerkesztőségek, kiadóhivatalok és nyomdák közelsége révén tapasztalhatták meg a nyomtatási kultúra jelenlétét, hanem könyvesboltok, hangjegykereskedések, kirakatba helyezett nyomtatványok, litográfiák, kották észlelése során is. Az utca a nyomtatási kultúra sokszínű jelenlétének színtere volt, a lapszerkesztők pedig tudatában lehettek a sajtóipar hálózataiban elfoglalt pontos helyüknek. A városi terek nyilvánossága ugyanakkor arra is emlékeztette mindennapos járókelőit, hogy a nyomtatás és a nyomtatási kultúrában való jelenlét elválaszthatatlan a gazdasági cserefolyamatoktól, egyszóval üzlet. A városi bolthálózatban a nyomtatványokat áruló könyvkiadók és -kereskedők a mindennapi élethez szükséges termékek és luxuscikkek kínálatával versenyeztek a vásárlók (olvasók) pénzéért és szabadidejéért. A Belváros nyomtatási kultúráját tehát éppúgy befolyásolta a kereskedelem, a populáris kultúra és ízlés, illetve a szórakoztató ipar, mint a „magas” kultúra jelenléte.

Az utcán járókelő szerkesztők és írók tehát a nyomtatási kultúra e közös tapasztalatában osztoztak, és tisztában lehettek a közelükben élők eltérő foglalkozásaival és tevékenységével. Környezetük ugyanakkor megerősíthette bennük, hogy munkájuk nem csupán „művészet”, tiszta esztétikum, hanem gazdasági tevékenység is. E tudatosság azt is lehetővé tette számukra, hogy foglalkozásukat különálló, sajátos munkaterületként, szakmaként fogják fel, noha a sajtóban dolgozók érdekvédelmi egyesületeinek megalakulására csak a század végén kerül majd sor. A szakmán belüli hálózatok, az együttműködés, a kölcsönös megerősítés fontos üzleti eszközökké válhattak, és jelentős mértékben befolyásolhatták egy-egy periodika sikerét vagy sikertelenségét. A Belváros nyomtatási kultúrájában az időszaki kiadványok és könyvek produkciójában résztvevő szereplők ugyanakkor folyamatosan érintkeztek a társadalmi nyilvánosság és a szórakoztatóipar olyan intézményeivel, mint a kávéházak és a színház. A legfrissebb újságokat és folyóiratokat a pesti kávéházakban el lehetett olvasni, a Nemzeti Színház pedig gyakran játszott a periodikák oldalain közölt művekből rövidített színpadi adaptációkat, a sajtókiadványok pedig rendszeresen közöltek tudósításokat a színházi eseményekről.

A könyvesboltok és kiadók kirakatába helyezett könyvek és egyéb nyomtatványok láthatósága a sétáló lapszerkesztőt olvasói minőségében is érzékletesen jeleníti meg. Hiszen a lapszerkesztők lankadatlan figyelemmel kísérték az új, akár rivális kiadványokat, melyekről rendszeresen tájékoztatták olvasóikat periodikaik oldalain. A Belváros ugyan-

akkor e nyomtatási kultúrát minden egyéb járókelő számára is érzékelhetővé, észlelhetővé tette. Az utcák és terek nemcsak gyakorlati célokat szolgáltak, hanem kulturális jelentéseket is hordoztak; rajtuk épületek álltak, azokat lakók népesítették be, az épületek közötti térben, a városi táj e „senkiföldjén” pedig egymást átfedő hálózatok különböző tagjai mozogtak, találkoztak és közös tapasztalatok révén gyakoroltak hatást egymásra.

Következtetések

A *Szépirodalmi Figyelő* első számában közölt *Előrajz* (és megfogalmazója, Arany János) egyértelműen tisztában volt azokkal a kiadványokkal, amelyek saját, induló periodikája körül léteztek. Érdeemes itt még egyszer idézni a programadó szöveg első mondatát: „Midőn ez új folyóirat a magyar szépirodalom többi képviselői között megjelenik: oly tért szándékozik elfoglalni, mely nálunk ez idő szerint betöltve nincs.” Az *Előrajz* tehát a *Szépirodalmi Figyelő*t a már létező periodikák hálózatában helyezi el. „A magyar szépirodalom többi képviselői közötti” hely egyrészt az egykorúan létező nyomtatási kultúra közösségének elképzelt tere, melyen belül Arany sajátos, megkülönböztető szerepet vindikál induló folyóiratának. Másrészt e hely a Belváros tényleges fizikai terére vonatkozik, ahol szinte egymás mellett helyezkedtek el a korabeli szerkesztőségek, kiadók és nyomdák, melyek térbeli pozíciójához viszonyítva Arany szerkesztői lakhelyei mintegy szimbolikusan is kifejezték a különlegesség, a felülemelkedés szándékát, de az összetartozás tényét is.

A tanulmány végső soron tehát azt állítja, hogy a térbeli közelség révén a századközép írói és szerkesztői nemcsak nyomtatványaik oldalain, levelezésükben és az egymás lakásain rendezett társasági alkalmakon voltak egymás létezésének tudatában; találkozhattak az utcán, vagy épp láthatták a szomszéd szerkesztőségeket, kiadóhivatalokat, nyomdákat napi sétáik során, és tisztában voltak azzal, hogy barátaik, riválisaik olyan publikációkon dolgoztak, melyek szerkesztősége alig volt néhány méterre sajátjuktól.

A Belváros nyomtatási kultúrájának vizsgálata láthatóvá teszi, hogy a hálózat egy mással együttműködő és rivalizáló tagjai a nyomtatás gazdaságának ugyanabban a tapasztalatában osztoztak meghatározott téren belül; ráadásul az időszaki kiadványok produkciójában részt vevő személyek gyakran találkoztak azonos kulturális intézményekben, ugyanazoknak a kluboknak, egyesületeknek voltak tagjai, sokszor személyes barátság fűzte őket össze. Az egyedül dolgozó szerkesztő alakja tehát mindenképp újragondolandó (még akkor is, ha sok esetben, így Arany Jánoséban is, úgy tűnik, hogy magányos elszigeteltségben szerkesztette lapját), hiszen a lapszerkesztő hálózatok, versengések és kollaborációk részese volt, ezeket a hálózatokat pedig nagymértékben teremtette és erősítette meg térbeli közelségük. A tanulmány amellet kíván érvelni, hogy manapság, amikor a technológiai fejlődés nagyobb lehetőséget teremt a virtuális érintkezésre, méltányoljuk az egykorúan lehetséges szemtől szembeni kommunikáció által adott lehetőségeket is. Sokat elárulhatnak a sajtóintézmények korabeli működéséről, esetünkben Arany János lapszerkesztői tevékenységének mibenlétéről.



Apáczai Csere János héber nyelvi műveltsége I.

Az *Oratio de summa scholarum necessitate* héber nyelvű részletei (1656)

ZSENGELLÉR József

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, egyetemi tanár; Dunántúli Református Egyházkerület, kutató
ORCID: 0000-0002-4796-1963

Hebrew literacy of János Apáczai Csere. Hebrew excerpts of his *Oratio de summa scholarum necessitate* (1656)

Abstract | Hebrew manuscript of APÁCZAI CSERE János (1625–1659), discovered in the late 1960s, prompted a lively debate about the depth of his knowledge of Hebrew. The debate remained unresolved at the time, but now an examination of the Latin manuscript of his *Oratio* (1656) has revealed new aspects. In his manuscript of this inauguration speech, APÁCZAI wrote in Hebrew the quotations of the biblical, rabbinical and medieval Hebrew texts. The confident and brisk orthography, the independent translation of the medieval commentator's Hebrew text, and the use of unpunctuated Hebrew text make it clear that he not only used, but also understood and cultivated the Hebrew language. Moreover, the IBN EZRA quotation was written in Rashi script, which was hardly used by any of the contemporary Hungarian Christian Hebraists. Since the Hungarian translations of the *Oratio* only indicate in footnotes that his text includes Hebrew script and textual analysis, the participants in the above-mentioned discussion could not use these facts to draw a positive conclusion.

On the basis of the *Oratio*'s Hebrew excerpts analyzed in our article, the printed edition and translations need to be improved, and we have also ascertained that APÁCZAI CSERE János was one of the most skilled Hungarian Hebraists of his time.

Keywords | János Apáczai Csere, Hebrew language, Hebrew skills, Christian Hebraists, Latin manuscripts with Hebrew script, Rashi script

1964–1968-ban az *Irodalomtörténeti Közlemények* és a *Magyar Könyvszemle* hasábjain Herepei János, Scheiber Sándor, Módis László és Dán Róbert¹ elemezték Apáczai Csere János két héber nyelvű könyvbejegyzését.² Túl a szöveg értelmezésén, szóba került Apáczai héber nyelvtudása is. Herepei megjegyzése szerint „Apáczai remek, szépen rajzolt írással rótta fel mindkét héber szöveget. Ez is bizonyítja, hogy gonddal és odaadással foglalkozott e nyelvvel.” Scheiber ezzel szemben az mondja, hogy „A fogalmazás bizony még nagyon gyenge hebraistának mutatja Apáczait.” Herepei, Scheiber véleményére alapozva, később úgy fogalmaz, hogy „nem sajátította el tökéletesen a héber nyelvet.”³ Az egyébként igen kritikus Dán Róbert viszont visszafogottabban summázza a kérdést: „Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk, hogy Apácai már e bejegyzések idején is vitte valamire a héber nyelv művelésében — Scheiber Sándor olvasatának is ez egyik alapfeltétele. Igaz, hogy a bejegyzés nyelvileg nem tökéletes, azonban Herepei János elmarasztaló következtetésével ellentétben úgy véljük: a diák Apácai könyvbejegyzése alapján a tudós Apácai héber nyelvtudásáról véleményt alkotni korai lenne.” Dán a bejegyzés 1650-es dátumához csak az iniciálészerű héber betűkkel írt nevet köti, az azt követő kiforrottabb betűformát mutató önjellemző sorokat későbbi, de 1653 előtti tanulmányainak idejéhez. Jelen írásunkban „újra felfedezzük” Apáczai héber kézírását 1656-os *Oratio*-jában,⁴ amivel hozzá tudunk járulni a korábbi vita eldöntéséhez.

Az *Oratio-kézirat* héber szövegrészletei

Apáczai 1656. június 17-én érkezett Kolozsvárra egyéves gyulafehérvári tanárkodást követően, de a több mint egy évvel korábban pusztító tűzvész (1655 április 3)⁵ miatt csak november 20-án tarthatta meg inaugurációs beszédét: *Az iskolák fölöttébb szükség-*

- 1 HEREPEI JÁNOS, „Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 68 (1964): 478–482; SCHEIBER SÁNDOR, „Apáczai Csere János héber bejegyzése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965): 86–87; MÓDIS LÁSZLÓ, „Apáczai Csere János héber könyvbejegyzése”, *Magyar Könyvszemle* 82 (1966): 39–40; HEREPEI JÁNOS, „Apáczai Debrecenben őrzött könyvbejegyzései”, *Magyar Könyvszemle* 82 (1966): 40–43; HEREPEI JÁNOS, „Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai”, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 2 (1966): 489–495; SCHEIBER SÁNDOR, „Még egyszer Apáczai Csere János héber könyvbejegyzéséről”, *Magyar Könyvszemle* 82 (1966): 43–44; DÁN RÓBERT, „Apáczai héber nyelvtudásához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72 (1968): 338–339.
- 2 A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtárban 202 jelzet alatt található könyv: JOHANNIS DUVAL, *Dictionarium Latino-Arabicum* (Paris 1632). A kötet második hátsó őrlapján található egy héber nyelvű bejegyzés és a hátsó borítóján egy héber idézet.
- 3 HEREPEI, *Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai*, 492, 494.
- 4 Ezzel dokumentálhatóan utoljára Eisler Máttyás foglalkozott: EISLER Máttyás, „Apáczai héber tanulmányai”, *IMIT Évkönyv* 6 (1900): 316–332, kül. 325–326.
- 5 ZSENGELLÉR József, „Vörös kakasból fönix. Református kollégiumtűzek története és hatásai az oktatásra”, *Egyháztörténeti Szemle* 23 (2021): 75–92. kül. 80. DOI: [10.54231/ETSZEMLE.2022.1.4](https://doi.org/10.54231/ETSZEMLE.2022.1.4)

ges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól.⁶ Ezzel a beszéddel kezdi el írni a kolozsvári kollégium *Albumát*.⁷ A kézirat jelenleg is Kolozsvárott az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárában található,⁸ eredeti latin nyelvű kiadása 1894-ben jelent meg ugyanitt.⁹

A székfoglaló címét Bod Péter is megemlíti, de annak pontosabb tartalmáról nem beszél,¹⁰ hasonlóan Szinnyei is csak a kéziratot szöveg latin címére utal Apáczai életrajzában.¹¹ A szöveg elsőként Felméri Lajos 1894-ben megjelent, nyomtatott kiadásából vált ismertté a nagyközönség számára, amelyet viszont pár évre rá követett az első magyar fordítás Hegedűs István tollából 1899-ben.¹² Újabb fordítását Orosz Lajos készítette el 1956-ban.¹³ Hegedűs megjegyzi fordítása elején egy lábjegyzetében, hogy „az idézetek Apáczainál az eredeti (héber és görög) nyelven vannak beleszöve. Azokat is magyar fordításban közlöm.”¹⁴ Orosz fordítása már ezt meg sem említi. Fordításaihoz nem használták az eredeti kéziratot, így nem jelezték külön, hogy Apáczai hol és miként használt héber szövegeket, pedig Felméri kiadása még eredeti nyelven hozza ezeket.¹⁵ A kézírra pillantva egyből szembetűnik a sok héber szövegrész. Megállapítható, hogy a héber betűk gyakorlott kéz munkái, azonos nagyságúak egy-egy szövegszakaszban, szavanként jól láthatóan tagolva. Még arra is ügyelt, hogy a héber kéziratokhoz hasonlóan a sorvégi szó utolsó betűje kitöltse a margóig tartó teret (*litterae dilatabiles*). A betűk alakja hasonló a Duval-könyvbe írt bejegyzés Dán szerint későbbre datált írásmódjához. Amennyiben a lehető legkésőbbi dátumot nézzük Apáczai leideni diákoskodására (1650 eleje),¹⁶ akkor a két leírt héber szöveg között több mint hat év telt el. A betűk tekintetében már 1650-re kialakult Apáczai héber írásmódja.

6 *Oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis.*

7 A saját kézírásával készült szövegben található gyakori javítás mutatja, hogy ez volt Apáczai eredeti fogalmazása.

8 Itt mondok köszönetet Ősz Sándor Előd főlevéltáros úrnak, aki felhívta a figyelmemet az *Album* kéziratára, és lehetőséget adott annak vizsgálatára.

9 FELMÉRI Lajos, kiad., *Johannis Apacii, theologiae doctoris et professoris oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis* (Kolozsvár, 1894). Köszönöm a Ráday Könyvtár munkatársainak, hogy digitális formában is rendelkezésemre bocsátották ezt a könyvet.

10 BOD Péter, *Magyar Athenas* (h.n. 1766), 13.

11 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 1. köt. (Budapest: Hornyánszky, 1891), 200–202. has.

12 HEGEDŰS István, kiad., *Apáczai Csere János pedagógiai munkái* (Budapest: Franklin társulat, 1899).

13 OROSZ Lajos, kiad., *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1956).

14 HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 115.

15 Felmérinek, Eisler Mátyás, kolozsvári rabbi, ismert hebraista segített a héber szövegek átnézésében. Vö. EISLER, „Apáczai héber tanulmányai”, 326. Mind a héber, mind a görög részletek eredeti nyelven (is) szerepelnek a kiadásban.

16 BOZZAY Réka és LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15 (Budapest: ELTE, 2007), 127 (No 1288). 238 (No 2710). Matrikulai adatai szerint 1650-ben iratkozik ki Leidenből, és iratkozik be Utrechtbe, ahol március 23-án már dokumentáltan részt vesz egy dispután.

Az *Oratio*-ban elsőként a 4. oldal alján¹⁷ egy misnai idézetet hoz Apáczai pontozatlan héber betűs szöveggel. Ez a *Pirké Avot* 4,20 szakasza, Elisa ben Avujá rabbi mondása, amit a margón található megjegyzés alapján Buxtorf héber idézetgyűjteményéből vett át Apáczai.¹⁸ A híres hebraista florilegiuma témánként csoportosítva tartalmazza a citátumokat és azok latin fordításait. Az Apáczai által felhasznált Misna részlet a „Dis-cere, studete” fejezetben található.¹⁹ Mivel a Buxtorf-könyv népszerű volt, és itthoni könyvtárakban is fellelhető,²⁰ Hegedűs a magyar fordításhoz Buxtorf latin fordítását használta, amire egy lábjegyzetben utalt.²¹ Így a későbbi magyar fordítónak már nem tűnt fel, hogy itt valójában egy héber nyelvű idézet olvasható. Még egy megjegyzést kell tenni a héber szöveggel kapcsolatban. Apáczai elrontotta a másolást, mert az idézet második feléből, a kéziratban az utolsó sor elejéről kifejejtette a אורא szót. Utólag észrevette a hibát, és javította a sor fölé, de megint elhibázta, és a már meglévő דומה szót másolta be újra, amit, hogy ne látszódjon, végül elkent a papíron. A folt alatt a javított szó halványan kivehető. Mentségére legyen mondvá, a héber mondat egyébként enélkül a névmás nélkül is helyes és értelmes.

Az *Oratio* 7. oldalán találjuk a következő, közel féloldalas héber bibliai idézetet, ami két részletből áll. Az első a Példabeszédek 4,5–9 versei. A pontosan másolt héber szöveg itt is pontozatlan, ami azért érdekes, mert a nyomtatott héber bibliakiadások már akkor is a pontozott maszoréta szöveget tartalmazták. A pontozás lényege, hogy az eredetileg mássalhangzós héber szövegben magánhangzók is szerepeljenek, hogy egyértelműen lehessen kiolvasni a szavakat.²² Apáczai sehol sem használ magánhangzókat – már az 1650-es könyvbejegyzésben sem²³ –, ami mutatja, hogy járatosabb a héber nyelvben, mint az átlagos bibliai hébert ismerők. Felméri a latin kiadásban hűen illeszti be a héber szöveget. Hegedűs viszont a magyar fordításban az 1898-ban megjelent új Károli-revizió próbakiadásának szövegét használja, az Orosz-féle fordításba a pontosított, 1908-as végleges revideált Károli-fordítás idézete került, minden további jelzés nélkül. Így itt is eltűnik az utókor számára, hogy eredetileg héberül szerepel a szövegben az idézet. Sajnos a beidézett fordítások anakronizmusnak számítanak, még akkor is, ha a latin szöveget is a 19. század végi, vagy 20. századi nyelvezettel fordították magyarra. Ennél azonban komolyabb problémát jelent a második bibliai idézet. Apáczai kézírata a Prédikátor 9,13-tól a fejezet végéig tartó verseit jelöli ki és tartalmazza. A szöveggel itt is igyekszik kitölteni a sorokat, alkalmazva a nyújtott betűket (*litterae dilatabiles*). Ahol

17 Felméri a 10 oldalon az eredeti héber szöveggel hozza. Hegedűsnél a 119. és az Orosz-féle fordításban a 78. oldalon már csak magyarul található.

18 Apáczai forráshivatkozását Felméri már a főszövegben, zárójelben hozza. Hasonlóan Hegedűs és Orosz, aki még a 323. lábjegyzetben meg is magyarázza.

19 Johannes BUXTORF, *Florilegium hebraicum: continens elegantes sententias, proverbia, apophthegmata, similitudines* (Bázel: König, 1648), 63.

20 Buxtorf könyve ma egyszerűen olvasható online is: <http://bit.ly/3znFf8w>.

21 „Ez idézetet Buxtorfnál megtalálva, az utána következő latin fordítás nyomán közlöm.” HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 119.

22 Ehhez részletesebben lásd KUSTÁR Zoltán, *A héber Ószövetség szövege. A maszoréta szöveghagyományozás és annak megjelenése a Biblia Hebraicában* (Budapest: Kálvin, 2010).

23 A családneve leírásához sem pontozást, hanem *mater lectionis*okat használt: מִשְׁנָה.

azonban olyan betűk szerepelnek a sorvégi szavak végén, amiket nem lehet a rendelkezésre álló térben elnyújtani (׃, ׃, ׀, ׆), a következő sor első szavainak kezdőbetűit írja be a sorok végén lévő üres helyekre (׀, ׆, ׀, ׆). A latin kiadásban Felméri még pontosan hozza a héber szöveg előtt a textus helyét, viszont a héber szöveget rosszul tagolta. Az előző héber idézet folytatásaként elkezdte a következőt és a Préd 9,13 utolsó két szava előtt (sic!) illesztette be a második idézetet bevezető latin szöveget.²⁴ Hegedűs tovább rontott a helyzeten, mert eltévesztette a textus helymegjelölését és 9,18-at olvasott a 9,13 helyett. Ez a magyar fordításokban még nagyobb eltérést okozott, mert Károli fordítása éppen itt, a Prédikátor 8–10. fejezeteinél elcsúszott a számozással, és az eredeti héber szöveg 18. verse a 16. vers lett. Viszont mivel a következő, 10. fejezet később kezdődik, így a fordítóknak nem tűnt fel, hogy rossz lehet a versszám, hiszen így még egészen 23. számozott versig folytatni lehetett az idézetet a Károli-fordításból.²⁵ Vagyis nem az Apáczai által héberül idézett szöveg fordítása olvasható a magyar kiadásokban. Lemaradt az elejéről három vers, ami az egész bölcselkedő szakasz alaptörténetét adja. Majd a magyarázat végéhez hozzácsapódott egy egészen más téma kezdete. Ezáltal érthetlenné válik, hogy miért ezt a szakaszt idézi itt Apáczai. Mi köze a döglött legyeknek és a patikáriusnak az idézetet magyarázó Xerxész és Themisztoklész harci bölcsességéhez? *Egy esetleges újabb szövegkiadásban ezt a részletet majd ki kellene javítani!* Az Apáczai által idézett héber szöveg magyar fordítása az Orosz által használt 1908-as Károli alapján (ahol ez a 15–20 versekben van) így hangzik:

15 Ezt is bölcsességnek láttam a nap alatt, és ez én előttem nagy volt. 16 Tudniillik, hogy egy kicsiny város volt, és abban kevés ember volt, és eljött az ellen hatalmas király, és azt körül vette, és az ellen nagy erősségeket épített. 17 És találtatott abban egy szegény ember, a ki bölcs volt, és az ő bölcsességével a várost megszabadította; de senki meg nem emlékezett arról a szegény emberről. 18 Akkor én azt mondtam: jobb a bölcsesség az erősségnél; de a szegénynek bölcsessége utálatos, és az ő beszédét nem hallgatják meg. 19 A bölcsnek nyugodt beszédét inkább meghallgatják, mint a bolondok közt uralkodónak kiáltását. 20 Jobb a bölcsesség a hadakozó szerszámoknál; és egy bűnös sok jót vesz el.

Apáczai viszont biztosan nem használta fel beszédéhez a korabeli magyar bibliafordításokat, mivel a *Vizsolyi*, a *Hanaui* és az *Oppenheimeri biblíák* is, melyek ekkor már elkészültek, ugyanezt az eltolódott versszámozást tartalmazzák, és akkor ő biztosan az *Ecclesiaste cap. 9 § 15 etc* hivatkozást használta volna. De mivel a héber szövegből idéz, így a 13. verset jelöli meg a szakasz kezdetének: *Ecclesiaste cap. 9 § 13 etc*.

Az *Oratio* 8. oldalán két héber szövegrészlet található. Az első a Gen 4,26 utolsó mondatának a szövege. A magyar fordítások a latin szövegkiadás ellenére itt sem jel-

²⁴ FELMÉRI, *Johannis Apacii...*, 13.

²⁵ HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 123–124. OROSZ, *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*, 80.

zik, hogy eredetiben héberül szerepel a szöveg.²⁶ Ugyanakkor éppen azt a szót, amelyről a második szövegrészben egy kiemelt magyarázatot ad, Apáczai hibásan írta: הוחל helyett הוּחַל szerepel.²⁷ Az elírás magyarázata könnyen lehet az, hogy a gutturális ח kiejtése szinte azonos a *dáges* nélküli כ faringális ejtésével. A másolás során a szöveget hangosan mondó Apáczai a leírásban összecserélhette a két betűt. A második szövegrész, ami tehát az előző idézet magyarázata, sokkal izgalmasabb. Itt egy nyelvészeti fejtegetés során, melyben a הוחל szó eltérő fordítási lehetőségeit vázolja, idézi a híres spanyol zsidó tudós, *Aben Ezra* (Ibn Ezra cca 1090–1167) magyarázatát latin fordításban.²⁸ A margón azonban kiírja a teljes magyarázó szöveget héberül. A margón szereplő héber idézet érdekessége, hogy Apáczai itt az úgynevezett Rasi-betűt használja, ami a szövegben is beidézett nagy hatású troyes-i rabbi (Rabbi Slomo ben Jichák/Rabbi Slomo Jarchi)²⁹ által meghonosított, a kvadrát írástól eltérő betűtípus. A szép, egyenletes és lendületes írásmódból látható, hogy nem először használja ezt a betűtípust, ám az א-t mégis kvadrát formában írja itt is. A latin fordításban Felméri, ahogyan korábban a jegyzetet, most az Ibn Ezra idézetet teszi át a lapszélről a szövegbe. Azt azonban nem mérte fel, hogy Apáczai latin szövege eleve hozza a héber fordítását, így értelmetlenné válik a beillesztett héber szöveg, mert azt a latin megismétli, de nem jelezve, hogy a héber fordítása lenne. Ezért maradhattak itt érthetőek a magyar fordítások anélkül, hogy a beidézett héberrel foglalkoztak volna.

Végül az *Oratio* 13. oldalán a Példabeszédek 11,14-et idézi héberül. A magyar fordításokba csak a megjelölt textus első fele került bele: „A hol nincs vezetés, elvész a nép”,³⁰ ám az Apáczai által beírt héber szöveg továbbmegy, és felidézi a bibliai szöveg másik felét is: „a megmaradás pedig a sok tanácsos által van.” Felméri latin kiadása tartalmazza a teljes héber szöveget.³¹ Egy következő kiadásba ezt az idézetrészt is be kell majd illeszteni.

26 HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 125; OROSZ, *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*, 82.

27 FELMÉRI, *Johannis Apacii...*, 14. vagy az általa felkért Eisler észrevette a hibát és jelzi is „[sic]”.

28 HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 125. ** lábjegyzetében „homályos értelműnek” nevezi a szöveget, majd jelzi, hogy az „Aben Ezra fordítás a helyes.” Ám a részlet, ahová a jegyzetet tette, még az Ibn Ezra idézet része. De legalább ebből egyértelmű lehet az olvasó számára, hogy Apáczai héberül írta be azt a szöveget, illetve ő maga fordította latinra.

29 HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 125. hibásan a *R. Schelemo*-t „Salamon király”-ként oldja fel, mintha a „R.” rövidítés *rex*-et takarna. Erre már Eisler is rámutatott. Vö. EISLER „Apáczai héber tanulmányai”, 325.

30 HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 133; OROSZ, *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*, 85. Ennél és az előző helynél lévő megoldásból látszik, hogy Orosz erőteljesen hagyatkozott Hegedűs fordítására.

31 FELMÉRI, *Johannis Apacii...*, 19.

Az *Oratió*ban Apáczai tapasztalt tudósként használja a héber nyelvet és nyelvészetet. Biztos kézzel, gyakorlottan írja a héber szöveget, nem csupán a közismert kvadrát betűkkel, de a Rasi-betűket is használva. Pontozatlan írásmódja a héber szövegek pontos megértéséről tanúskodik. A szakirodalomból magabiztosan emeli be a helyénvaló példákat, hivatkozik tudós rabbik és keresztyén hebraisták munkáira. Látható ebben, hogy nem áll meg a bibliai héber szöveg használatánál, hanem a rabbinikus irodalmat és a számára már modern zsidó magyarázókat is alkalmazza. Korában sem teljesen egyedülálló, de mégis kimagasló ezzel a tudásával, amit sajnós beszéde elhangzása után már csak szűk három évig adhatott át hallgatóinak, hiszen 1659 szilveszterén meghalt.

A *Zsidó lexikon*ban Eisler Mátyás arról ír, hogy Apáczai „kolozsvári székfoglalójában rajongó szeretettel szól a héber nyelvről.”³² Az ismert sémi nyelvész, kolozsvári főrabbi megállapítása nem túlzás, Apáczai tényleg rajongott a héber nyelvért, bár ezt nem az *Oratió*ban fejt ki. Itt éppen abbéli sajnálatát fejezi ki, hogy a honbeli iskolák oktatásában alig kap helyet ez a szent nyelv. Héber szövegekkel tarkított beszédét hallgatva azonban³³ közönsége számára egyértelmű volt, hogy sem a *Biblia* megértése, sem a korabeli oktatás nem képzelhető el a héber nyelv ismerete nélkül.

Az *Oratió*t legújabban magyarul kiadó Szigethy Gábor Apáczai forrásaival kapcsolatos jegyzetét ezzel a mondattal zárja: „Apáczai szerteágazó, latin, görög, héber szövegekben jártas olvasottságának nem mindig sikerült nyomába erednem.”³⁴ Sajnos nem csak neki, de a szöveget korábban fordító és gondozó elődei sem boldogultak mindezzel a héber szöveggel, ami Apáczainak ebben a művében is kifejtett igazságára mutat rá. A bevezetőben említett vita abban a tekintetben eldőlt, hogy Apáczai héber műveltsége az *Oratio* megírásának idejére már minden kétséget kizáróan kiváló. Apáczai 1656-ban megírt és elmondott *Oratiója* ismert 1894 óta, de máig nincs teljes és a héber szövegrészek tekintetében hibátlan fordítása. További vizsgálódásunk tárgya lehet az időközben készült – és életműve tekintetében legjelentősebb – írásainak héber műveltségi háttere.

32 EISLER Mátyás, „Héber nyelv Magyarországon”, in *Zsidó lexikon*, szerk. ÚJVÁRI Péter 352–353 (Budapest: Pallas, 1929), 353.

33 A kézirat végén jelzi, hogy a szöveg valóban elhangzott: „DIXI”. Itt helyesebb Hegedűsnek az „Elmondám” fordítása, mint Orosznál a „Befejeztem”, mivel ez valóban egy szóban elmondott előadás kézírata volt.

34 APÁCZAI CSERE JÁNOS, *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról....*, tan., jegyz. SZIGETHY GÁBOR, Gondolkodó magyarok (Budapest: Neumann Kht, 2003).



A Törökországi levelek három történetének forráskérdéséhez

BÁNYÁSZ Melinda

Középiskolai tanár, PhD, Kolozsvár

ORCID: 0000-0001-6039-3107

Investigating the sources of three stories in *Letters from Turkey*

Abstract | Many scholars have been successful in discovering the sources of the miniature stories embedded in MIKES Kelemen's *Letters from Turkey* (1717–1758). However, there still exist stories for which the sources have not yet been discovered or clarified. This study reveals the direct source of two of them (one which has been unknown and one which has been disputed so far): the story of the competing ladies from Brussels; and that of Ibrahim Pasha and Sultan Suleiman's friendship. At the same time the study brings to attention Madame DE GOMEZ's *Les journées amusantes* in the context of a third small story as well.

This means that MIKES borrowed not only six, but eight stories from the French authoress' framed-novelle. The story of Saint Ambrose and Emperor Theodosius is also treated in the above mentioned French book. However, just like the variant found in Claude FLEURY's *Ecclesiastical History*, it can only be discussed as a possible source of inspiration for MIKES. There are further hints that shed light on MIKES' intertextual links with his sources.

Keywords | Kelemen Mikes, *Letters from Turkey*, Madeleine-Angélique de Gomez, *Les journées amusantes*, direct and possible sources, miniature stories

A Törökországi levelek kutatásának egyik izgalmas kérdése a levelek szövegébe ültetett fordításbetétek forrása és azok átültetésének módja. Hopp Lajos a kritikai kiadás jegyzeteiben – majd *A fordító Mikes Kelemen* című kötetében – összegezte Szilágyi István, Király György, Zolnai Béla, Madácsy László és mások ezzel kapcsolatos kutatásait,¹ és jelezte saját eredményeit. Újabban Tüskés Gábor végzett forráskutatást a *Levelek* kapcsán azokra a fordításbetétekre figyelve, amelyeknek eddig mind forrása, mind korábbi változata ismeretlen volt számunkra.² A huszonegy történet közül öttel foglalkozik tanulmányában. Azóta Kovács Eszter további hét betéttörténet – lehetséges – forrására vagy forrásvidékére mutatott rá.³ Hans-Jörg Uther a *Törökországi levelek* tárgy- és motívumtörténeti vonatkozásait vizsgálva a betéttörténetek ősforrásairól és új nemzetközi szakirodalmáról tájékoztatót.⁴

Szilágyi István és Hopp Lajos négy miniatűr elbeszélés, egy levél és egy dialógus forrását találta meg Madame de Gomez *Les journées amusantes*⁵ című keretes elbeszélésfüzérében: az akasztani vitt ember történetét (85. levél), az egyik Kleopátra-történetet (96. levél), a hízelgő udvaroncok históriáját (96. levél), a Dom Antonio-történetet (53. levél), a Turenne-levelet (102. levél) és a *Silvia, Juliánna* című dialógust (99. levél).⁶ Az alábbiakban további két fordításbetét *Les journées*-ből való származását határozom meg: egy eddig – forrását illetően – ismeretlenként és egy vitatottként számontartott történetről van szó. Ezzel a Mikes által a *Törökországi levelek*be adaptált történeteknek eddig azonosíthatatlan forrásai közül kettőnek tisztázom az eredetét. Ugyanakkor egy harmadik miniatűr elbeszéléssel kapcsolatban is felhívom a figyelmet: a *Les journées amusantes*-ra. Továbbá korábban felvetett forráslehetőségeket próbálok tisztázni, rész-

1 Az itt tárgyalt három történettel kapcsolatban többnyire ezeket a neveket kell említenünk.

2 Tüskés Gábor, „A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 483–507. A vizsgált történetek a következők: *A szent pápa és a nemesember feleségének a lova; A tengeren hajó után futó szent remete imádsága; Az elrabolt francia ifjút férj ruhába öltözött jegyese kiszabadítja a török fogságból; Klodvig négyökrös szekéren vitte haza a feleségét a menyegzőről; V. Károly brüsszeli igazságtévése az elsőségért vetekedő asszonyok között.*

3 Kovács Eszter, „A Törökországi levelek kiselbeszéléseinek forrásai: Hét új forrás ismertetése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 616–630. A történetek a következők: *A szellentés miatt elbocsátott menyasszony szerencséje; A próbára tett asszony; A lovas jezsuita misszionárius a vademberek között; Klodvig négyökrös szekéren vitte haza a feleségét a menyegzőről; Az olasz úr bosszúja a sarvast megölő szolgáján; A festők versenyén az egyik az Utolsó vacsora képén szalonnával spékeli a húsvéti bárányt, ezért nem ő nyer; A Ramadan eredete: Mohamed Krisztus figyelmeztetésére lealkudja a bűnt Istennél.* – A történeteket a Tüskés Gábor által összeállított összegzés alapján neveztem meg: Tüskés, „A Törökországi levelek...”, 494.

4 Hans-Jörg Uther, „Mikes Kelemen Törökországi leveleinek tárgy- és motívumtörténeti vonatkozásai a 192. levél tükrében”, in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LÉNGYEL Réka (Budapest: Reciti, 2015), 239–253.

5 Madeleine-Angélique POISSON DE GOMEZ, *Les Journées amusantes* (Amsterdam: La Compagnie, 1777), 1–8. A továbbiakban: *Les journées* vagy JA (esetenként a megfelelő kötet számmal). Ez a keretes elbeszélésfüzér a forrása Mikes *Mulatságos napok* című keretes füzérének is.

6 A Dom Antonio-történetről és a *Silvia, Juliánna* dialógusról Szilágyi István már korábban jelezte, hogy a *Les journées amusantes*-ből való. Király György feltűnteti az idegen forrásból adaptált szövegbetétek listáján e történeteket, de csak az említett kettőről tudja (Szilágyi alapján), hogy a *Les journées*-ből valók. KIRÁLY György, „A Törökországi levelek forrásaihoz”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 33 (1909): 334–345, Függelék: 341–345.

letesebben ismertetem azokat, valamint rámutatok egy új forrás lehetőségére, amelynek kapcsán – amint látni fogjuk – más vonatkozások bizonyulnak fontosabbnak.

Előjáróban fontos kiemelni: a *Törökországi levelek* szövegébe átültetett *Les journées*-történetek a francia elbeszélésfüzér keretében elhangzó beszélgetésekbe mintegy „észrevétlenül”, cím nélkül beágyazott, rövid(ebb) szövegek. Ezzel ellentétben a *Mulatságos napok*ba beválasztott történetek esetében Mikes a *Les journées* címmel külön kiemelt, sokkal terjedelmesebb, hosszú elbeszéléseiből válogatott – maga Julie, a *JA* kerettörténetének egyik szereplője, nevezi ezeket így: „histoires de longue haleine”⁷. Ezek nem csupán a beszélgetésekben felmerülő apró történetek, hanem a társaság által hosszasan hallgatott, regényes históriák, amelyekre külön időt szánnak a keretszereplők. Mikes a *Mulatságos napok*ba kizárólag ezekből választott ki hat darabot. Jelen dolgozat – mint a cím is jelzi – csak a *Levelek*be átvett rövid történeteket érinti.

1. Az elsőbségért vetekedő brüsszeli asszonyok (94. levél, *JA* 1, 77–78)

E történet közvetlen forrása eddig ismeretlen volt számunkra. A kritikai kiadás jegyzetei Zolnai Béla és Király György kutatásaira utalnak vissza.⁸ Tüskés Gábor is foglalkozik a történettel említett tanulmányában. Értékes adatokkal szolgál az V. Károly személyével kapcsolatos gazdag irodalmi anyagból, miközben egy 1674-ben és 1675-ben Brüsszelben – illetve Antwerpenben – megjelent kiadványban azonosítja a Mikes által lefordított történet egyik variánsát.⁹

A történet megtalálható a *Les journées amusantes* keretében is (1. kötet, második nap, 77–78. oldal), és elmondhatjuk, hogy Mikes változata néhány mozzanat kivételével szinte szóról szóra megegyezik ezzel a variánssal. Itt Bélise mondja el a történetet:

Puisque nous tombons sur les actions des Princes, & que notre conversation peut rouler sur différens sujet, il faut que je vous raporte un jugement de Charles-Quint qui me paroît admirable, quoique ce foit une bagatelle. (1, 77)

A *Törökországi levelek*ben Mikes a görög asszonyok kevélysége kapcsán az „erről jut eszemben” fordulattal lát hozzá a brüsszeli asszonyok vetekedésének elmeséléséhez.

⁷ *JA* 7, 31.

⁸ Zolnai Béla megjegyzi, hogy Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai között megvolt a *Vita Caroli V.* című kötet, Király György pedig a *Levelek* idegen anyagának jegyzékén feltünteti a szerelmes brüsszeli asszonyok versengését. ZOLNAI Béla, „Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955): 288–295, 289, valamint KIRÁLY, „A *Törökországi levelek*...”, 343, 41. pont. Lásd még: MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 639. A továbbiakban: MKÖM 1.

⁹ Címe: *Jan de Griek De Heerelycke ende Vrolycke Daeden van Keyser Carel den V.* Francia nyelven is kiadták: *Les Actions heroyques et plaisantes de l'empereur Charles V.* Lásd Tüskés, „A *Törökországi levelek*...”, 505.

A francia változat szerint V. Károly udvarából száműzte az etikettet, hogy ne csak ékessége, hanem a benne uralkodó szabadság révén is kedves legyen az odalátogatók számára. Két hölgy azonban meg akarta zavarni ezt a szabadságot. Azon vitatkoztak, hogy ki lépjen be elsőként az ajtón. Mikesnél más a történet felvezetése, és a vetekedés oka is némileg eltérő: a király „nagy vendégséget készítet. a vendégségre, pedig két nagy uri aszszony. nem akará [124b:] el menni, azért. hogy egyikét., amásikánál. fellyeb ne ültessék.”¹⁰ A magyar fordító nem említi az etikett kiiktatását.

E fontos eltéréstől – és néhány kisebb (lásd alább), valamint a történet végén egy Mikes saját invenciójának tűnő változtatástól – eltekintve Mikes változata szinte teljes egészében megegyezik a Madame de Gomezével: a császár maga vállalja a bíró szerepét az ügyben azért, hogy az udvar nyugalma ez a vita ne zavarja; a *Les journées*-ben erre a célra külön trónt állíttat magának, Mikesnél: „aszékiben üle”; a hölgyek szószólói előtte vitathatták meg az ügyet; a humoros ítélet itt is, ott is azért születik, hogy a felek ne nehezteljenek egymásra.

Íme a francia változat:

Cet Empereur étant à Bruxelles , y tenant une Cour superbe & magnifique , les plus grands Princes de l'Europe en faisant l'ornement , en avoit banni le cérémonial , afin de la rendre aussi libre que pompeuse.

Deux Dames d'un rang distingué s'aviserent de troubler cette liberté par la querelle qu'elles prirent sur la prééminence du pas : la chose fut poussée loin , & Charles voyant que les plaisirs de la Cour étoient troublés par les différends de ces deux Dames , en voulut être le juge , & donnant jour pour cette affaire , on lui dressa un trône superbe. Il y monta , & environné de tous les Grands , il écouta les Avocats des parties intéressées qui étoient présentes. La chose fut plaidée avec vivacité de part & d'autre ; mais l'Empereur trouvant les raisons presque égales , & voulant terminer ce différend sans désobliger personne , prononça que la moins sage des deux passeroit la première , & rompit l'assemblée en recevant un applaudissement général d'une pareille décision. (JA 1, 77–78)

Mikes változata:

erről jut eszemben. hogy karolus quintus. bruxelában lévén. ot nagy vendégséget készítet. a vendégségre, pedig két nagy uri aszszony. nem akará [124b:] el menni, azért. hogy egyikét., amásikánál. fellyeb ne ültessék. a császár azt meg tudván. gondolá hogy a valamely zenebonát indithatna a vendégség közben. azért bíró akara lenni ebben adologban., evégre az udvarát esze gyűjté, és nagy Cérémoniával aszékiben üle, azután a két aszszonynak prokátóri eleiben menének, és őt kezdenek erősen perelni, egymással. ki ki a maga aszszonyának elsősege mellet, a császár azt látván hogy mindeniknek. egyaránsu oka vagyon. és egyaránt kívánhatták az elsőséget. de nem akarván egyikét is magára haragítani. ilyen ítéletet monda rájuk. hogy a kettő közül. a melyik leg szerelmeseb., az, az elsőséget is kívánhatta., és a gyűlésnek vége lön., minden helyesnek találá ítéle-

10 MKÖM 1, 172. 43–45.

tit. az asszonyok is azután, nem hadakozának az elsőségért. nem akarván. szerelmesnek tartatni avilág előtt. (MKÖM 1, 172. 42–57)

Tüskés Gábor tanulmányában idézi az általa megtalált flamand párhuzamot és annak francia változatát.¹¹ Felhívja a figyelmet: a flamand szöveg őrzi a történet bevezetőjét (a franciában ez elmarad), és szót ejt többek között az udvari ceremóniáról, amelyet maga a császár vezetett be. Ezzel szemben a *Les journées* Bélise-e arról beszél, hogy a császár kiiktatta az udvari szertartásokat. A francia változatot is idézzük: itt érdekes a *la moins sages des deux* (JA) – *la plus folle des deux* (*Les Actions heroiques...*)¹² eltérés a két francia változat között.

Contestation sur la préseance

Deux Dames estant depuis longtems en dispute touchant la preference, & s'estant un jour rencontrées, elle se mirent à contester sur ce point jusqu'à s'échauffer la bile: Sa Majesté qui estoit un exemple d'humilité, ne pouvant souffrir un si sottte ambition, se sentit obligé de dire, que celle qui seroit la plus folle des deux, prendroit d'oresnavant le pas. (*Les Actions heroiques...*, 81–82)¹³

A szintén Tüskés Gábor által megtalált holland változat szerint is V. Károly maga állította vissza az udvari szertartásformát, ez azonban sok irigység kiváltója lett. A császár a két hölgy közül „a legnagyobb bolond”-nak adja – humorosan – az elsőséget.

Hogy Mikes a *Les journées*-ből fordított, világosan látszik. Az eltérések a következők: Mikesnél nincs szó az udvari formaságok eltörléséről, és arról, hogy az asszonyok ezt a helyzetet meg akarták volna zavarni; Mikesnél ültetésbeli rangsorról van szó, nem arról, hogy ki lépjen elsőként; a magyar változatban nem készítenek külön trónt a császárnak; Mikesnél a legszerelmesebb asszonynak, a francia változatban a kevésbé okosnak szól az ítélet. Ezek az eltérések lehetnek Mikes invenciói, a fordítói gyakorlatában oly sokszor alkalmazott egyszerűsítések, átírások, de lehetnek más forrás(ok)ból származók is (olvasmányemlék vagy akár hallomásból való emlékezés). Mikesnél például a civódás oka az ültetésbeli rangsor, de ő nem szól a formaságok eltörléséről, hiszen neki a görög asszonyok kevélységéről jut eszébe a történet: a francia hölgyek nem mennek el a vendégségbe, nehogy egyiküket előbbre valónak tartsák (ültessék) a másikánál. Mikes a történet felvezetését meríthette más forrásból, de könnyen elképzelhető, hogy jobb ötletnek találta az ültetésbeli rangsor miatti perlekedés gondolatát. Nagyon valószínűnek látszik továbbá Tüskés Gábor felvetése a történet csattanóját illető eltéréssel kapcsolatban:

11 Az előbbi az 1675-ös, az utóbbit az 1690-es kiadásból. Lásd Tüskés, „A Törökországi levelek...”, 506.

12 *Les Actions héroïques et plaisantes de l'empereur Charles V.*, seconde édition, (Bruxelles: 1690), 81–82. Lásd Tüskés, „A Törökországi levelek...”, 506.

13 Tüskés, „A Törökországi levelek...”, 506.

Lehetséges, hogy a császár mondását maga Mikes módosította annak érdekében, hogy ezt követően a szerelmes asszonyokról és a szerelemről elmélkedhessen, s ezzel előkészítse a néniéhez intézett kérdéssel lezárt harmadik történetet az erdőben megtámadott kisasszony három szeretőjéről, mellyel befejezi a levelet.¹⁴

2. Ibrahim és Szolimán története (97. levél, JA 4, 185–189)¹⁵

Ez a história szintén megtalálható a *Les journées*-ben is: a negyedik kötetben Thélamont szájából hangzik el. Hopp Lajos Király György feltevéseit összegzi a kritikai kiadás jegyzeteiben. Király feltevése szerint Mikes forrása „valószínűleg Paulus Jovius (Paolo Giovinetti) elbeszélése. A nyomra Mlle Scudéry regénye vezetett, a melynek szintén ez a főforrása.”¹⁶ Király jól ráérez, hogy „valószínűleg (...) nem a latin szöveg, hanem valamely francia származéka került a keze ügyébe”¹⁷ Mikesnek. Úgy sejtí, hogy Giovanni Sagredo francia fordítását használta. A történet feldolgozásait is nyomon követi Király, és felemlíti, hogy a *Mulatságos napok A Rákima históriája* címmel lefordított történetében is szerepel Ibrahim, Roxan császárné, a perzsa hadjárat, de itt a szultán Amurátes és „Ibrahim sorsa csak mellékes epizódiként játszódik a főcselekvénybe, a mely a perzsa Rakima alakja körül csoportosul.”¹⁸ Ebben a történetben Ibrahimról magáról valóban csak pár szó esik. Hopp Lajos tehát forrását illetően vitás elbeszélésként tüntette fel ezt a történetet.¹⁹ Beazonosítottam, hogy a *Törökországi levelek*be foglalt változat szinte egy az egyben megegyezik a *Les journées amusantes* kerettörténetének beszélgetései között található történettel. Mikes minden bizonnyal ezt a szöveget fordította. A tizenegyedik napon néhány oldalas példaként hozza fel Thélamont arra, amit Mikes is sokszor hangoztat *Leveleiben*: „itt aporból veszik ki a vezéreket. és azután aporban vetik.” (178. 15–16)²⁰

Ibrahim nagyvezér való történetét Hopp Lajos is összefoglalja a *Levelek* kritikai kiadásában (MKÖM I., 649). Madame de Gomez elbeszélése szerint a rabként nevelkedett Ibrahimot még ifjúkorában megkedvelte Szolimán császár, és mind magasabb pozíciókba helyezte, mind nagyobb gazdagsággal halmozta el. Ibrahim félt, hogy irigyei miatt olyan sorsra jut, mint elődei, de a szultán megígérte, hogy amíg él, soha életét veszélyeztetni nem fogja. A szultán felesége, Roxelán, és anyja azonban azon dolgoztak, hogy eltegyék láb alól. Sikerült is bevádolniuk őt a császárnál, aki fondorlatosan ki játszva ígérte, megölette Ibrahimot.

14 Tüskés, „A Törökországi levelek...”, 507.

15 MKÖM I, 178. 16–181. 111.

16 KIRÁLY, „A Törökországi levelek...”, 334–335.

17 Uo., 335.

18 Uo., 337.

19 HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, *Historia litteraria* 12 (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 27.

20 A *Les journées*-ben: „il n’y a point de pays où l’on parvienne plus vite aux suprêmes grandeurs, & dont on tombe plus promptement qu’à la Cour Ottomane.” (JA 4, 184.)

Mikes ebben a fordításában is lényegében ugyanazokkal az eljárásokkal dolgozik, mint a *Mulatságos napokban*²¹ és a *Levelekbe* foglalt átültetésekben általában: egyszerűsít, elvon, összevon vagy bővít, hogy szövegét levelei szövegkörnyezetéhez idomítsa, közérthetőbb és pergőbb legyen. De a történet menete egy az egyben a Thélamon változata, és fontos megjegyezni, hogy ezúttal sokkal kevésbé avatkozik Mikes a szövegbe, mint másutt.

Az alábbiakban kiemelek néhány példát a két szöveg közötti aránylag csekély számú eltérés és ezek jellegének szemléltetésére:

Ibrahim réussit si parfaitement dans tout ce qu'on lui montra, que le Bacha le trouva digne d'être offert au Prince Soliman, fils aîné de Selim I qui, après la mort de cet Empereur, régna avec tant de gloire. (185)

az iffiu akit már ibrahimnak fogunk hini; mind igen jól tanula. mind jól viselé magát. úgy annyira. hogy a basa gondola. hogy talám. kedvet nyerne véle. ha a császár fiának adná. sulimánnak, aki is olyan híres vala. az atya halála után (178. 23–179. 26)

Mikes itt nevezi meg először az ifjút, akiről szól, ezért a betoldás: „akit már ibrahimnak fogunk hini”. Továbbá, jellemző módon elhagyja Szelim császár nevét, a *le trouva digne* kifejezés pedig *gondola. hogy talám. kedvet nyerne véle* fordulatá lesz.

Az alábbi példákban elhagy neveket, pontosítást, részleteket – mint nem fontos tényezőket –, hogy könnyebben folyjon az előadás:

Il hésitoit cependant à cause d'un nouveau traité qu'il avoit fait avec Tachmas, Roi de Perse (187)

mind azon által. nem hajola mindgyárt az ibrahim tanáttsára. azért, mert csak akkor csinált vala kötést. apersiai királlyal. (180. 74–76)

Itt:

Dans le même tems les Sultanes ayant su que Charles – Quint & Ferdinand son frere avoient eu de grandes correspondances avec le Visir (188)

ugyan abbam azidőben, a sultánnék valami formában. ki tudák., hogy a vezérnek. károlus quintusal, és ferdinándusal. levél / által. sok correspondentiája lett volna (180. 95–181. 97)

Le Sultan porta ses armes en Hongrie, dans la Perse, s'empara de l'isle de Rhodes, & partout il fut victorieux. (186)

21 Hogy csak szépirodalmi fordítását említsük.

azután solimán, mind magyar országban., mind persiában. nagy szerencsés hadakozásokat vit végben (180. 61–62)

L'avis fut suivi, Soliman charmé du sophisme, manda Ibrahim, le fit souper avec lui, après quoi s' étant fait apporter une cassette, dans laquelle étoient ses propres lettres, il lui dit / de les ouvrir & de les lire. (188–189)

a többi is ezt jonak találák, solimán hivatá avezért., magával vacsoráltatá, azután. aleveleit keziben. adá hogy olvasná el (181. 107–109)

A magyar szövegből elmaradnak továbbá a török méltóságok neveit magyarázó részek, melyek Mikes korábbi leveleiben számtalanszor előfordultak már.

ce qu'il lui prouva aussi-tôt qu'il fut Empereur, en le faisant Capigi Bachi, ou Capitaine des portes intérieures du serral, & peu de tems après Aga des Janissaires ou Capitaine Général de l'infanterie turque. (185)

és mindeniknek nagy jelit adá mihent császárá lön. mert ibrahimot kapicsi pasává tevén. és egy kevés idő mulva., a jancsárok fő agájává (179. 34–35)

Un discours si sage dans la bouche d'un favori pénétra le coeur du Sultan , il loua sa modestie, & ne voulant rien épargner pour dissiper ses craintes, il lui jura par un serment solennel, qu'il n'attenteroit jamais à sa vie durant le cours de la sienne, pour quelque cause que ce pût être. (186)

sulimán halván. ezeket az okos beszédeket, meg esék szive rajta, és meg dicséré. jó természetit., nem is akarván el mulatni semmit is, a mi meg vigasztalhatná., erős esküvéssel fogadá néki. hogy soha életihez nem nyulna, mind addig valamég ő élni fog. akármely ók. vihetné is arra. (179. 53–57)

Ibrahim, rassuré par une si sainte promesse, s'attacha encore plus fortement à lui; & Soliman, pour lui donner des preuves toujours nouvelles de sa confiance, le fit premier Visir ou Lieutenant-Général & Chancelier de l'Empire. (186)

ibrahim illyen nagy ígéretre való nézve. meg vigasztalodván, annál is nagyobb buzgósággal kezdé szolgálni. solimán., pedig, hogy még nagyobb jelit adhassa neki., benne való hitelének. fő vezérré / tévé (179. 58–180. 61)

Többször előfordul, hogy a mellérendelő szókapcsolatokban és/vagy összetett mondatokban a francia változathoz képest Mikes megfordítja a szókapcsolat tagjait vagy a két tagmondatot:

Ibrahim le suivoit toujours, & eut part à / tous ces triomphes: il en devint si riche & si puissant, & dans un si haut degré de faveur, que tout trembloit sous lui. (186–187)

ibrahimnak mind azokban nagy része vala, olyan hatalmassá. és gazdaggá lön, és oly nagy kedvességben vala, hogy mindenek rettegtek tőle (180. 62–64)

& craignant que l'oisiveté ne donnât le tems à Soliman de se laisser séduire par les caresses d'une femme, & par les tendresses d'une mere, il engagea ce Prince dans une nouvelle guerre contre la Perse. (187)

és tartván attol. hogy a henyéllés, okot, s'alkalmatosságot adhat solimánnak. hogy meg győztessék az annyának szeretetiből, és afeleséginek ölelgetésitől, arra valo nézve. újabb hadakozásra indította solimánt. a persák ellen (180. 69–72)

& lui ayant prédit qu'il seroit couronné Roi de Perse, s'il y portoit la guerre (187)

hogy ha a hadakozást el kezdi. persiai királynak fog még tétetni (180. 83)

Nagyon ritkán fordul elő, hogy tartalmi módosítást találunk Mikes fordításában:

Ibrahim fut averti de leur dessein (187) – ibrahim azt meg sejdítte (180. 69)

Mais se souvenant de son serment, il fit assembler les principaux Imans & Prédicateurs du serrail, en présence du Mufti : il leur exposa le fait & ses scrupules (188)

De meg emlékezővén, hittel tett fogadásáról. esze gyűjtetve predikátorjait. és papjait., a mufti is jelen lévén, elejekben tévé a dolgokat, és fogadását (181. 101–103)

A könnyebb érthetőséget szolgálja Mikes megoldása az alábbi helyen:

& ayant fait venire à la Porte le Bacha de Babylone, elles l'introduisirent secrettement dans le serrail, & il fit voir clairement à Soliman la perfidie du Visir. (188)

és aportára hivatván ababiloniai pasát, titkon solimánhoz vivék (180. 93–94)

Mikes fordításaiban többször egyenes beszédbe ültet át olyan szövegrészeket, amelyeket az eredetiben a narrátor közvetett beszédben közölt, akárcsak itt, a történet végén:

Mais l'un d'eux prenant la parole, dit au Sultan, que puisqu'il avoit promis au Visir de ne le point faire mourir pendant sa vie, il n'avoit qu'à donner ordre qu'on l'étranglât quand Sa Hautesse dormiroit, que le sommeil étant une privation de la vie, il exécuteroit ce qu'il avoit promis par son serment. (188)

hanem egyik apapok közül mondá. solimánnak. mint hogy azt fogattad avezérnek hogy életedben meg nem öleted avezért, fojtasd meg ötet, a midön aluszol., mivel azálom mint egy halál, azért így eleget tész ígéretednek (181.104–107)

Ibrahim és Szolimán történetét Madame de Gomez *Anecdotes, ou histoire secrète de la maison ottoman* című könyvében is feldolgozta.²² Címe: *Histoire d'Ibrahim Bacha Visir Azem qui possède la faveur du Sultan au plus haut degré*. D'Andrezel vicomte – Franciaország konstantinápolyi követe²³ – könyvjegyzékét Tóth Ferenc ismertette: innen tudjuk, hogy Madame de Gomez *Les journées amusantes*-ja megvolt az ő könyvtárában.²⁴ A gyűjtemény listája egy bizonyos *Anecdotes de la maison ottoman* című könyvet is tartalmaz, amelyet ezidáig nem sikerült azonosítani: „*Deux tomes des anecdotes de la maison ottoman* (Nehezen azonosítható keleti tárgyú munka).”²⁵ Feltevésem szerint ez a könyv Madame de Gomez hasonló című munkája lehet: *Anecdotes, ou histoire secrète de la maison ottoman*, mely két kötetben jelent meg 1722-ben. Azért is valószínűsíthetjük, hogy ugyanarról a műről van szó, mert Madame de Gomez *Les journées*-ja is része volt a vicomte könyvtárának. Nem mellékesen, egy anonim lyoni kiadásnak a címe még közelebb áll a könyvjegyzéken feltüntetethez: *Anecdotes ou histoire de la maison ottomane*.²⁶ Ugyanakkor érdemes figyelembe venni, hogy a jegyzékek általában csak a címek rövid, a könyvek gerincén feltüntetett változatát hozták.

Az *Anecdotes* Szolimán és Ibrahim-története mintegy kiegészíti a *Les journées*-ben lévő változatot, ezért sok az eltérés a két szöveg között. Megismerjük a JA-beli változat egy-egy mozzanatának háttértörténetét, motivációját. Például: Ibrahim keresztény szülők gyermeke lévén, török neveltetése mellett titokban vonzódott a kereszténységhez. Ezért beszéli le a császárt egy Magyarország elleni hadjáratról, és tereli figyelmét Perzsia felé. A *Les journées*-beli változat ezzel szemben Magyarország elleni hadviselést is említ. Ugyanitt (a JA-ban) Ibrahim azért beszéli rá a császárt Perzsia megtámadására, hogy figyelmét elterelje a szultánné és a császár anyja ellene (Ibrahim ellen) szőtt intrikáiról. Szintén a *Les journées*-ben Roxelane és a császár anyja Ibrahim sikeireire féltékenyek, ezért fordulnak ellene. Az *Anecdotes*-ban a haszeki szultána (la Sul-

22 Madame de GOMEZ, *Anecdotes, ou histoire secrète de la maison ottoman* (Amsterdam: La Compagnie, 1722), 1–2. A továbbiakban: *Anecdotes* (esetenként a megfelelő kötetszámmal). (MKÖM 3, 955.)

23 Jean-Baptiste Louis Picon, d'Andrezel vicomte-ja, konstantinápolyi francia követnek II. Rákóczi Ferencsel folytatott levelezését Köpeczi Béla rendezte sajtó alá: KÖPECZI Béla, kiad., *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727)*, ford. NÉMETH Miklós, Folia Rákócziána 7 (Nyíregyháza–Vaja: Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok Igazgatósága–Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, 1984.)

24 TÓTH Ferenc, „»Habent sua fata libelli«: D'Andrezel vicomte könyvei és Mikes Kelemen”, *Vasi Szemle* 62 (2008): 760–773, 773. Tóth emlékeztet: Zolnai feltételezte, hogy 1735 után a rodostói könyvtárba kerülhetett. (Rákóczi fejedelem rodostói könyvtárának jegyzékében nincs feltüntetve.) ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, Különnyomat a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926), 13.

25 TÓTH, „»Habent sua fata libelli«...”, 772.

26 *Anecdotes ou histoire de la maison ottomane* (Lyon: Marcellin Duplain, Ruë Merciere, 1724) <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9734757s.image#>, hozzáférés: 2023.02.04. Madame de Gomezt feltételezett szerzőként tünteti fel a könyvtár. Nagy valószínűséggel a francia író szóban forgó könyvéről van szó.

tane Hassaki) – aki a szultánt már megajándékozta fiúgyermekkel²⁷ – Roxelane iránt érzett féltékenységről is olvashatunk, és arról, hogy ez utóbbi azért akarja Ibrahimot elveszejteni, mert a haszekit pártfogolja. A különbségeket – nem túl hosszan ugyan, de – sorolhatnánk még. Ezek révén egy pozitívabb kép rajzolódik ki Ibrahimról, mint a *Les journées*-ben (és a *Levelek*-ben) olvasható változatban. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az *Anecdotes*-ban is megtalálható a Mikes által szintén lefordított Mahomed és Iréne (Mikesnél: Erini) históriája, Konstantinápoly bevételének rövid leírása (*Levelek*, 63. levél) és a várnai csatát idéző történet is (*Levelek*, 203. levél). Hopp Lajos összegzésében – forrásukat illetően – vitásként feltüntetett történetekről van szó.²⁸ Sem ezeknek a szövegeknek, sem Ibrahim és Szolimán történetének esetében egyelőre nem találtam arra mutató világos jelet, hogy Mikes esetleg az *Anecdotes*-ból is merített volna.

Fontosak lehetnek számunkra az *Anecdotes* előszavában megnevezett, Madame de Gomez által használt források.²⁹ Néhány olyan szerző művére is támaszkodott a francia író, akiknek neve Mikes forráshasználatában is jelentős vagy legalább felmerül: Georges Guillet (vagy Guilletiere), Paul Ricaut, Claude Vanel.³⁰ De merített Laonicus Calchondyle, Thomas Artus, Blaise de Vigenere, Michel Baudier, Johannes Leunclavius, François Eudes de Mezeray műveiből is – hogy csak néhányat említsek.³¹ E művek jelentősége – amelyek Mikes forrásaiként eddig nem merültek fel – a *Levelek* egészét érintheti – különösen a török témájú történetekét –, valamint a törökök szokásait taglaló 172–191-ig terjedő levelekkel kapcsolatban sem elhanyagolhatók, amelyek nagyrészt átvételek Ricaut *The History of the Present State of the Ottoman Empire* című művének francia nyelvű kivonatos változatából, de bizonyos betoldások forrását még nem ismerjük.³²

3. Szent Ambrus és Theodosius története³³ (72. levél, JA 7, 133–136)

E történettel kapcsolatban eddig nem merült fel a *Les journées*-ben található változat forráslehetőségként. Madácsy László joggal nevezte meg Claude Fleury egyháztörté-

27 A szót az *Anecdotes*-ból idézve magyarázom: „La plus belle de ses favorites qui étoit une Greque née en Trace, lui avoit donné un fils (...) & la Sultane avoit été proclamée Hassaki [jegyzetben: *Sultane Reine*] suivant la coutume des Ottomans, qui accordent ce titre superbe, à celle des esclaves du Sultan, qui lui donne la premiere un fils.” *Anecdotes* 2, 135.

28 HOPP, *A fordító Mikes...*, 26, 30.

29 *Anecdotes* 1, *Preface*. Az előszó az első kötet végén található az általam használt kiadásban.

30 Utóbbi nevét (is) Király György hozta fel a betéttörténetek forrásával kapcsolatban, de Hopp Lajos nem erősítette meg jelentőségét. KIRÁLY, „A Törökországi levelek...”, 271, 335.

31 Utóbbi neve d'Andrezel vicomte könyvtárának jegyzékén is szerepel. (TÓTH, „«Habent sua fata libelli»...”, 770.)

32 KIRÁLY, „A Törökországi levelek...”, 258–263, MKÖM 1, 737. Hopp Lajos figyelmeztet: „Ezeknek a töredékeknek az eredetijét az óriási irodalomban lehetetlen megtalálni.” (MKÖM 1, 738.) Ennek ellenére talán érdemes folytatni a keresgélést, bár – ahogyan Hopp jelezte – a nehézség a szövegrészek fordított, átvett, adaptált, szabadon átirat vagy összefoglalt jellegének, ezek szétválasztásának problematikuságából adódik.

33 MKÖM 1, 128. 13–25.

netét³⁴ a legvalószínűbb forrásként, ugyanakkor Zolnai Béla Jean-Baptiste Boyer d'Argens *Lettres juives*-jét is fölemlíti – mint ahol utalás van a Szent Ambrus-történetre –, és Pierre Bayle szótárát (*Dictionnaire historique et critique*).³⁵ Továbbá megemlíti, hogy Montesquieu *Perzsa leveleiben* is felfedezhető a történet, és Szent Ágoston *Vallomásait* is felhossa Hopp Zolnaira utalva.³⁶

34 Claude FLEURY, *Histoire Ecclesiastique*, 4 (Paris: Jean Mariette, 1724).

35 MADÁCSY László, *Mikes Törökországi leveleinek forrásaihoz*, Francia tanulmányok 16 (Szeged: A Szegedi Egyetem Francia Philológiai Intézet, 1937), 13–14. Király György feltűnteti a történetet a *Levelek* idegen betűszövegeinek jegyzékén, de forrását nem nevezi meg: KIRÁLY, „A Törökországi levelek...”, 342, 27. pont. ZOLNAI Béla, „Mikes Törökországi leveleinek keletkezéséhez”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 40 (1916): 7–23, 90–106. Hopp a *Magyar janzenisták* című tanulmányát ajánlja még összevetésre. HOPP Lajos foglalta össze az eddigi feltevéseket: MKÖM 1, 584, valamint HOPP, *A fordító Mikes...* 27. Forrását egyszerre ismert és vitás történetként tartja számon Mikes több olvasmányemlékéből.

Zolnai Béla szerint Mikes Pierre Bayle szótárában is olvashatott Szent Ambrus és Theodosius császár esetéről, de jelzi, hogy „Mikes szövege nem egyezik szó szerint sem a *Lettres Persanes*, sem a Bayle szövegével.” A szótár „Ambroise” szócikkéhez utasít („V.ö. a *Dictionnaire «Ambroise»* cikkét.”) (ZOLNAI, „Mikes Törökországi leveleinek...”, 90., 3. jegyzet) Bayle szótárának általam használt kiadásában az „Ambroise” szócikk csak Ambrusról, a kamalduli szerzetesről tájékoztat (Ambrosius Camaldulensis) „AMBROISE, Général de l'Ordre de Camaldoli” és a „Camaldoli” szócikkhez irányít: „Cherchez CAMALDOLI.” Pierre BAYLE, *Dictionnaire Historique et Critique* 1 (A–C) (Rotterdam: Michel Bohm, 1720), 176. Szent Ambrusnak Theodosius császárral szemben történt bátor kiállására való utalást a „Babylas” szócikk egyik jegyzetében találtam. BAYLE, *Dictionnaire...*, 408–411, 409, (C) jegyzet. Itt azt próbálja tisztázni Bayle, hogy nem Decius császár, hanem ennek elődje, Fülöp császár volt az, akinek Szent Babylas megtiltotta a templomba való belépést, mielőtt megbánta volna bűnét. (Aranyszájú Szent János feltételezte ugyanis, hogy Szent Babylasnak köze volt egy uralkodóhoz, aki őt azért ítélte halálra, mert megtiltotta neki a templomba lépést – Bayle tájékoztatása szerint.) Itt hozza fel Bayle a két eset közötti hasonlóságot: Fülöp császár engedett Szent Babylas szigorának, akárcsak Theodosius császár Szent Ambrus kérésének. Továbbá Erasmust idézi Bayle, amikor az esetet feleleveníti, és felhívja a figyelmet, hogy Aranyszájú Szent János által megtevesztve Erasmus nagy különbséget talált Szent Babylas és Szent Ambrus szigorának sikere között, majd összegzi Ambrus és Theodosius összetűzését. (BAYLE, *Dictionnaire...*, 409, C. jegyzet.) Csak a történet rövid összefoglalásáról van szó: sem előzményekről, sem számadatokról, sem a penitencia idejéről, sem Dávid királyról nem esik szó, hiányzik a narratív jelleg. Ugyanakkor – akárcsak a Montesquieu-szöveg – rövid összefoglalás. (Bayle szövegkezelése történeti tények tisztázását szolgálja.) A Mikesé is az, az övé azonban hangsúlyosan elbeszélő elemekkel.

Zolnai az alábbi szöveggel kapcsolatban is felhívja a figyelmet, hogy nincs szó szó szerinti egyezésről.

Boyer d'Argens *Lettres juives*-jét is idézi, ahol utalás történik a püspök és császár találkozására. Megjegyzji, hogy „Mikes szövege e helyeken [más *Levelek*be foglalt helyeket is említ, melyek témája szintén megtalálható a *Lettres juives*-ben – B.M.] nem egyezik szóról-szóra a *Lettres Juives* szavaival.” Zolnai az 1742-es kiadásra utal: „La Haye 1742. V. köt. 6. l.” (ZOLNAI, „Mikes Törökországi leveleinek...”, 17, 2. jegyzet.) Az általam használt kiadás: *Lettres Juives, ou Correspondance Philosophique, Historique & Critique, Entre un Juif Voïageur en différens Etats de l'Europe, & ses Correspondans en divers Endroits*. Nouvelle Edition Augmentée de XX Nouvelles Lettres, & de Quantité de Remarques, & de plusieurs Figures. Tome Cinquieme (La Haye: Pierre Paupie, 1738). Dávidnak Uriás ellen elkövetett bűne kapcsán említi a szerző Ambrus és Theodosius összetűzését, de csak mellékesen utal az esetre.

36 Montesquieu-nél valóban olvashatta Mikes a történetet, de Zolnai is jelzi, hogy „Mikes szövege nem egyezik szó szerint” ezzel. ZOLNAI, „Mikes Törökországi leveleinek...”, 90. A sok részletben gazdag történetnek a saját írói cél szerinti tömörítésére azonban láthatott benne példát: „Egy Theodosius nevű császár annak idején egy egész várost kardélre hányatott, még az asszonyokat és a gyermekeket is, utána a templom elé vonult, s be akart menni, a püspök azonban, egy bizonyos Ambrus, becsukatta

Bár nem találunk egyértelmű jelet arra, hogy Mikes a *Les journées*-ből fordította volna saját változatát, tudjuk, hogy a *Les journées*-t olvasta. Fontos párhuzam, hogy a novellafüzér keretszereplői is nagy csodálattal emlékeznek meg Theodosius császárról, aki Ambrus püspöknek – Mikesnél „a mediolánusi érsek” – és jellemének köszönhetően oly nagy alázatra volt képes. Látni fogjuk: úgy tűnik fel, mintha Mikes mind (esetleg) a Fleury-, mind a Gomez-féle variánsra reagálna, ahogyan véleményét hozzáfűzve megszerkeszti saját változatát. A *Les journées*-ben a 7. kötetben, a tizenhatodik napon meséli el a történetet Uranie, de ő annak magát kevésbé részletesen tárgyalja, mint Fleury, kevésbé pontos adatokkal, viszont sokkal részletesebben, mint Mikes: előzményekről is tájékoztat, és egy utótörténetet is hozzáad.

Mikes egyszerre figyel a császár „maga meg alázása”-ra és Szent Ambrus bátor kiállására, és ugyanúgy az emberi fogatkozásokat példázza a történettel – amelyek még a nagy császárokban is megtaláltnak –, mint a *Les journées*-ben Uranie, aki a haragnak, mint az egyik legrombolóbb érzelmeknek veszélyeire akarja felhívni a figyelmet a történettel. Elmondása szerint Theodosius császár minden emberi kvalitása ellenére könnyen hagyta, hogy a haragja vezesse: „avait le défaut de se laisser maîtriser par sa colere” (133), Mikesnél: „micsoda nagy fogatkozásokat nem látunk a nagy császároknak” (128. 13–14), de ez az emberi gyengeség végül dicsőségére szolgált – emeli ki Uranie.³⁷ A többi szereplő is a császár jellemét hangsúlyozza, hogy képes volt nyilvánosan beismerni bűnét. Először Uranie teszi fel a kérdést: „Est-il rien de si beau que cette humilité; & n'est-ce pas avoir une vertu bien haute, d'avouer son crime authentiquement, & d'en faire exactement la pénitence qui lui étoit prescrite?” (134) Majd Orophane szól: „[...] je trouve Théodose encore plus grand après sa faute, que dans son innocence, parce qu'elle lui donna occasion de triompher de la vanité commune à tous les hommes, & l'orgueil attaché à l'autorité suprême.” (134) Félicie is megjegyzi a történet végén: „Il faut posséder [...] un grand fond de piété & une connoissance parfaite de sa propre foiblesse, pour se vaincre soi-même dans ces sortes d'occasions...” (136) Ezzel szemben Fleury célja – érthető módon, hiszen egyháztörténetet ír – elsősorban Szent Ambrus nagyságára irányítani a figyelmet, de az előzmények felvezetésében az elkövetett bűn súlyosságát is több részlettel érzékelteti. Uranie a *Les journées*-ben tovább fűzi a történetet, elmondja milyen törvényt írt elő Szent Ambrus a császárnak, hogy haragját zabolázza (ezt megtaláljuk Fleury-nél is), és hozzáad egy másik elbeszélést is, amelyből ki-tűnik, hogyan védte meg ez a törvény Antiókia népét a császár haragjától. Ez utóbbi történet Fleury-nél nem olvasható.

az orra előtt a kaput mint gyilkos és szentségtörő előtt. Ez hősiessé tett volt a részéről. A császár aztán elvégezte a bűnére mért vezeklést; erre beengedték a templomba s ő a püspökök közé ült; ugyanaz a püspök azonban elküldte onnét, és ez már fanatikus eljárás volt.” MONTESQUIEU, *Perzsa levelek*, ford. RÓNAY György (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1986), 101.

Szent Ágoston *Vallomásaiban* nem találtam e történetre. Hans-Jörg Uther Küroszi Theodorétosz egyháztörténetét nevezi meg a történet ősforrásaként. Uther, „Mikes Kelemen...”, 250.

37 „Cependant ce grand Prince, dont les historiens font de beaux éloges, avait le défaut de se laisser maîtriser par sa colere. Mais ce vice qui fait la honte de tous ceux qui en sont atteints, ne servit qu'à relever sa gloire.” (JA 7, 133.)

Mindezzel szemben Mikes levelében a történetnek mindössze egyetlen csattanóra épülő, nagyon rövid változatát olvashatjuk: ő az előzményekkel kapcsolatos részleteket és az utótörténeteket egyaránt mellőzi. Hogy a történet tanulsága hatásosabb legyen, mintegy lecsupaszítja azt a csattanóra.³⁸ Mikes is előrebocsátja véleményét a történet elején: „avalo hogy gyönyörűség ennek a nagy császárnak azon cselekedetiért valo ma-

38 Az előzményekről ennyit jegyez meg: „a nagy theodosius császár. egy csekély dologért két vagy három ezer embert ölete meg. thessalónikában.” (MKÖM 1, 128. 14–15.)

Ez Fleurynél (hosszabban idézem a szöveget a részletekben való különbségek láttatására is): „Botheric qui commandoit les troupes en Illyrie, & residoit à Thessalonique, fit mettre en prison un cocher du cirque, qui avoit voulu corrompre un jeune homme de ses domestiques. En un fête où il devoit y avoir des courses magnifiques, le peuple crut ce cocher nécessaire pour la beauté du spectacle, & demanda avec empressement qu'il fut mis en liberté. Ne pouvant l'obtenir, il s'emporta, & en vint à une sédition si furieuse, que quelques officiers furent assommés à coups de pierres, & traînez par les ruës; & Botheric même y fut tué. A cette nouvelle, l'empereur Theodose naturellement prompt, entra en une furieuse co- / lere; mais S. Ambroise & les autres évêques qui se trouverent présens, l'adoucirent, desorte qu'il leur promit de pardonner au peuple de Thessalonique. Depuis il fut aigri de nouveau par les principaux officiers de sa cour, principalement par Ruffin maître des offices. Ils lui représenterent, qu'il étoit d'une extrême consequence, de ne pas laisser ces violences impunies; & lui firent resoudre une sanglante punition contre la ville de Thessalonique. Mais ils eurent grand soin, que cette resolution demeurât secrette, & qu'elle fut executée avant que S. Ambroise eût connoissance.

Donc, comme le peuple de Thessalonique étoit assemblé dans le cirque, on le fit environner secrettement par des soldats, avec ordre de faire main-basse sur tous ceux qu'ils rencontreroient, toutefois jusques à un certain nombre sans distinction des innocens & des coupables; ensorte qu'il y eut des étrangers & des passans enveloppez dans ce massacre, qui dura trois heures, & fit perir environ sept mille personnes. Il y eut un esclave assez genereux pour s'offrir & se faire égorger au lieu de son maître. Un marchand se presenta pour ses deux enfans; offrant aux soldats pour les sauver, tout l'or qu'il avoit. Ils en eurent pitié, & lui permirent d'en choisir un; disant qu'ils ne pouvoient laisser tous deux, sans se mettre eux-mêmes en peril, à cause du nombre qui leur avoit été marqué. Le pere regardoit ses deux enfans en pleurant, sans pouvoir se resoudre, jusques à ce qu'ils fussent tous deux égorgés à ses yeux.” FLEURY, *Histoire...*, 575– 576.

Jól látható, hogy Fleury milyen apró részleteket is említ. Ezeken kívül néhány: a mézslárlás előtt Szent Ambrus és a püspökök próbálják csillapítani Theodosius haragját, aki megígéri, hogy nem bünteti meg a várost. De a tisztjei és azok parancsnoka, Ruffin, ráveszik a büntetés végrehajtására; a császár keservesen sír a templomból való kirekesztése után, de elismeri Ambrus püspök igazságát és saját bűnét. Ruffin felajánlja, hogy beszél vele, de az keményen megfenyíti; részletesen olvashatjuk a császár nyilvános bűnbánatát a templomban. Továbbá ez a francia változat is szól a Szent Ambrus által Theodosiusnak rendelt törvényről, miszerint minden halálos ítélet kimondása előtt harminc napig várnia kell és megfontolnia az ítélet helyességét.

A JA-ban: „Il revenoit triomphant du tyran Maxime, & de rétablir sur le trône d'Occident Valentinien, frere de Gratien, lorsqu'il aprit que les habitans de Thessalonie s'étoient révoltés contre les Magistrats qu'il y avoit établis; & qu'après avoir parlé avec insolence de lui & de son autorité, ils les avoient lapidés, & fait main-basse sur tous les Officiers inférieurs.

Theodose fut tellement transporté de colere à cette nouvelle, qu'il les condamna à être tous passés au fil de l'épée; & pour exécuter son arrêt, il partit avec son armée, & arriva devant cette malheureuse ville. Les habitans ayant reconnu leur faute, lui envoyerent des députés pour implorer sa clémence & lui demander grace. Mais ce Prince ne voulut point les écouter, & il entra dans la ville sans vouloir permettre qu'on lui fit les honneurs qui lui étoient dus. Le sixieme jour de son arrivée ayant ordonné des jeux dans le superbe amphithéatre de cette ville, tous les habitans s'y / rendirent en foule pour y participer. Alors l'Empereur les voyant tous assemblés, se laissa tellement transporter de colere, qu'il

ga meg alázását látni” (128. 16–18). Világos, hogy Madame de Gomez és Mikes egyaránt a császár bűnbánatát és ebben lelki nagyságát húzzák alá, bár Mikes nem tudja olyan lelkesen magasztalni a császárt, mint a *Les journées* szereplői: „valo hogy aztot meg bánta azután. de a meg holtak azzal fel nem támadának.” (128. 15–16) Itt érezzük úgy, hogy Mikes mintegy a *Les journées* keretszereplőivel folytat párbeszédet, és képzeletben hozzáfűzi a beszélgetéshez saját kommentárját. Mikes ugyanakkor Szent Ambrus nagyszerűségét is hangsúlyozza a tőle megszokott humoros „ripsz-ropsz” történet-lezárással: „e szép példa mind egy érseknek. mind egy császárnak.” (128. 25)

Mikes története annyira rövid, hogy az említett feltételezett források alapján nem állapítható meg pontosan, honnan fordított, de e nehézség más esetlegesen felmerülő forrásnál is fennállhat. Szövege emlékezetből való, saját szavakkal történt előadás is lehet (Hopp Lajos is így véli). Példaként hozza fel a történetet, melyet a legtermészetesebben illeté levelei terébe, a lehető legtömörebben: mintegy tizenhárom sorban (míg Fleurnél 182, a *Les journées*-ben 122 sor az előzményekkel és utótörténetekkel együtt);³⁹ a részletek a Mikes által kiemelt csattanóval egyformán jelentősek mindkét lehetséges forrásban. A szöveg korábbi vizsgálói már felhívták a figyelmet arra, hogy a számok is eltérnek Fleury adataitól,⁴⁰ és főként a terjedelemben, a részleteket teljesen nélkülöző megoldásban mutatkozik meg az eltérés a *Les journées*-ben lévő variánstól és Fleury változatától. Fontos ugyanakkor, hogy a Mikes-féle változatnak leglényegesebb mozzanata, a csattanó – Szent Ambrus tiltása – az, ami egy az egyben Fleury változatából származhat: Fleurnél egyenes beszédben olvashatjuk Szent Ambrusnak a császárhoz intézett felhívását, és ezt Mikes szinte szó szerint, szintén egyenes beszédben idézi:

S. Ambroise étant retourné à Milan, refusa à l'empereur Theodose l'entrée de l'église. (578)

mert a templomban akarván menni az Isteni szolgálatra, szent ambrus a mediolánumi érsek. a templom ajtajában meg tartoztatá. és bé nem bocsátá. mondván, (128. 18–20)

Comme l'empereur representoit que David avoit commis un adultere & / un homicide: S. Ambroise lui répondit ausi-tôt: **Puisque vous avez imité sa faute, imité sa penitence.** (578–579)

még az ártatlan vérel a kezeid véresek, még is a szent áldozatra akarsz menni, **ha david királyt követted vétkeiben, kövessed penitencia tartásában is.** (128. 20–22)

ordonna aux légions de faire main-basse sur ce misérable peuple; ce qui fut exécuté sur le champ avec une cruauté inouïe, tous y ayant presque péri.” (JA 7, 133–134.)

39 Az egyszavas sorokat is teljes sornak tekintve.

40 Láttuk: Fleurnél hétezer a lemészároltak száma, Mikesnél két-háromezer. Ezen kívül Fleurnél nyolc, Mikesnél hat hónapra tiltja ki Szent Ambrus a császárt a templomból. A *Les journées* nem hoz számadatokat.

Mikes változatában nem a császár hozza fel Dávid példáját mentegetőzőként, hanem ez Szent Ambrus ellentmondást nem tűrő kérdés-feleletének része. Hatásosabb a történet Mikes elbeszélésében. Itt csak Szent Ambrus kérdez, és ő is válaszol, mégpedig igencsak szigorúan: püspök és császár mint gyermek és szigorú tanítója áll egymás előtt. Viszonyuk redukálása erre a szintre élesebb és kontrasztosabb képen tárul elénk Mikes szövegében. Fleury-nél Szent Ambrus előbb hosszú levélben világít rá a császár bűnére, kéri és meg akarja őt győzni.⁴¹ Láttuk, hogy a részletekkel bőven kikerekített történet milyen sok információt nyújt, de Mikes változata a szöveg erejét a mondanivalóra mesterien fókuszálni tudó megoldásával, a kiélezett csattanóra építve sokkal hatásosabb. Ez is aláhúzza, Mikes tudatosan *levelet ír, nem históriát!*

A történetnek Mikes által hozott központi része a *Les journées*-ben így hangzik:

Ce Prince étant retourné en Italie, passa par Milan, & ayant été à la Basilique pour y faire ses prières, S. Ambroise, Evêque de Milan, lui en fit fermer les portes, en le repoussant, lui reprochant la barbarie dont il avoit usé contre les membres de l'Eglise, & lui dit que son crime étoit si grand, qu'il ne pouvoit plus être reçu dans le temple de Dieu, qu'après en avoir fait une pénitence publique. (134)

Ebben a változatban teljesen hiányzik az utalás Dávid királyra. Könnyen elképzelhető, hogy Mikes e két mondatában – „még az ártatlan vérel a kezeid véresek, még is a szent áldozatra akarsz menni, ha david királyt követted vétkiben, kövessed penitencia tartásában is” – a *Les journées*-ben lévő variáns és a Fleury-féle változat Mikes által zseniálisan ötvözött, megfelelő részeit olvassuk: „lui reprochant la barbarie dont il avoit usé contre les membres de l'Eglise, & lui dit que son crime étoit si grand, qu'il ne pouvoit plus être reçu dans le temple de Dieu” (JA) és „Puisque vous avez imité sa faute, imitez sa penitence” (Fleury).

Az itt tárgyalt három történet *Levelekbe* való beválogatása ugyanabban az időben történt, mint az eddig bizonyítottan a JA-ból származó fordításbetéteké: az 1724–1734 között írt levelekben találunk a *Les journées*-ből átvett szövegeket.⁴² A Szent Amb-

41 „Il lui écrivit une lettre de sa main, afin que l'empereur fût assuré qu'elle n'avoit été vûë de personne; & elle est venue jusques à nous.

D'abord il s'excuse de ne l'avoir pas attendu à Milan: (...) Ecoutez, Seigneur, continuë saint Ambroise, vous avez du zele pour la foi, de la crainte de Dieu: je ne le puis nier: mais vous avez une impetuosité naturelle, que vous tournez promptement en compassion si on l'adoucit; & si on l'excite, vous la poussez tellement, que vous ne pouvez presque plus la retenir [...] (FLEURY, *Histoire...*, 577) il est necessaire de vous reconcilier à Dieu. Il [Saint Ambroise – megj. B.M.] lui propose ensuite les exemples des princes, qui ont fait penitence: principalement de David: puis il ajoute: Vous êtes homme, il vous est arrivé un tentation, surmontez-la. Le peché ne s'efface que par les larmes: il n'y a ni ange ni archange, qui puisse le remettre autrement: le Seigneur lui-même ne pardonne qu'à ceux qui font penitence. Je vous conseille, je vous prie, je vous exhorte, je vous avertis.” FLEURY, *Histoire...*, 578. Hosszan idézhetnénk még Szent Ambrus rábeszélő szövegét a Fleury-féle változathoz.

42 Hopp Lajos hívta fel erre a figyelmet (MKÖM 3, 959). A felsorolást kiegészítem a jelen dolgozatban tárgyalt történetekkel. A Dom Antonio-történet: 1724; a Szent Ambrus-történet: 1726; az akasztani vitt ember története: 1727; a vetekedő brüsszeli asszonyokról szóló história: 1731; a Kleopátráról és Anto-

rus-történet is – noha nem mutatható ki bizonyosan, hogy a *Les journées*-beli változatot fordította volna Mikes – egy 1726-ból keltezett levélben található, tehát abból az időből, amikor Mikes sűrűn forgatta Madame de Gomez művét levelei gazdagítása céljából. Ebből is feltételezhető, hogy a Fleury-féle változat mellett a *Les journées*-beli variáns is szövegközi párbeszédre inspirálhatta Mikes.

Összegzés

A *Les journées amusantes*-ban lévő Szent Ambrus-történetről nem mutatható ki, hogy Mikes változatának lenne az előzménye. Azért sem, mert a Mikesé annyira rövid, hogy akár a Fleury-féle, akár a *Les journées*-ben lévő változat csak inspiratív anyagként hozható fel, eltekintve az idézett mondat azonosságától Fleury szövegében. Ugyanakkor elmondható, hogy Mikes írása és a *Les journées*-beli változat egymás mellett úgy hat, mintha Mikes mintegy Uranie vendégeinek társaságában érezné magát. Láttuk, ő is csodálatra méltónak találja a nagy császár *maga megalázását*, ugyanakkor saját véleményének is hangot ad: „de a meg holtak azzal fel nem támadának.” A JA szereplőinek egyoldalúan magasztaló véleménye mellett sajátosan szókimondó rálátásként hangzik a székely-magyar „vendég” hozzászólása a *Törökországi levelek*ben.

Az Ibrahim és Szolimán-történettel kapcsolatban bizonyosan állítható, hogy a *Levelek*ben lévő változatnak a *Les journées*-ben található variáns volt a közvetlen forrása. Ugyanez elmondható a szerelmes brüsszeli asszonyok történetéről is, azzal a megjegyzéssel, hogy e szövegnek néhány eltérés miatt továbbra is nyitottnak kell maradnia más lehetséges forrás(ok) felé.

Az eddig ismert hat történeten kívül további kettőnek – tehát összesen nyolc elbeszélésnek – biztosra vehetően a *Les journées amusantes* volt a közvetlen forrása. Természetesen azzal együtt, hogy a fordításbeli eltérések akár más forrással való keveredésre is utalhatnak. Az alapszöveg e nyolc történet esetében azonban bizonyíthatóan a *Les journées*-ből való.

Feltételezhető, hogy Madame de Gomez *Anecdotes, ou histoire secrète de la maison ottoman* című műve megvolt D'Andrezel vicomte könyvtárában, és nem kizárt, hogy Mikes kezében is járt. A *Törökországi levelek* betétszövegei közül több megtalálható ebben a műben is: a Szolimán és Ibrahim-történet, a Mahomed és Irène-történet, Konstantinápoly bevételének leírása és a várnai csatát idéző történet. Madame de Gomez forrásai közül néhány megegyezik Mikes (lehetséges vagy valószínű) forrásával (Georges Guillet, Paul Ricaut). Különösebb jelét nem láttam annak, hogy Mikes a francia íróról e művéből vette volna át a történeteket, de feltételezhető, hogy itt is olvasta őket. Nem mellékesen, az író által felhasznált művek tanulmányozása fontos lehet a *Levelek* betéttörténeteinek további forráskutatása szempontjából.

níusról szóló történet: 1731; a hízelgő udvaroncoké: 1731; Ibrahim és Szolimán története: 1732; a *Silvia, Juliánna* című dialógus: 1733; a Turenne-levél: 1734.



„legárvább három éveim neveltje”

A „*Fiamhoz*” című vers kéziratai

BUDA Attila

ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Toldy Ferenc Könyvtára, nyugalmazott könyvtárvezető
ORCID 0000-0002-4183-500X

“The progeny of my three most orphaned years”. Manuscripts of the poem *To My Son*

Abstract | The collection of BABITS Mihály’s manuscripts that has been handed down to posterity stands out among the Hungarian-language literary legacies not only because of its size but also because of its differentiation. A significant part of these manuscripts also presents the philologist with tasks that not encountered in the publication of other – earlier or twentieth-century – works. For example, the publication of fragments that remained unpublished and unfinished during the author’s lifetime, or of significant but unsigned variants that survived at various stages of the author’s writing. Or, for example, the manuscript and printed prefaces of the novel *Deathly Hallows*, which allow for a publication provenance. All these circumstances shift the emphasis in the traditional work of the philologist dealing with Babits manuscripts. Indeed, in some cases, his work as a transcriber must be supplemented by the author’s work, which has been interrupted or abandoned; and the final result is approximated by the parallel duality of the international publishing practice, which involves both print and electronic editions. As far as the apparatus is concerned, in the critical edition of BABITS Mihály’s works, no genre can be relied upon solely for its literature; interpretation requires, as a minimum, a complete knowledge of the oeuvre. This paper presents the complexity of philology and processing the work.

Keywords | text fragment, text variation, synoptic edition, stemma, textgenesis, comment

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával a *Babits Mihály verseinek és műfordításainak kritikai kiadása* című, K 138529 azonosítószámú pályázat keretében készült.

A „Fiamhoz” című versnek az életműben kanonizálódott helye a *Recitativ Οικεια και καιρια* című ciklusa. A hagyatékban három kézírata maradt fenn, ebből egy kézírás, egy gépirás, egy pedig gépirás kézírásos javításokkal. Nyomdai kézírata, ahogy a legtöbb Babits-versnek, elkallódott. Először 1915-ben a *Nyugatban* jelent meg, majd a *Recitativ* után belekerült az 1928-as *Versek* és az 1937-es *Összes versek* gyűjteményébe; nem tartalmazza viszont az 1941-es *Válogatott versek*, amelynek anyagát még Babits állította össze.¹ Olvasható Török Sophie 1945-ös kötetében,² s ettől kezdve Babits minden gyűjteményes kötetében is.

Általános megfontolások

Babits Mihály kézíratos hagyatékának az a nagyobb hányada, amely a kritikai kiadás második verskötetének lezárása után a további feldolgozásra vár, olyan kézirat-, illetve szövegjelenségekkel is rendelkezik, amilyenek a már elkészült, 20. századi szerzők műveit tartalmazó kritikai kiadások filológiai/textológiai gyakorlatában még nem fordultak elő,³ sőt a már sajtó alá rendezett első két kötet szövegeitől is eltérnek.⁴ Ezek közléséhez, megjelenítéséhez kevés a hagyományos és kimunkált módszertanú, kora újkori és 19–20. századi sajtó alá rendezői tapasztalat, ezért bizonyos értelemben újra kell definiálni magát a szövegkiadást – bevonva a kéziratok és a folyóiratok, könyvek stb. előállításának mediális körülményeit, az írott és nyomtatott szövegek komplex vizsgálatát, beleértve magát a kéz- és gépirást, valamint kiadói és nyomdai, adott esetekben kereskedelmi feltételeit –,⁵ és főleg új, rugalmas, nyitott, a kéziratok szövegjelenségeihez alkalmazkodó közlési módszert kell kialakítani, ami tekintettel van a kommentárookra és az interpretációra is.

1 BABITS Mihály, *Válogatott versei*, Athenaeum olvasótára ([Budapest]: Athenaeum, 1945).

2 BABITS Mihály, *Írás és olvasás*, in BABITS Mihály, *Összes művei*, kiad. Török Sophie, ([Budapest]: Franklin, 1941).

3 Huszadik századi szerzők közül befejezett a Juhász Gyula- és a Tóth Árpád-életmű kritikai kiadása, szünetel Ady Endre műveinek folytatása, befejezése. Kosztolányi Dezső életművéből 2021-ben jelent meg az utolsó kötet Szilágyi Zsófia és Tóth-Czifra Júlia sajtó alá rendezésében. Több József Attila kritikai kiadás készült. E szerzők hagyatékának nagysága, kézirataik változatossága azonban elmarad a Babits-hagyaték gazdagsága mögött, a kiadások pedig a hierarchizált alapszöveg-főszöveg szerkezeti elv szerint készültek – átmenetet képez Stoll Béla *József Attila összes versei*-kiadása, amennyiben a főszöveg előtti szövegvariációkat lábjegyzetben közli, valamint kivételt jelentenek a Kosztolányi-novellák. Stoll Béla megoldása korrekt, de nincs tekintettel a szövegalkulásra.

4 BABITS Mihály, *Összes versei, 1890–1905*, kiad. SOMOGYI Ágnes, jegyz. HAFNER Zoltán, Babits Mihály összes versei 1 ([Budapest]: Argumentum Kiadó–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, [2017]); a Kelevéz Ágnes által sajtó alá rendezett és jegyzetelt kötet megjelenés előtt.

5 BUDA Attila, „Babits Mihály művei a Nyugat kiadó gondozásában” in BUDA Attila, *Teremtő utánzás: Babits-tanulmányok*, 245–278 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007); SZÉNÁSI Zoltán, „Lucifer a nyomdagépben. »A Nyugtalanság völgye« kiadástörténete”, *Magyar Könyvszemle* 138, 1. sz. (2022): 86–110.

A Babits-hagyaték kéziratai között szép számmal lehet találni Babits életében folytatás és megjelenés nélkül maradt töredékeket.⁶ Ezeket a szerző nem véglegesítette, terjedelmük az egy vagy néhány soros verscsírától az egy-két oldalas verselőzményig nőhet, utóbbiak bizonyos pontokon újra kezdődve a megírás több fázisát foglalhatják magukba. Hagyományos fogalmak szerint nem lehet főszöveg státuszú állapotukat megnevezni, és soha nem volt első/utolsó megjelenésük. Valamit kell velük kezdeni, mert a kéziraton olvasható szöveg, a sokszorosan javított írás önmagában nem tehető át nyomtatásba, mint például egy tisztázat. Mindez azt jelenti, hogy a közölt szöveg megállapítása kikerülhetetlenül a sajtó alá rendezőre vár – vagyis részlegesen magára kell vennie a szerző szerepét. Mivel e töredékek egy része erősen javított, bármilyen módszerű betűhű átírásuk önmagában csak korlátolt és nehezített olvashatóságot tenne lehetővé. Ennek korrigálására célszerűnek látszik a párhuzamos, kettős szövegközlés, a kettős átírás. Az első a legteljesebb betűhűséggel, illetve a szövegalakulás (javítások) megjelenítésével a kéziratot követi, s ezzel mutatja az abbahagyott, esetleg újrakezdett, de be nem fejezett, el nem döntött szerzői szándékot. A második pedig a szerzői javítások végrehajtása utáni szöveg, természetesen a szerzői eldöntetlenségek – ha vannak – és a befejezetlenség, töredékesség meghagyásával. A két, végeredményben egyaránt sajtó alá rendezői változatnak több előnye van: egyfelől ki tudja békíteni a sokszor csak egymással szemben érvényesíthető verstani-helyesírási kívánalmakat avval, hogy az első átírás megtartja a szerző metrikai megoldásait, a második pedig érvényesíti a mai helyesírást – beleértve a központosítást, az egybe- és különírást, valamint az ékezetést – hiszen azt senki nem tudja, hogy a szerző hogyan véglegesített volna, akár valamilyen helyesírást, akár a saját hallását követve. Ez a megoldás lehetővé teszi nem csak a szövegközlést, de az értelmezést is, ezáltal az életműbe illesztést; nem beszélve a szakmán túli olvasó számára adott segítségről. A filológus túllép a szimpla betűhűségen és kreatív-értelmezői szerepben létrehozza azt a második szövegváltozatot, amelynek alapja a szerző kézirata, de helyette ő maga teszi azt az olvasó számára befogadhatóvá. Amennyiben a sajtó alá rendező nem csak a végeredményre – ami az ilyen kéziratok esetében hiányzik –, hanem az ahhoz vezető út állomásaira is kíváncsi, egyenrangú szövegállapotként kell figyelembe vennie ezeket a fogalmazványokat, s létre kell hoznia mind az első, mind a második átírást.

A párhuzamos szövegközlésen azonban nemcsak a megjelenés nélkül maradt, sokszorosan javított töredékek, hanem más Babits-kéziratok esetében is érdemes elgondolkozni. A javítások, módosítások miatt az első átírásban nehezzé váló szövegértés jelensége ugyanis szerzői véglegesítéssel rendelkező versek fogalmazvány- vagy korai tisztázat státuszban fennmaradt előszövegeiben is megfigyelhető.⁷ Emellett minden Babits-kutató számára ismerős a főleg verseiben tapasztalható alkotói szabadság versus

6 Egy-egy kísérlet a Babits-hagyaték két töredékének közlésére: SZÉNÁSI Zoltán, „Mire jó a genetikus kritika?: Válaszkísérletek a Babits-filológia felől”, *Helikon: Irodalom- és kultúratudományi figyelő* 67, 1. sz. (2021): 153–175; BUDA Attila, „Írás és átírás: Egy Babits-kézirat a textológus szemével”, *Irodalomtörténet* 102, 3. sz. (2021): 337–356.

7 Erre lesz példa a továbbiakban A „Fiamhoz” című vers.

irodalmi nyelv, illetve helyesírási kánon ellentmondása. Nem arról van szó, hogy Babits ne lenne a legnagyobb magyar stílusművészek egyike, az anyanyelv kreatív és hatásos alkalmazója – volt is, amikor éppen emiatt kísérte értetlenség.⁸ Azonban amikor Babits azt mondja, hogy joga van úgy írni valamit, ahogyan hallja,⁹ noha művészileg igaz van, mégis ez a poetica licentia, például a gyerekkorában megszokott hangzó-hosszabbítások és -rövidítések, vagyis a Szekszárdon használt tájnyelv egyes elemeinek beemelése a versekbe, bár a költői nyelv gazdagítását, a vers mértékének lazítását vagy szorosabbra fogását szolgálja, nemcsak szembe megy a nyelvújítás óta megszilárdult irodalmi nyelvvel, hanem a nagyobb időközönként változó, de a megjelenések idejében mégis állandó helyesírási szokással is.¹⁰ Ráadásul sokszor a beszélt nyelv kíváncsiak szerint alkalmazta az írásjeleket – ez 19. századi hagyomány volt, ami még élt kisiskolás korában és az idősebbek gyakorlatában –, nem pedig a helyesírási szabályzat szerint, illetve a verssorok végére odaértette a ki nem tetteket is. Hanyag helyesírását többen megállapították már, nem új dologról van szó.¹¹ Mindezek a jelenségek az 1937-es *Összes versek* szövegét egy igen karakteres, szerzőjét könnyen azonosítható, de az idő múlásával, a nyelvszokás változásával egyre távolibbá, egyes pontjain az olvasók számára nehezen érthetővé teszik. Márpedig Babits költészetében bármennyire is fontos a nyelv, annak mégis a gondolat megértését kell szolgálnia, az pedig adott esetben akár egy-egy írásjel hiánya miatt is nehezzé válhat vagy eltévedhet. És mivel a gondolat megértése az elsődleges, azt meg kell könnyíteni – a szerzői akarat megtartásával – a befogadó számára. Ez pedig legegyszerűbben párhuzamos közléssel érhető el, amely a pretextus átirat változata mellett tartalmazza a filológus modernizált szövegét is.

A szerző halála után tehát azonnal megjelenik az olvasó, a befogadó szövegértési szempontja, hiszen egyetlen írói-költői életmű sem érne semmit érdeklődő és kitarató olvasók nélkül. Ezt az igényt pedig a filológusnak kell érvényesítenie: megőrizni a szerző végleges – vagy véglegesnek gondolható – szövegváltozatát, megmutatni azt az utat, amin eljutott idáig, egyben pedig a szerzői befejezettség mellé kell illesztenie saját korának befogadói számára az értést és értelmezést elősegítő, modernizált szöveget. Egy-egy újabb kiadás éveiben ő van legközelebb az életműhöz, a hagyatékhoz, ő ismeri legteljesebben a kéziratokat, nála jobban erre senki sem képes: ehhez joga van, ez az ő felelőssége, egyben kötelessége is. Ami azt is jelenti, hogy a kritikai kiadások (sem) az örök életnek készülnek, s az irodalomtudomány, a textológia nem dőlhet hátra elégedetten bármelyik befejeződésével: az idő múlása, az életművel kapcsolatos tudás bővü-

8 Elég utalni itt Szabó Dezsőnek a *Halálfi* című regényéről írt pamfletjére, vagy a Babits verseit pedánság, életidegenség miatt ért bírálatokra, lásd SZABÓ Dezső, *Filozopter az irodalomban: Babits Mihály*: Halálfi, Regény, Kritikai Füzetek 1 ([Budapest]: Boór Bálint, 1929).

9 [KARDOS Albert és BABITS Mihály], „Nyelv művelés”, *Magyar Nyelvőr* 62, 3–4. sz. (1933): 59–61.

10 Babits Mihály helyesírásának, a szövegközlést befolyásoló, nehezítő jelenségeinek, a nyomdatechnika adottságainak utolsó összefoglalását lásd BABITS Mihály, *Riportok, interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, kiad. TÉGLÁS Andrea és TÉGLÁS János, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása (Budapest: Magyar Napló, 2018), 455–464.

11 KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája: Genetikai közelítés Babits költészetéhez* ([Budapest]: Argumentum Kiadó, 1998), 37–38.

lése, az olvasói generációk cseréje, a nyelvhasználat változása időről időre új kiadásokat igényel – amiből pedig az következik, hogy egy-egy kritikai kiadásnak nem lehet évtizedekig húzódnia.

Mindez a filológus számára is jelent valamit. A tudományos kiadások elsősorban gyakorlati jellegű ismeretekre és tapasztalatokra épülnek. Ebből nem az következik, hogy nem kell ismernie az elméleti, módszertani szakirodalmát, hanem az, hogy az ebből nyerhető ismereteket a gyakorlat próbájának kell alávetni.

A szövegkritika [...] nem olyasvalami, amit úgy kell megtanulni, hogy az ember minél többet olvas róla. Mihelyt valaki megértette az alapokat, megfigyelésre és gyakorlatra van szüksége, nem pedig arra, [hogy] az elmélet tovább nyúló ágazatait kutassa.¹²

Mindig az adott kéziratanyag sajátosságait kell megismerni s felépíteni azokat a szabályokat, kialakítani azokat a módszereket, amelyek a vizsgált kéziratcsoport vagy nyomtatott szöveg(ek) kiadására érvényesek. Az így kialakított szabályok és módszerek azonban többnyire csak ezekre a szövegekre lesznek érvényesek, de ezekre sem az egész hagyatékon belül kizárólagos érvényességgel. Nincs királyi út, lehetne Euklédész idézni, és nincs kizárólagos módszer. Nem csak a betű- és szöveghűség a fontos, hanem a zökkenésmentes olvashatóság is. A tudományosan korrekt szövegnek is esztétikai élményt kell okoznia. A filológusnak, amennyire tekintettel kell lennie a szerzői akaratra – ha ki tudja deríteni –, annyira figyelembe kell vennie az olvasó igényeit is. És ebből a szempontból a szűk kutatói körön kívül mindenki – legyen bár más szakterület, más szerzői életmű, más korszak kiváló tudósa vagy csak művelt, érdeklődő olvasó – dilettánsnak számít.¹³ Sőt, néha egy másik módszer alkalmazója is. A hűség és az olvashatóság nem zárja ki egymást, és nem kerül szembe egymással – nem önmagában a hasonmás a cél, hanem a megértést segítő kiadás –, és ez a Babits-hagyaték kéziratára is érvényes, függetlenül attól, hogy a nyomdai vagy az elektronikus szövegközlés módszerét alkalmazza a filológus.

* * *

A következőkben A „*Fiamhoz*” című vers kéziratának leírása, szövegközlésük, a kéziratok írásképeinek jellemzői kéziratpéldákkal, az átíráshoz használt jelrendszer, a keletkezéstörténet és a sztemma, valamint a recepciótörténet utolsó állomása olvasható. A szövegközlés két átírásból áll, az első a kéziratokat egy jelrendszer segítségével nyomtatásra alkalmassá teszi, a második pedig ennek alapján végrehajtja a szerző javításait, és a jelek nélküli szöveget a mai helyesírás szerint közli; az első a szerző, a második a sajtó alá rendező változata.

12 Martin L. WEST, *Szövegkritika és szövegkiadás*, ford. BOLONYAI GÁBOR (Budapest: Typotex, 1999), 6.

13 A szó eredeti 'műbarát', 'műkedvelő', de 'nem az adott téma, kiadás, rendszer szorosan vett szakembere' értelmében.

k₂: A vers második része, tintairású tisztázatból lett ceruzairású kiegészítésekkel ellátott fogalmazvánnyá, írólapon; egy fólió. Utóbbi a vers elején a dedikációt, valamint az alkalmat rögzíti, a vers végén pedig két sorban lezárja a vallomást, s szerzői aláírással fejezi be az ajándékozás gesztusát. A kézírás jellegzetességei megegyeznek a Babits-kéziratok általános írásjelenségeivel,¹⁵ de a rektón olvasható szöveg rendezett, láthatóan másolás eredménye. Az ékezesek egyértelműsége törekvők, a központosítás azonban erősen hiányos. Egy sora két helyen tintával javítva. A verzón lévő tinta- és ceruzasorok azonban elkapkodottak, nyilvánvalóan nem a rektón olvasható írással egyidőben keletkeztek. S az íróeszközváltás, valamint néhány tintaírású javítás is a tisztázat másolása utáni szövegalkító munkát támasztják alá; a formai befejezetlenség is arra utal, hogy Babits félretette a kéziratot. Szöveghatárok: rektó: Aladár fiamnak – teher / verzó: S én – Babits Mihály. Lelőhely: magántulajdon.¹⁶

g₀: A vers első része, fekete tintás gépirás, első példány, fogalmazvány, alsó részén szakadt átütőpapíron; két fólió. Az első fólió rektóján egy helyen írógéppel javítva, a második rektóján írógépes törlés és felülírás (beillesztés) nyoma látható. Másodpéldányát használta fel Babits a továbbírásra (**g₁** + **k₄**), a **g₀** értelemszerűen nem tartalmazza a későbbi kézírásos kiegészítéseket, s a gépirás is javítatlan helyesírási szempontból (ékezesek, központosítás). Szöveghatárok: 1. fólió, rektó: Egy drága – szerettem / 2. fólió, rektó: csalódva – vert. Lelőhely: OSZK Fond III/2383/13.¹⁷

g₁ + **k₄**: A vers első része, alapja a **g₀**, ugyancsak átütőpapír, amelyen lila tintás (indigós) gépirat olvasható, másodpéldány, fogalmazvány; két fólió. Ceruzairású kiegészítés került az első sor elé, az első fólió rektóján olvasható utolsó sorok közé és alá, valamint a második rektóján lévő szöveg végére. A gépirás ékezése, egyéb helyesírási hibái a **g₀**-hoz hasonlóan javítatlanok – a második oldal rektóján lévő utolsó gépelt sor ékezési pontosítása kivételével –, csupán az első példány azonnali, rágépeléses javítását tartalmazza. Az első oldal rektójának alján a beillesztett sorok helye csillaggal jelölt. A második oldal rektóján a gépelt sorok folytatásában olvasható kézírás elkapkodott, egyes sorokban más, olvashatatlan kézírásos szavak átírásából, illetve többszörösen áthúzott sorokból áll. A végén látható római kettes szám jelzi, hogy az előtte lévő sorok leírása után született meg a végső szerkezet: Babits összefűzte az eltérő időben írt két részt, a későbbit helyezve előre és a korábban keletkezettet annak folytatásába. Szöveghatárok: 1. fólió, rektó: I. / Daloljak – szerettem / 2. fólió, rektó: csodálva – lombban / II. Lelőhely: OSZK Fond III/1572.¹⁸

14 A továbbiakban a kéziratok indexe a keletkezéstörténetben elfoglalt helyük szerint, a *Kéziratkatalógus* jelzéseitől eltérően olvasható, lásd még a sztemmát.

15 BUDA Attila, „A töredék fogalmáról: Babits Mihály 1911–1915 közötti töredékei”, in *„Salakos szesz, tölcserrel és szűrőpapírral”: Tanulmányok a Babits-kritikai kiadások filológiai és textológiai kérdéseiről*, szerk. KELEVÉZ Ágnes, MÁTYUS Norbert és SZÉNÁSI Zoltán, 165–171 (Budapest: Ráció Kiadó, 2022).

16 CSÉVE Anna et al., összeáll., *Babits Mihály kéziratai és levelezése: (Katalógus)*, 4 köt. (Budapest: Argumentum Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993), 1:39. tétel.

17 Uo., 1:41. tétel.

18 Uo., 1:40. tétel.

k₂

1[1]

{ Alaðár fiamnak
aki most teÜszÜ érettségit }_c

Csupa önzés vagy lelkem és irigység
mert magadat ÜszÜereð e fiúban
gyémánt lélektől villogó ÜszÜemében
5 uj életre ÜszÜüzen ÜszÜületve mint uj
tükörben, régi magadat csodálóð
s uj lelKét régi magaðért irigyleð
Ha ott Keðhetnéð ahol ő ma keðði
oly szűzen, újra! Ó fiam, de bolðog
10 de bolðog is vagy < t >_t egy gyermek ÜszÜivével
és egy tuðós eÜszÜével. Ily tükörben
< egy >_t ilyen l_j lélek tükrében még a_l z l_{cb} < rút is >_t élet l_{cj}
ragyog mint a szegéÜnyÜes gyertya féÜnyÜe
egy gyönyörű gyémánttól viÜsszÜaverve.
15 Að én lelkem is volt valaha gyémánt,
de ÜszÜénné égett aÜnnyÜi lassu tűzben
sötét már s nem ver vissza semmi fényt. –
Számodra meggyújtottam ezt a ÜszÜént
a makulátlan ÜszÜeretet tűzével
20 mely minden nemzeðeket öÜsszÜekötve
amit að iðő milliókra bontott
egy nagy lélekké forraÜszÜtja hevével
s egyetlen Kűðő gondolattá olvaÜszÜt
apát s fiút és mestert és tanítváÜnyÜt
25 Lásð, nékeð meggyújtottam e tüzet
hogy friss gyémántoð frissen verje víÜsszÜa,
megsokÜszÜoroðva, ifiak ÜszÜemébe
ó bár úgy mint a hűvös tíÜszÜta gyémánt
féÜnyÜlene lelkeð s soha el nem égne!
30 Nehéð Kívánság! MiÜndÜen ÜszÜeretet
bilíncs és míÜndÜen örökség teher

[2] { S én mit haÜgyÜok rád miÜlyÜen kiÜncseÜÜketÜ
Sok suÜlyÜos müÜnkÜa hitváÜnyÜ Keðtetét
Félig Kigonðolt < jó >_c gon l_{cj} dolatjaim < el >_c
35 el nem mÜonÜdott, el nem ért vágyaiÜmmalÜ
a meg nem tett kötelességeket
kétségeiÜmnÜek vívódó haðát
életlen éltem és álmatlan álmom }_c

Babits Mihály

1 Aladár fiamnak,
aki most tesz érettségit

Csupa önzés vagy lelkem és irigység,
mert magadat szereted e fiúban,
gyémánt lélektől villogó szemében
5 új életre szűzen születve, mint új
tükörben, régi magadat csodálad,
s új lelkét régi magadért irigyled.
Ha ott kezdhethéd, ahol ő ma kezdi,
oly szűzen, újra! Ó, fiam, de boldog,
10 de boldog is vagy egy gyermek szívével
és egy tudós eszével. Ily tükörben,
ilyen lélek tükrében még az élet
ragyog, mint a szegényes gyertya fénye
egy gyönyörű gyémánttól visszaverve.
15 Az én lelkem is volt valaha gyémánt,
de szénné égett annyi lassú tűzben,
sötét már s nem ver vissza semmi fényt. –
Számodra meggyújtottam ezt a szént
a makulátlan szeretet tűzével,
20 mely minden nemzedéket összekötve,
amit az idő milliókra bontott,
egy nagy lélekké forrasztja hevével,
s egyetlen küzdő gondolattá olvaszt
apát s fiút és mestert és tanítványt.
25 Lásd, néked meggyújtottam e tüzet,
hogy friss gyémántod frissen verje vissza,
megsokszorozva ifiak szemébe.
Ó, bár úgy, mint a hűvös, tiszta gyémánt,
fénylene lelked, s soha el nem égne!
30 Nehéz kívánság! Minden szeretet
bilincs és minden örökség teher.

S én mit hagyok rád, milyen kincseket?
Sok súlyos munka hitvány kezdetét.
Félig kigondolt gondolatjaim,
35 el nem mondott, el nem ért vágyaimmal,
a meg nem tett kötelességeket,
kétségeimnek vívódó hadát,
életlen éltem és álmatlan álmom.

$g_1 + k_4$

- 1[1] { I.
Daloljak mi_Und_Uenről, csak róla nem?
– Szeré_Uny_Uen, későn mégis megjelen }_c
Egy drága gyermek, a fiam valóban
5 lélek szerint, mert mint apát a gyermek
rég úgy tekint s én friss lelkébe róttam
mi bus lelkemben friss jövőre termett,
legszebb virágaimnak :| tiszta |_g | ifju |_{gf} kertje,
uj tükröm, melynek tisztit tisztasága,
10 legárvább három éveim neveltje,
fonnyadó törzsem ültetvényes ága
Ó három év{ ! }_c és férfi lett a gyermek:
láttam homlokán az első szerelmet
mohó szemekkel falta a világot
15 s láttam szemében, amit szeme látott
szeme szűrőjén szűrtem a világot
:| és |_g | s |_{cf} így :| nem láttam |_g | elkerültem |_{cf} ami csunya benne
úgy néztem mindig e gyermeki szemre
mint nyugtatóra
20 :| kivel meg |_g | melytől szeli_Uő_Ué |_{cf} enyhült sok :| keserves |_g | va_Uő |_{gf} óra
{ s kő_Uny_Uebben forgott lázas mutatója
mint selymes olajtól a _Uökkenő gép
amikor éltem vihara s_Uővő_Ué_Uk, }_c
mikor vád árnyalt, guny lövelt felettem
25 mikor kinevetett akit szerettem
[2] < :| értetlenül bámultak |_g | családva csodálkoztak |_{gf} a > :| csodálva néztek
csalód_Uott :|_{cf} barátok
s éhez_Uő :|_{cf} [!] lélkem [!] önmagába rágott
és elmém daltalan volt, téli kert
{ a }_c melyben :| csak :|_{cf} sz :| í |_c vem :| gonosz |_g | rossz |_{cf} harkálya vert
30 { :| ... |_c |_g | únt zajjal fáit kénra tépegetve |_c
és :| szükségem |_c | inségem |_c volt biztos szeretetre
mint nyugtatóra
fiam volt fára_Uő_Ut_U éltem bíz_Uatója
a bíz_Uató, a bíz_Uos s_Uzeret }_c
35 { < (Daloljak _Umin_Uő_Uent _Ucsa_Uk ne tégedet?
Te mord fiúcska, :| ... |_c | büszke |_c kis barátom
aki úgy s_Uzeret [?] néha!
Ó nincs nyugodt s_Uzeret a világon!)
Mint gyermek az apjával [gyakran néha] > }_c
40 { S én most énekle_Um e_Uzt a gyereket
:| ... |_c |_g |_c je_Uni_Uk meg ritkuló _Ual_Uom_Uban
mint pi_Uros_U levél _Urit_Uka ő_Uszi lombban }_c

{ II. }_c

- Daloljak mindenről, csak róla nem?
– Szerényen, későn, mégis megjelen
egy drága gyermek, a fiam valóban,
5 lélek szerint, mert mint apát a gyermek,
rég úgy tekint, s én friss lelkébe róttam,
mi bús lelkemben friss jövőre termett.
Legszebb virágaimnak ifjú kertje,
új tükröm, melynek tisztít tisztasága,
10 legárvább három éveim neveltje,
fonnyadó törzsem ültetvényes ága.
Ó, három év! És férfi lett a gyermek:
láttam homlokán az első szerelmet,
mohó szemekkel falta a világot,
15 s láttam szemében, amit szeme látott,
szeme szűrőjén szűrtem a világot,
s így elkerültem, ami csúnya benne;
úgy néztem mindig e gyermeki szemre,
mint nyugtatóra,
20 melytől szelíddé enyhült sok vad óra,
s könnyebben forgott lázas mutatója,
mint selymes olajtól a zökkenő gép,
amikor éltem vihara szövődék,
mikor vád árnyalt, gúny lövellt felettem,
25 mikor kinevetett, akit szerettem,
csodálva néztek csalódott barátok,
s éhező lelkem önmagába rágott,
és elmém daltalan volt, téli kert,
amelyben szívem rossz harkálya vert,
30 unt zajjal, fáit kínra tépegetve,
és ínségem volt biztos szeretetre,
mint nyugtatóra,
fiam volt, fáradt éltem biztatója,
a biztató, a biztos szeretet.
- 35 S én most éneklek ezt a gyereket.
Úgy jelenik meg ritkuló dalomban,
mint piros levél ritka őszi lombban.

II.

- 11 tükörben [Az első magánhangzó ékezei egy balról jobbra emelkedő vonalon vannak.]
- 12 tükrében [A második ékezet egy balról jobbra süllyedő vonal.]
- 13 szegényes [A második magánhangzó ékezei egy balról jobbra emelkedő vonal.]
- 14 gyönyörű [Az első magánhangzó fölött ívelt vonal látható, a harmadik magánhangzó egyik ékeze vízszintes vonal, a másik egy pont.] – gyémánttól [A második ékezet balra ívelt vonal.] – visszaverve [Az ékezet vízszintes vonal.]
- 15 Az [Az első betű kisbetűként írt nagybetű.] – én [Az ékezet egy pont.] – is [Az ékezet balról jobbra vékonyodó, vízszintes vonal.]
- 16 szénné [Az első ékezet balról jobbra süllyedő vonal.] – annyi [A hosszú mássalhangzó betűi összefolynak.] – tűzben [A második ékezet balról jobbra emelkedő vonal.]
- 19 makulátlan [Az ékezet egy balról jobbra emelkedő vonal.]
- 20 minden [Az ékezet egy balról jobbra süllyedő rövid vonal.] – nemzedéket [Az ékezet pontszerű.]
- 22 forrasztja [Az ékezet rövid vízszintes vonal.]
- 23 Küzdő [Az első mássalhangzó nagybetűként írt kisbetű; az első magánhangzó két balról jobbra emelkedő vonal.]
- 25 meggyújtottam [A j betű fölötti ékezet rövid függőleges vonal.]
- 26 vissza [Az ékezet balról jobbra süllyedő vonal.]
- 28 tiszta [Az ékezet átmenet a rövid és a hosszú vonal között.] – gyémánt [A második ékezet balról jobbra emelkedő vonal.]
- 30 Nehéz [Az első mássalhangzó kisbetűként írt nagybetű.] – Kívánság [Az első betű nagybetűként írt kisbetű; az első ékezet átmenet a rövid és a hosszú vonal között.] – Minden [Az első betű kisbetűként írt nagybetű; az ékezet átmenet a rövid és a hosszú vonal között.]
- 31 bilíncs [A második ékezet hosszú.] – minden [Az ékezet hosszú.] – örökség [Mindkét ékezet vízszintes vonal.]
- 33 munka [Az első magánhangzó fölött két hosszú ékezet van.] – hitvány [Az első magánhangzó hosszú ékezesű.] – Kezdetét [Az első mássalhangzó nagybetűként írt kisbetű.]
- 34 Kigondolt [Az első mássalhangzó nagybetűként írt kisbetű.]
- 36 kötelességeket [Az első ékezet felfelé ívelt vízszintes vonal.]

Helyesírási eltérések (a központoszási hibák nélkül):²¹

- 2 irígység²²
- 5 uj – szüzen – uj
- 7 uj
- 10 szívével

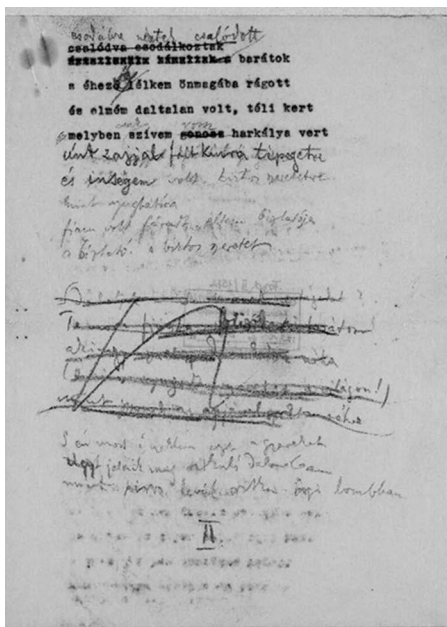
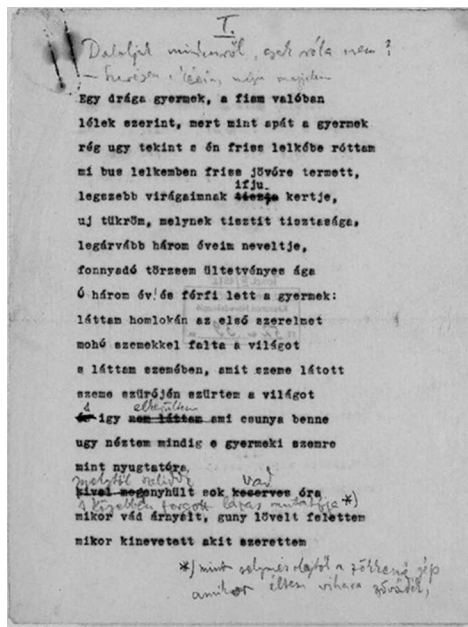
21 Azok a látványra helyesírási hibák, amelyek azonban a nyelvjárásokban sem fordulnak elő – például: kővér –, jelöletlenek. Viszonyítási alap az 1879-es akadémiai helyesírás, amely Babits alsó- és középfokú tanulmányai, illetve egyetemi éve alatt érvényben volt, illetve az 1901-es, többször kiadott új akadémiai helyesírás és példatára. Lásd *A magyar helyesírás elvei és szabályai*, kiad. Magyar Tudományos Akadémia (Budapest: MTA, 1879), 87.

22 Az 1901-es helyesírás megengedő, a rövid és a hosszú ékezet is elfogadja.

- $\mathbf{g}_0$

5 ifju $\rightarrow$ tiszta

Szerzői elütés a gépiratban:

 $\mathbf{g}_1 + \mathbf{k}_4$ 

23 Ez a sorszám csak erre a gépiratra vonatkozik.

Írásvezetés:²⁴

- 1 mindenről [Az első ékezet balról jobbra süllyedő vonal.]
- 3 Szerényen [A második magánhangzó felett pont látható.]
- 17 elkerültem [A harmadik magánhangzó ékezése vízszintes vonal.]
- 21 könnyebben [Az első magánhangzó ékezése vízszintes vonal.]
- 22 zökkenő [Az első magánhangzó ékezése vízszintes vonal.]
- 23 szövődék [Az első magánhangzó ékezése balról jobbra emelkedő vonal.]
- 26 csalódott [A második magánhangzó ékezése balról jobbra emelkedő vonal.]
- 27 éhező; ő :| [A két szó között ceruzaírású, beillesztett ő betű látszik.] – lélekem [A gépiratban az első magánhangzó tévesen ékezett.]
- 30 únt [Az ékezet balról jobbra emelkedő vonal.] – zajjal [A harmadik mássalhangzó fölött balról jobbra süllyedő ékezet látható.]
- 31 inségem [Az első ékezet balról jobbra süllyedő rövid vonal.]
- 32 nyugtatóra [Az ékezet balról jobbra emelkedő vonal.]
- 33 fiam [Az ékezés függőleges vonal.] – biztatója [Az első ékezés balról jobbra süllyedő vonal, a második ékezet balról jobbra emelkedő, ívelt vonal.]
- 34 biztató [...] biztos [Mindkét ékezet függőleges vonal.]
- 42 piros [Az első magánhangzó ékezete rövid függőleges vonal.]

Helyesírási eltérések (a központoszási hibák nélkül):²⁵

- 1 minden
- 30 únt – biztos
- 31 inségem
- 33 fiam – biztatója
- 34 biztató – biztos
- 37 ugy
- 42 piros

A kézirat/kézírás átíráshoz használt jelrendszer és magyarázata

< > $\int_{ix}$	tinta írású szöveg áthúzása, az olvasható, de áthúzott szöveg a csúcsos zárójelben található; a javított szöveg a kéziratban a sor alatt, felett vagy jobbra, balra (jelölése: a, f, j, b), az átírásban a következő jelek között olvasható
< > $\int_{ic}$	tinta vagy ceruza írású áthúzás(ok)/törlés(ek)
{ } $\int_c$	későbbi ceruzaírású kiegészítés

²⁴ A két eltérően írt betű – 3, 9 – nélkül, mert az nem helyesírási, hanem írástechnikai kérdés.

²⁵ Lásd a 21. számú jegyzetet.

┌┐ _c	ceruza írású variációk törlés nélkül, amelyek közül a szerző nem választott ki végleges változatot; részben egymásra, egymás alá vagy mellé írva, az irány az alsó indexben van feltüntetve
∪∪	egybehúzott betűk, az íráselemek (vonalak), betűk, betűkapcsolódások egy része nem látszik vagy nem különíthető el
: _g ┌┐ _{gx}	betű- vagy szótévesztés, -javítás gépirású ráírással; az eredeti, első változat a vonalak között olvasható, a javított a tájolás kezdőbetűjével a következő jelek között
: _{u/cx}	olvasható beillesztés a sor alatt, felett vagy mellett (jelölése: a, f, j, b), helyét a kéziratban néha vonal jelzi, indexben az íróeszköz rövidítése, a beillesztés helye; a beillesztett szöveg a kettőspontok között olvasható
[?]	bizonytalan olvasat
[1, 2 stb.] 1, 2 stb.	a szögletes zárójelben a fóliószám, vastagítva a sor száma olvasható
[fett mondatkezdő betű]	nagybetűként írt kisbetű
[kürzív szókezdő nagybetű]	kisbetűként írt nagybetű

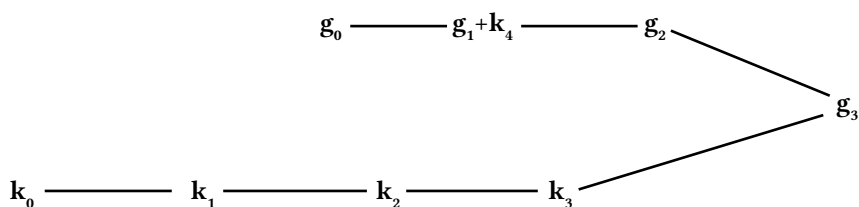
Keletkezéstörténet, sztemma

A versnek, ahogyan az eddigiekből látszik, három kézírata maradt az utókorra, pontosabban egy-egy kézírata és gépirata s egy kézírással javított/kiegészített gépirata. Ezek lehetőséget adnak arra, hogy a vers keletkezésének időbeli állomásait, ha talán nem is teljességgel, de tendenciáiban meg lehessen határozni. (1) Mivel a kézirat státusza: tisztázatból továbbfejlesztett fogalmazvány (k_2), meg kellett előznie egy tisztázatnak (k_1), azt pedig legalább egy fogalmazványnak (verscsíra, összöveg: k_0). Ezek közül csak az első szövegfázis (k_2) ismert. Ebből nyilvánvalóan kellett készíteni egy újabb tisztázatot (k_3), amely a tinta- és ceruzaírást is egységbe fogalmazta, s amennyiben más szöveg-változtató/-alakító fázis nem volt, egyik alapja lett a nyomdai kéz-, de talán inkább gépiratnak (g_3). (2) A kézirattól eltérő szövegű, ismert **gépirat** (g_0) – feltételezve, hogy sem kéz-, sem gépiratos előzménye nem volt – fogalmazvány, amelyet Babits kézírással javított és folytatott tovább ($g_1 + k_4$); ez a fázis is fennmaradt. Eredménye ugyancsak fogalmazvány, amely feltételezi a tisztázatot (g_2). Amennyiben több írásváltozat nem volt – fennmaradt kéziratok nélkül evvel kapcsolatban semmit nem lehet megállapítani –, a két tisztázat (k_3 és g_2) alapján készült el a nyomdai gépirat, a g_3 .

Mindez táblázatszerűen összefoglalva, szürke háttérshínnel kiemelve az ismert kéziratok:

Keletkezési idő(intervallum)	Kézirat(fázis)		Gépirat(fázis)	
1911 késő őszi–1913 eleje	k_0	fogalmazvány		
	k_1	tisztázat		
1913. május 15. előtt	k_2	tisztázat és javítás = fogalmazvány		
1914–1915	k_3	tisztázat	g_0	fogalmazvány
			$g_1 + k_4$	fogalmazvány javításokkal
			g_2	tisztázat
1915. november 16. előtt			g_3	nyomdai gépirat

A keletkezéstörténet egyik segédeszköze a sztemma, amely eredetileg a klasszika-filológia eszköztárából való,²⁶ s főleg ókori és középkori, illetve kora újkori kéziratok keletkezési-leszármazási rendjének megállapítását segíti, feltételezve vagy ismerve egy/az összöveget, az összefüggéseket pedig leszármazási ábrával érzékeltetve, amely a közös szövegeltérések-szövegazonosságok megkeresésén alapul. Ez a módszer alkalmazható modern hagyatékok kéziratai esetében is egy-egy adott szöveg fennmaradt variációi keletkezéstörténeti rendjének felállítására. Kiindulópontja ugyanúgy egy (vagy több) összöveg, vagy összöveg státusban álló szövegkezdemény, vázlat, fogalmazvány. Azonban klasszikus forrásokon alapuló sztemmákkal ellentétben a modern sztemma rendelkezik egy csomóponttal is, ami nem más, mint a nyomdai kézirat, amely felé mutat az összes kézirat, és amelytől távolodnak a nyomtatott kiadások. Amennyiben pedig a nyomtatott szövegek is eltérnek, mert szerzőjük – vagy a cenzúra – később átírta, megcsonkította, vagy a nyomda több-kevesebb hibával látta el, a nyomtatott kiadások is bevonhatók a sztemma érvényességi körébe.²⁷



26 HAVAS László, „A szövegkritika”, in *Bevezetés az ókortudományba I: A görög és római világ írásos és tárgyi emlékei*, szerk. HAVAS László és TEGYEY Imre, 75–76 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996).

27 Az *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom* című regény sztemmáját lásd BUDA Attila, *A helyettesítés: Babits Mihály prózájáról* (Budapest: Ráció Kiadó, 2018), 251.

A végleges vers két része a Szilasi-kötetbe beírt szerzői datálás szerint nem egyszerre keletkezett. Az első részhez Babits annyit írt: „Budapest”, a másodikat kicsit pontosította: „Rákospalota 1912”. Mivel 1911. október közepétől lakott folyamatosan Rákospalotán, s a következő tanévben, november közepétől a Tisztviselőtelepen, ez azt jelenti, hogy a vers második része készült el hamarabb, s csak aztán írta meg az elsőt.²⁸ Sajnos nem ismert a vers megírásának összes szövegváltozata és -állapota, ezért nem lehet tudni, hogy egy rövidebb gondolatcsíra vagy egy hosszabb gondolatsorozat volt-e az első megfogalmazása. A keletkezéstörténethez²⁹ azonban külső támpontokat lehet találni tanár és tanítvány kapcsolattörténetében.

Babits az 1910–1911-es év fordulóján magányos, érzelmeiben és értelmében egyaránt zaklatott állapotban volt – persze mikor nem? Akinek erősek az illúziói, annak elviselhetetlenek a csalódásai.³⁰ Fogaras távolsága Szekszárdtól, a szülőföldtől és Budapesttől, a szellemi ingerektől, valamint a baráti-szerelmi társra találás kudarcai egyébként is ellentétek által tépett személyiségét még kiábrándultabbá, még elhagyatottabbá tették. Szekszárdon marad családja sem szolgált számára feloldással, támasszal, inkább csak elmélyítette benne az idegenség érzését. Húszas éveinek már a végén járt, de biztonsággal kecsegtető egzisztencia lehetőségként sem merült fel előtte. Költői igényeivel és eszméivel tisztában volt, ám kétfelé is védekeznie kellett: részben a népnemzeti irodalom tovább élő tradíciói, részben a kultúra nélküli modernség ellen. Választott és megteremtett hagyománya, amely részben menekülés is volt a szűkös viszonyok elől, csak igen kis mértékben kapcsolódott saját korához vagy az akkori közelmúlthoz; régebbi időszakok, más 20. század eleji minták és értékek lebegtek előtte – germán és szláv mítoszok helyett angolszász, olasz és francia szerzők világa kötötte le.³¹ Ha nem lett volna előtte a tanítás lehetősége, amely segítségével fiatal, nyílt szellemek között próbált meg visszhangot találni, semmi nem fűzte volna ahhoz a történelmi valósághoz, amely a távoli Fogarason is mint egy áthatolhatatlan romlás vette körül.

Az új évtized első, még Fogarason töltött hónapjai bizonytalanságokkal kezdődtek. Részben egy másik munkahely, egy máshol lévő tanári állás keresésével, részben a már nem első, verseivel vagy más írásaival kapcsolatos támadásokkal. Azok először *A Holnap* két antológiájában megjelent versek miatt érték, de személyiségét még nem vették célba. 1911-ben viszont *Huszdik, huszadik század* című novellájának érzelmi telítettsége s különösen néhány sora kiváltotta az egyik, vele szemben egyébként is régi sértettséget őrző újságíró haragját, aki előbb kongreganistának hazudta, majd „reproduktív természetű amatőr”-ként stigmatizálta, végül a saját értetlensége és politikai elkötele-

28 RÓNA Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája, 1909–1914*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 562, 608.

29 RÁBA György, *Babits Mihály költészete, 1903–1920* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, [1981]), 481–484.

30 Húnyt szemmel bérceken futunk / s mindig csodára vágy szivünk: / a legjobb, amit nem tudunk, / a legszebb, amit nem hiszünk. // Az álmok síkos gyöngyeit / szorítsd, ki únod a valót: / hímez belőlük / fázó lelkekre gyöngyös takarót. (*Húnyt szemmel*, szövegforrás az 1997-es, Kelevész Ágnes által sajtó alá rendezett összegyűjtött versek.)

31 Elég végignézni a *Pávatollak*-kötet tartalomjegyzékét.

zetsége okozta frusztráltságát csak a neki tulajdonított nemi „elferdülés” megnevezésével tudta kiegyensúlyozni.³² Babits hangulatának egyik vonulata az ekkor kezdett *Ady Endrének* soraiban is tetten érhető.³³

Ahogy elsimultak az áthelyezéssel kapcsolatos nehézségek, Babits hazautazott a nyári szünetben Szekszárdra. Itt egy újabb élmény várta, Kiss Böske, a távoli rokonlány,³⁴ a váratlan szerelem, az újabb kivédhetetlen kudarc. 1895-ben született, egyidős volt István nevű öccsével. Az érzés 1911 első felében fokozatosan jelent meg Babitsban, mint valami új remény. Még Fogarásról néhány sor verset küldött Böske emlékkönyvébe, szokásos családi gesztusként, de mégis kiemelve maga előtt a címzettet a mindennapokból, hiszen más családtagjainak ilyen küldeményt nem írt.³⁵ Az otthonról, anyja és húga által a tavasz folyamán küldött levelekben többször szerepelt neve, hiszen a Kiss-családban kitört skarlát elől Babitsékhoz költözött a szülői házba. Nyáron, a szőlőhegyen, immár kis nyugalomban a biztos állás miatt egymás közelében voltak. Feltételezhető, hogy rövid idő alatt kiderült: a lány nem tudott mit kezdeni a nála tizenkét évvel idősebb férfi közeledésével, szinte semmit nem érthetett Babits világából, és mivel nem értette, zavarba jött, zavara pedig eltévesztett reakciókat szült, kinevette, ahogy a Komjáthynak dedikált versben olvasható. A serdülőkor bizonytalanságai, a vidéki kisváros felfogása az emberi kapcsolatokról, az átélések és megértések hiánya táplálta ezt az összehangolódásra képtelenséget, s Babits tapasztalatok átadása helyett nyilván eszményekről, azaz gondolatokról beszélgetett volna, míg a fiatal hölgyeknek inkább a velük foglalkozásra, vagyis érzelmekre van szükségük. Nem tudva, hogy van olyan gondolat, amely bizony érzelmet szül. Másfelől azonban Babitsnak – fogarasi személyes és egzisztenciális csalódásai, magánya miatt – inkább volt szüksége arra, hogy valaki bizalmasan meghallgassa, mielőtt képes lett volna a szükséges érdeklődést, támaszt nyújtani; a lelki fázis- és ritmuskülönbség komoly akadállyá vált. A kezdeti remény, a párbeszéd lehetősége így hamar hamvába hullt. Amiben az is szerepet játszott, hogy Kiss Böske beteg volt,³⁶ tuberkulózis miatt néhány év múlva meg is halt; Babits anyja ezért

32 BRESZTOVSZKY Ernő, „Tünetek [1–2]”, *Népszava*, 1911. október 4., 2–4.; október 5., 2–4. A két részből álló pamflet valójában a *Nyugat* szerzőit és közleményeit diszkreditálja – a *Népszava* számára Csizmadia Sándor volt a költő, nem például a „polgári” Ady, akinek csak a politikuma kellett – s a színvonal bemutatására álljon itt néhány mondat a főleg Babitsról szóló, az említett novellát idéző első részből: „[...] »ami a testnek egészség, az a léleknek szegénység.« Ezt a nyavalya-dicsőítő elméletet, amelyiket a keresztény gondolat beteget gyógyító első apostola aligha vallana magáénak, illusztrálhatja is mindjárt Babits Verlaine egy sorával: »Nem szeretek többé mást, mint a szűz Anyát«, s ezt teszi hozzá: »Minden egészséges szerelem állati, minden beteg szerelem emberi alacsonyság. Az egyetlen igaz, beteg és mégis tiszta, magas szerelem Máriáé, aki nincs, nincs!« Ebből az illusztrációból az is kitűnik, hogy ennek a különös esztétikájú gondolkozásnak eredete Krisztusnál jóval korábbra tehető: Onán mester idejébe.”

33 MAJOR Ágnes, „146×98 mm: Az Ady Endrének című vers datálásáról”, in *„Salakos szesz...”, 28–38.*

34 *A Babits család levelezése*, kiad. BUDA Attila, Babits könyvtár 2 (Budapest: Universitas Kiadó, 1996), 16. Fényképe Rába György 1983-as Babits-kismonográfiájában látható.

35 A vers címe: *Bözsikének*, első sora: „Sokszor az élet rémes erdő”, s két négysoros stófiából áll. A vers beszélőjének pozíciója az emlék- és köszöntőversek bölcs és megértő férfinak mutatja, a vers nyelve enyhén heinei, vagyis Babits igyekezett belehelyezkedni a megszólított érzelmi és ízlésvilágába.

36 *„Különös emberi háló”: Ami a Babits család levelezéséből kimaradt*, kiad. BUDA Attila, tan. LOVAS Csilla (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 153.

sem pártolta kapcsolatukat. A csalódásról, a körülményekről áttételesen néhány későbbi Babits-vers – *Július, Augusztus* – is tanúskodik, a szakirodalom a *Játszottam a kezével* című versben is feltételezi részben Kiss Böske ihlető hatását. Melljük tehető a *Pargoletta* című töredék is – 1911 augusztus eleje után, befejezve valamikor ősszel –, amelynek egyik példánya Komjáthy Aladár másolatában is fennmaradt,³⁷ valamint az *Emlékezés* című vers 1917-ből, ami talán a lány halála után keletkezett.³⁸

Az 1911–1912-es újpesti tanév késve kezdődött a kolera miatt.³⁹ A főgimnázium felső tagozatának október 10-én tartották meg az első órákat, nagy valószínűséggel az ezt megelőző napokhoz köthető Babits végleges Rákospalotára költözése – előtte nagybátyjánál lakott az Aréna – ma Dózsa György – úton, ahol egyetemista korában is, és attól kezdve naponta ingázott munkahelye, a Könyves Kálmán Gimnázium, illetve a Fő utcai lakás között. Ettől függetlenül persze szeptemberben már várhatta oda azokat a bútorokat, amit anyjától otthonról kért, s amit Fogarasról várt. Innen főleg könyveit, amiket volt kollegája, Kontesveller Károly küldött utána.

Komjáthy Aladár a *Nyugat* 1924-es Babits-számában így emlékezett az első időszakra:

[...] mi néhányan, diákok, akik lelkesedtünk az új költészetért, nagy izgalommal vártuk személyes megérkezését, mikor Fogarasról való áthelyezésének híre elterjedt. [...] felment a katedrára, amennyire csak tehetette, kinyújtózott [...] az a hév és komolyság, amellyel csodálatosan gazdag tudásának tárházát igyekezett számunkra megnyitni, mindannyiunkban először a tisztelet, azután pedig a tárgy iránti heves érdeklődés érzését keltette fel. A legtöbbet mondom róla, ha megállapítom, hogy tanítványait komolyan vette, ami pedig ritka, nagyon ritka dolog tanároknál. Páratlanul nagyszerű módszerével, fényes előadásaival lassanként elérte, hogy a latin és a magyar órákat nem mint kellemetlen drukkolásokra alkalmat szolgáltató valamiket tekintettük, hanem mint nemes élvezetek forrását, amiken kitűnni dicsőség volt, szégyenben maradni ellenben leverő dolog, amit hamarosan reparálni kellett. Sohasem fogom elfelejteni, hogy milyen bámulatosan tudta megmutatni nekünk Zrínyi költői és írói nagyságát s csodálatra ragadott Pázmány stílusának erőteljes, természetes szépségei iránt.⁴⁰

Komjáthy ebben a tanévben a gimnáziumi önképzőkör tagja volt, érdekelt az irodalom, verseket írt. Az önképzőkör vezetője Babits lett, ez eleve több találkozást, az iskolai óráknál kötetlenebb kapcsolattartást biztosított. Babits számára mindez felhívó erő volt, amibe bele lehetett látni azokat a lehetőséget, amelyektől az egyformán nyomasztó napokban⁴¹ valamilyen feloldás, valamilyen értelem várható: közös ismeretek, közös

37 RÁBA György, „Babits és a Mindennapi kislány”, *Irodalomtörténet* 64, 3. sz. (1982): 661–672.

38 RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, 375–381.

39 Az újpesti tanévről, a későbbi újpesti kapcsolatokról, az egykori diákok emlékezéseivel, lásd ÉDER Zoltán, *Babits a katedrán* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966), 79–140; BUDA Attila, „Babits Mihály és Újpest”, in BUDA Attila, *Terető utánzás: Babits-tanulmányok* (Budapest: Ráció Kiadó, 2007), 52–111.

40 KOMJÁTHY Aladár, „Babits tanár úr”, *Nyugat*, 1924. április 1: 561–563.

41 „Mintha nagyon vén volnék és örök időtől ülnék itt az íróasztal fölött és a szakállam talán már át is nőtt az asztalon és ha fel akarnék kelni, ezer vén és fehér szálát fájva kellene eltépnem. / Az egész eddigi éle-

élmények, közös érdeklődés, vágyott, bensőséges barátság – és főleg párbeszéd. Feltételezhető, hogy kezdeti, megelőlegezett rokonszenvében, szerepet játszott Komjáthy családneve is – a *Nyugat* előző évfolyamában ugyanis tanulmányt közölt Sikabonyi Antal *Komjáthy Jenő* című kötetéről,⁴² amely a következő évben egy másik tanulmánnyal együtt a *Nyugat* könyvtárban is megjelent,⁴³ s később Babits még több kötetében is közölte. Mindenesetre már 1911-ben magához hívta tanítványát Rákospalotára, kulcsot adott neki a lakásához. Tavasszal megjelent második verseskötetét ezekkel a szavakkal dedikálta: „Kedves fiamnak és / barátomnak / Komjáthy Aladárnak / nagy szeretettel és vára kozással / Babits Mihály”. Egy fényképet is adott neki evvel a felirattal: „Mihály bátyád”. Komjáthy 1894-ben született, a nála 11 évvel idősebb Babitsnak semmiképpen sem lehetett (volna) a gyermeke. Ezért a „fiam” elnevezés, ahogy minden egyedi becenév – például a „Csinszka”, a „Lilla” és társaik – vagy bármely érzelmetli, kedveskedő megszólítás inkább a familiaritás, a kölcsönös bizalom jele, amely kiemel a hétköznapiakból. A kiáradt érzés megtámasztja azt, akinek adják, s az a rejtett értelem is benne van, hogy a megjelenése, a jelenléte egyeredetű, közös indulatot, hosszantartást és folyamatosságot kínál. Úgy ad a megnevezés, hogy beleérti az elfogadást is. A mögötte álló érzés azonban, ahogy Babits *A „Fiamhoz”* című versében meg is nevezi, a szabadságot csorbitja, mindkét fél a kettős elfogadás értelmében lemond saját jogai egy részéről, cserébe viszont egyenragúként tekintik egymást. Figyelmet érdemel mintajelként az időzőjel, valamint a „fiam”, „kisfiam”, „fiacskám” szavaknak a tekintélytartó – például a tanár–diák viszony – kapcsolatokban jelen lévő lefokozó értelme, ami azonban e versből éppen hiányzik. A mentoráló szándék a felnőttlét megélésére, a reális önismeretre, a reflektált létre irányul. S ennek volt következménye, hogy Babits Komjáthyt folyamatosan megismertette családi-baráti körével. Az egyik szekszárdi ismerős 1911. decem-

tem eltört. Mindent elhagytam és most megint mindent előlről kell kezdenem, mint már annyiszor. Elfoszlott a lelkem, mindenfelé, darabokba, nagy messzeségekbe, alföldekre, havasok közé, hoztam-e még valamit belőle? Vagy csak egy özvegy test az, ami itt ül és megtartotta régi szokásait: mozog, olvas, beszél, ír, mint egy masina és nem veszik észre, hogy nincs lelke. Mint akinek messze ment a hitestársa, Amerikába és sohasem fog visszatérni: nem tartják özvegynek, pedig az már, örökre. / Lassan jár az órák és vagdalja az időt, egyformán, mint a boltos a szalámit, ő mennyire jobban szeretem a naptárt, mint az órát. Mért nincsenek piros számok az órán, itt-ott, közelebb-messzebb? Mért nincsenek ünnepek, hanem csak ünnepepercek, amikor naponta egy-egy percre...” BABITS Mihály, „Líra, kalendárium, mese, vers, kabala”, *Nyugat*, 1912. január 1: 1.

42 BABITS Mihály, „Az irodalom halottjai: Sikabonyi Antal, Komjáthy Jenő”, *Nyugat*, 1910. május 1., 606–613. Hogy Babitsot erősen érintette Komjáthy költészete és az, ahogyan jelen volt az irodalmi emlékezetben a tanulmány megírásakor, már a bevezető mondatokból kiderül: „[...] Én Istenem, ha elgondolom: nem is oly régen kevesek, fiatalok, ismeretlen rajongtunk egy halottért, egy ismeretlenért, aki éppen azért, mert ismeretlen volt, mert nem beszéltek róla az irodalom hivatalos fórumai: a miénk volt, teljesen, kizárólag, a mi költőnk, gyökerünk a múltban, erőnk a jövőre. Tizen voltunk és tizen úgy őriztünk egy nevet, mint a koptus a vallását, melynek messze földön ő az egyetlen híve. Tízünkön kívül ki tudta ezt a nevet? / Ma az az irodalmi fórum, mely bennünket kiátkoz, ugyanaz fedezte fel Komjáthy Jenőt, sőt Komjáthy nevét ellenünk használja. [...]” Egykori újpéti tanítványainak emlékezései alapján Éder Zoltán is ezt állapította meg: „A modernnek közül különösen Komjáthy Jenőt méltatta, kortársairól nem nyilatkozott.” Lásd ÉDER, *Babits a katedrán...*, 123.

43 BABITS Mihály, *Két kritika*, Nyugat könyvtár (Budapest: Nyugat, [1911]), 33–66.

ber 18-án levelet írt Babitsnak, amelyben színházba invitálta őt is meg a „kis Komjáthy fiút” is, akiről akkor már tudott, de még nem találkozott vele.⁴⁴

Maga Babits azonban nem érezte jól magát az újpesti gimnáziumban sem, noha a tanári karban több, egymással kölcsönösen rokonszenvező kollegát talált, az iskola vezetőjével konfliktusosan alakult a viszonya. 1912 elején távoli, nem vér szerinti rokona, Dienes Valéria révén megismerte annak testvérét, Dienes Pált, aki a tisztviselőtelepi gimnáziumban tanított, s az ő közvetítésével a gimnázium igazgatóját, idősebb Gaál Mózeszt. Ő az akkor új gimnáziumba szívesen átvette Babitsot, ami azonban technikai okok miatt csak november közepétől vált lehetségessé.⁴⁵

1912. március 19-én Babits és Komjáthy részt vettek a Társadalomtudományi Társaság ülésén, este Dienes Pál, Babits, Komjáthy együtt vacsoráztak. Az ekkor készült fényképből 24-én küldtek Szekszárdra is, a levelezőlapot mindhárman aláírták.⁴⁶ Június 26-a előtt fénykép készült az újpesti gimnázium tanulóiról és Babitsról, a balján ülő Komjáthyyal.⁴⁷ Nyáron Babits Szekszárdon a Dante-fordításán dolgozott, július elején levelet írt Komjáthynak, hogy menjen ki a lakására, Rákospalotára, és a munkához küldjön el neki egy korábbi fordítást. Komjáthy választleveleiben⁴⁸ Babitsot „tanár úrnak” szólította, és beszámolt napjairól, ennek alapján lehet következtetni Babits leveleinek tartalmára. Először is megírta, hogy Szász Károly Dante-fordítását postára adta, orvosnál volt, aki kivizsgálta, és terápiát ajánlott. Gyakorolja a francia nyelvet is, Babits könyvtárából pedig elhozta, mert érdekli Jules Henri Poincaré németre fordított egyik matematikai művét. Mást magáról nem tud, nem akar írni, és nem is akarja a munkában feltartani. Babits júliusban és augusztus elején Olaszországból többször küldött képeslapot Komjáthynak is, „mon cher”-nek nevezve.⁴⁹ Azért franciául írt neki, hogy a címzett a nyelvet gyakorolja. Komjáthy azt válaszolta, a szöveget megértette, de ő nem mer franciául írni, nehogy számárság legyen belőle, csak Babitstól vár francia levelet.⁵⁰ Egyébként Balzac *Eugenie Grandet* című regényét olvassa, ezt nyilván Babitstól kapta, hogy a nyelvben gyakorolja magát.

44 Kovács László levele Babits Mihálynak [Budapest, 1911. december 20.], in BABITS Mihály, *Levelezése, 1911–1912*, kiad. SÁLI Erika, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: *Levelezés* ([Budapest]: Magyar Könyvklub, [2003]), 68–69.

45 TÉGLÁS János, *Babits Mihály a tisztviselőtelepi főgimnázium tanára* (Budapest: [Europrinting Kft.], 2021), 9–10.

46 Babits Mihály, Dienes Pál és Komjáthy Aladár levele Babits Angyalnak; [Rákospalota, 1912. március 24.], in BABITS, *Levelezése, 1911–1912*, 108.

47 „...külön tér / ...külön idő...” *Babits Mihály fényképei: Ikonográfia*, kiad. W. SOMOGYI Ágnes, tan. KERESZTURY Dezső, Fototéka (Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 1983), [24], 5. számú kép.

48 Komjáthy Aladár levele Babits Mihálynak [Újpest, 1912. július 7.], in BABITS, *Levelezése, 1911–1912*, 152–153.

49 Babits Mihály levele Komjáthy Aladárnak [Velence 1912. július 18.], in *uo.*, 157; Babits Mihály levele Komjáthy Aladárnak [Ravenna, 1912. július 22.], in *uo.*, 160; Babits Mihály levele Komjáthy Aladárnak [Assisi, 1912. augusztus 5. előtt], in *uo.*, 165; Babits Mihály levele Komjáthy Aladárnak [? 1912. augusztus 5. után], in *uo.*, 166–167.

50 Komjáthy Aladár levele Babits Mihálynak; [Újpest, 1912. augusztus 5.] in *uo.*, 165–166.

Az 1912–1913-as tanév első két hónapja megszokottan, Komjáthy számára az érettségi-re való készülődéssel kezdődött.⁵¹ Babits tervezett munkahelyváltoztatása azonban egy nemvárt körülmény miatt meghiúsult, maradnia kellett, ami még jobban visszahúzódtóvá tette. Október elején megbetegedett, a gimnáziumból is hazament, Komjáthy-nak írásos üzenetet hagyott. E hónap 13-án Komjáthy előadást tartott az önképzőkör-ben. Ebben az időben már Babits kéziratokat is adott neki.⁵² A rosszul kezdődött tanév szerencséire nem így folytatódott, Babits november 16-tól a tisztviselőtelepi főgimnáziumban folytatta tanári pályáját.

1912. november végétől Babits és Komjáthy találkozása tehát szabadabb lett az iskolai kötöttségekkel terhelt újpesti tanévnél, viszont megnehezítette azt a távolság. Babits a Tisztviselőtelepen rokonszenvező igazgatót, annak családját – ifjabb Gaál Mózes szintén tanítványi barátjává válik –, nyugodt, kertész, vidéki jellegű lakóhelyet és néhány szellemi barátot talál. Komjáthy Újpestről jár át hozzá. Babits munka- és lakóhelyváltoztatása azt is jelenti, hogy a Komjáthy későbbi emlékezésében megörökített, valamilyen segítséggel kapcsolatos órai kérések az 1911. november–1912. november 16. közötti, egy év tartamú időszak tanítási hónapjaira estek:

[T]udtommal én vagyok az egyetlen volt tanítványai közül, aki – már magam sem tudom, milyen okok és véletlenek során – közelebb kerültem a lelkéhez, mégpedig már akkor, mikor még tanárom volt s mikor még az a nemes szeretet és érdeklődés, amellyel fejlődésemet figyelemmel kísérte fiatalos szégyenkezésem folytán inkább érthetetlen, mint örömdetes dolognak tűnt fel előttem. / Mert valóban mindig zavarban voltam, mikor valamelyik órájának a végén osztálytársaim előtt bizalmas hangon azt mondta: „Fiam, ha ma délután ráérsz, gyere el hozzám.” „Igenis, tanár úr” feleltem eleinte titkos kis kelletlenséggel, mert semmi okát sem tudtam adni ennek a megkülönböztetésnek, s mert nem voltam stréber természet, bántott, hogy osztálytársaim előtt, akikkel pedig egynek éreztem magamat, ennyire kitüntet. Később, mikor hozzászóltam a dologhoz, repeső örömmel vettem e felszólításokat, mert azok a gátló érzések, melyek a tanítványt a tanártól elválasztották, lassanként megszűntek, helyet adva mélységes tisztelettel párosult szeretetnek. Délután tehát szépen fölszedelődzködtem s elmentem rákospalotai lakására. [...] az iskolában pontos, lelkiismeretes tanára volt minden tanítványának, de csak tanára, ezeken a magánbeszélgetéseken ellenben a poéta doctus végtelenül, meleg szívének kincsei tárultak fel s én soha nem fogom tudni elfelejteni ezeket a boldog időket, mikor a legnagyobb magyar szellemek egyike méltatott egy nagyon-nagyon jelentéktelen kis diákot arra, hogy törődjön vele, hogy számovárján teát főzzön neki, hogy lassanként bevezesse az élet szokásaiba s felfedje a titkokat, amik előtt borzongó kíváncsisággal áll.⁵³

51 A főgimnázium Mátyás király önképzőkörének tanévnyitó, alakuló ülését 1912. szeptember 23-án tartották, amelyet „Babics Mihály vezető tanár beszéde nyitott meg, aki az önképzőkör célját fejtegette történelmi visszapillantás keretében”. Komjáthy a tisztikar tagja maradt, az önképzőkört november 17-e után Frencz Géza vezette.

52 MTA Ms 633/2.

53 KOMJÁTHY, „Babits tanár úr...”, 562.

A közvetlen tanári függelem megszűnése azt is eredményezte, hogy a tanítással egybefüggő korábbi segítő tevékenységek átalakultak, kikopott belőlük az osztálytársakkal, az oktatással kapcsolatos segítség, és egyre inkább megjelent a kétszemélyes, nevelési-nevelődési, titkári attitűd. Ezt mutatják az Újpestre küldött ügyintéző levelek.⁵⁴ De a módosult barátságra utal az is, hogy Komjáthy anyja november 20-án túlradó, egyben erős zavarról és megilletődöttségről tanúskodó köszönő levelet írt Babitsnak, mivel fiát rávette arra, hogy orvossal vizsgálta meg magát.⁵⁵ A november végén megjelent Dante-kötetet Babits így ajánlotta Komjáthynak: „Kedves fiamnak, Aladárnak, aki ennek / a könyvnek készítő- / sében, javításában / annyi segített nekem / igaz szeretettel / Babits Mihály”. Ez a dedikáció azonban megszólításában magához ölelő, míg aláírásában eltávolító. És természetesen a tisztviselőtelepi gimnáziumban is igénybe vette Babits tanítványai segítségét, mint korábban Komjáthyét, ahogy erről a későbbi emlékezések is tanúskodnak.⁵⁶

Kapcsolatuk változását mutatja, hogy Komjáthy 1913. január 17-én „szerető tanítványa”-ként írt néhány sort Babitsnak,⁵⁷ igaz, hogy ő is távolságtartással azt írta elé: „üdvözl”. Babits néhány nap múlva küldött válaszában megemlítette: francia könyveket vett neki.⁵⁸ Az egyik Alphonse Daudet *Sappho* című regénye, a másik Édouard Gorirzat francia matematikus egyik munkája volt. Mindkettőjüket érdekelte a matematika, ez játszott szerepet a Dienes Pállal létrejött barátság kialakulásában is, utóbbi tehát nem meglepetés. Érdekesség inkább a regény, amelynek első hazai kiadása 1902-ben jelent meg, Szabó Károly fordításában – majd 1915-ben Kéri Pál újból lefordította –, tehát magyarul is olvasható lett volna, a francia eredeti azonban kimondottan a nyelvtanulás elmélyítését célozta. A téma viszont meglehetősen kényes volt, a szerelmi regény ugyanis a házasságon kívüli kapcsolatot tematizálta, a belőle készült színdarab, az érzelmek és az érzelmi bűnök nyílt színi bemutatása miatt New York-i előadása után 1900-ban szeméremsértési (indecency) eljárást váltott ki.⁵⁹ A kötetről Babits ezt írta: „Itt vár rád az íróasztalomon Daudet Saphója is, melyet ő az életbe lépő fiai számára írt, s melyet én számodra |: épen most |: megvettem. Azt hiszem nagy élvezettel és okulással fogod olvasni. –” Babits Mihály hitt a leírt szó erejében – akárcsak Ambrus Zoltán –, s a nyelvtudás elmélyítését a kamasz felfedezett érdeklődéséhez kötötte. Ezt a meglátott

54 Babits Mihály levele Komjáthy Aladárnak [Budapest, 1912. november 31.], in BABITS Mihály, *Levelezése, 1912–1914*, kiad. PETHES Nóra és VILCSEK Andrea, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: *Levelezés* (Budapest: Akadémiai, 2007), 17; Babits Mihály levele Komjáthy Aladárnak [Budapest, 1912. december 1.], in *uo.*, 19.

55 Komjáthy Gyuláné levele Babits Mihálynak [Újpest, 1912. november 20.], in *uo.*, 10–11.

56 Jablonczay Pethes Béla és mások emlékezéseit lásd BABITS Mihály, *Haza a Telepre: Néhány dokumentum a költő tisztviselőtelepi éveiről*, kiad. TÉGLÁS János (Budapest: [Tótfalusi Kis Miklós Nyomdaipari Szak-középiskola], 1991), 217–265. Lásd még TÉGLÁS, *Babits Mihály a tisztviselőtelepi főgimnázium tanára...*, 23.

57 Komjáthy Aladár levele Babits Mihálynak [Újpest, 1913. január 17.], in BABITS, *Levelezése, 1912–1914*, 46–47.

58 Babits Mihály levele Komjáthy Aladárnak [Budapest, 1913. január 25. előtt], in *uo.*, 48.

59 Nem szabad elfelejteni a száz évvel ezelőtti felfogást: a legnagyobb felháborodást az a jelenet váltotta ki, amelyben Fanny Le Grand a főszereplő, valamint Jean Gaussin, a naiv fiatalember együtt mennek fel egy csigalépcsőn – feltehetően egy hálószoba felé...

kíváncsiságot örökölt meg a *Mitológia* című novellájának Hülászában is,⁶⁰ és lehetséges, hogy ekkor már ahhoz hasonló beszélgetések is voltak Babits és Komjáthy között, mint amilyeneket néhány év múlva Szabó Lőrinc örökölt meg a Reviczky utcához közeli Bandl étterem asztala mellett⁶¹ – s ezekre válaszul adta Komjáthynak Daudet regényét. Február eleji, anyjának írt levelében Babits Komjáthyról mint (saját) fiáról írt,⁶² a neki küldött levelekben pedig többször is érdeklődött egészségi állapota iránt, aki jól-nevelt gyerekként és szófukar kamaszként számolt be állapotáról.⁶³

Komjáthy osztályának az újpesti Könyves Kálmán Főgimnázium 1912–1913-as éretesítője szerint 1913. május 15–16–17-én volt az érettségi írásbeli és június 26–27–28-án a szóbeli vizsgája. Magyarból Madách *Az ember tragédiájával* kapcsolatos feladatot, latinból egy Cicero-szöveg helyi magyarázatát, matematikából pedig két megoldandó példát kaptak. Az érettségi előtt egykori tanár és tanítványa összetegeződtek, június 24-én Komjáthy „Kedves Mihály bátyám”-ként szólította meg Babitsot. 27-én, a sikeres írásbeli után a Dienes-házaspárral köszöntötték Komjáthyt a Szabóky utcában.⁶⁴ Nyáron Babits és Komjáthy együtt indultak Itáliába, Babits tovább maradt, majd az olasz tájak után Szekszárdra utazott pihenni, ahonnan öccse, Babits István írt Komjáthynak bátyja megbízásából. Ők egy generáció voltak, azonos egzisztenciális kihívásokkal, életpályájuk kezdetén egyikük a budapesti egyetem jogi, másikuk a bölcsészeti karán; a későbbi években a vidéken élő Babits István többször kérte egyetemi ügyeinek elintézését Komjáthytól. A kérések egy része a Babitsnak írt levelekben olvasható, anyja vagy húga tolmácsolta a fiatalabb fiú kéréseit. Komjáthy vele és családtagjaival is baráti ismeretségbe került, húsvéti, nyári szünetekben várták, hogy friss hírekkel, jelenlétével változatosságot vigyen az egyhangú szekszárdi napokba. Az 1913-as nyár eseménye volt az is, hogy míg Babits családi körben kapcsolódott ki, Komjáthy Budapesten lemásolta *A gólyakalifa* című regényt. A világháború kitörése Babits István életpályáját, tanulását erősen befolyásolta, de bármilyen messze is került Ázsiába,⁶⁵ leveleiben érdeklődött Komjáthy iránt is, aki egyetemi tanulmányait folytatta tovább, most kapóra jött betegsége, amely segítette, hogy ne kelljen a frontra kerülnie.

Babits az 1912. november közepe utáni időszakot, amíg a *Játszottam a kezével* körüli botrány ki nem robbant,⁶⁶ viszonylagos védetségben töltötte a Tisztviselőtelepen.⁶⁷

60 BUDA, *A helyettesítés...*, 149–187.

61 BABITS Mihály, „Önéletrajz a gyermek- és ifjúkor éveiből, Szabó Lőrinc lejegyzésében”, in BABITS Mihály, „Itt a halk és komoly beszéd ideje”: Interjúk, nyilatkozatok, vallomások, kiad. TÉGLÁS János, Babits könyvtár 1 (Celldömölk: Pauz–Westermann, 1997), 57–79, 463–466.

62 Babits Mihály levele Babits Mihályné Kelemen Auróranak [Budapest, 1913. február 6. után], in BABITS, *Levelezése, 1912–1914*, 60–61.

63 Komjáthy Aladár levele Babits Mihálynak [Újpest, 1913. április 15.], in *uo.*, 73.

64 TÉGLÁS, *Babits Mihály a tisztviselőtelepi főgimnázium tanára...*, 22.

65 „Áll az idő és máll a tér”: Babits István levelei a keleti frontról és a hadifogságból, 1915–1920, kiad., ford. BUDA Attila, Babits könyvtár 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), 737.

66 TÉGLÁS János, kiad., *A vádlott: Babits Mihály: Dokumentumok, 1915–1920*, Babits könyvtár 3 (Budapest: Universitas Kiadó, 1996), 7–235.

67 Tanítványaival szemben itt is oldani akarta a tanórai fegyelmet. Boros Gyula 1964-es emlékezése szerint: „Véletlen volt-e, vagy az ő szándéka, nem tudom, de néhányan hamar pillantást vethettünk lel-

A sajtóhadjárat egy pontján, a *Nyugat* 1915. november 16-i számában jelentette meg – daczból, védekezésből – öt régebbi keletkezésű versét, köztük az *A „Fiamhoz”* címűt is.

* * *

A Szilasi-kötet szerzői bejegyzése alapján az biztos, hogy a megjelent vers második része készült el először, az első csak azt követően. Miután az újpesti tanévkezdést Babitsban nagy érzelmi úr kísérte, azt csupán a tanári munka, az önképzőkör, valamint az irodalmi környezet közelsége egyensúlyozhatta ki. Eredendő pedagógiai hajlama in túl, amit fogarasi, újpesti és tisztviselőtelepi tanítványainak emlékezései is megörökítenek, talán már az első újpesti napokban feltűnt előtte Komjáthy, akit először valószínűleg a neve emelt ki az osztályból, majd ezt a mástól kapott rokonszenvet erősítette meg az órai és önképzőköri munka, Komjáthy irodalom iránti érdeklődése. De az is lehet, hogy a diák várakozása – ahogy az emlékezéséből kiderül –, valamint a tanár igénye találkozott, s ez vált kapcsolatuk fő hajtóerejévé.

Babits a második rész első verscsíráját, fogalmazványát (k_0) talán már késő ősszel leírhatta, amikor még csak Komjáthy érdeklődését és fogékonyságát látta, s amikortól kezdve fokozatosan megismertette néhány barátjával és családtagjaival. Fennmaradt kézirat hiányában nem lehet tudni, hogy ezt követően milyen írásfázisok következtek, mindenesetre 1912 során valamikor a fogalmazványt letisztázta (k_1). A verssel azonban elégedetlen lehetett, mert sem 1911-ben, sem 1912-ben nem tett kísérletet a közlésére. Igaz, ekkor elsősorban prózai írásokat jelentetett meg,⁶⁸ a verstermés megcsappant,⁶⁹ s főként a Dante-fordításon dolgozott. A *Nyugat* 1912. április 16-i számában *Dante fordítása* címmel műhelytanulmányt adott közre, valamint mutatványt az elkészült részekből, ahogy az *Élet* október 13-i számában ugyancsak.⁷⁰ A versek iránti pillanatnyi érdeklő-

kébe. Szabados Béla – ma híres szobrászunk – mellett alkönyvtáros voltam az önképzőkörben, ahol Ujváry Lajos barátommal, a Magyar Értelmező Szótár szervezőszerkesztőjével többször olvastunk beszélgettünk, beszélgettünk. Olykor írogattunk is. Babits – aki egyébként is nagyon érdeklődött az önképzőkör iránt – egy ilyen délután benyitott a könyvtárba. Beszélgettünk a körről, irodalomról, iskoláról. Babits is beszélt: tanári pálya, versek, *Nyugat* és újabb dolgai. Elővett egy réginek látszó kéziratot: Egy szomorú vers... ez volt a címe és olvasta különös, halk hangján, meleg szavakkal: // Nekem nem volt barátom, / tőlem mindenki fut, / társaim elkerültek, / mint idegen fiút, / idegent, megvetettet, / ki mindég mostoha, / kit senki sem szerethet, / nem is szeret soha. // Olyan különös, olyan fájdalomteli volt az arca... De valamit Ő is láthatott rajtunk... – Talán érezte, hogy közelebb kerültünk hozzá? Kicsit várt, s azután kérdezte: »Nektek van barátotok?« – Ujváry azt mondta, van, és azt, hogy sok van, mire azt kérdezte: »Nem tévedsz?«, lásd BABITS, *Haza a Telepre...*, 223–224.

68 Többnyire tanulmányok – például a Vörösmartyról szólók –, ismertetések, továbbá *A gólyakalifa* témája foglalkoztatta.

69 1911 október vége és szilveszter között csak egy másodközlése jelent meg – a *Sugár* a *Világban* –, 1912 elejétől pedig több eredetileg *Örökségem* címmel közreadott, később önálló címet kapott vers, az igen erős aktualitású *Május huszonhárom Rákospalotán*, az év második részében pedig *A zengő szobor dala*, a *Merceria*, az *Őszi harangozó* és a *Reggeli ének*. Ezekben a hónapokban még néhány másodközlése is volt.

70 A Babits-bibliográfia tartalmaz ebből az évből egy rejtelmes tételt is, a *Diáknaptár* 1912-es kötetében olvasható *Dante és Vergilius* című tanulmány a megadott helyen ugyanis nem található, s a forrás más kötetekben sem.

decsökkenés miatt a kézirat az elégedetlenséget kiváltó tisztázat alakjában maradt, egészen Komjáthy érettségijének közeli dátumáig. Ekkor az aktualitás felszólító erejénél fogva a tintairású tisztázatot ceruzairással kiegészítette és lezárta, valamint az elején az alkalmat említő ajánlással látta el. Majd a vers alján aláírva, mintegy emléklappá változtatta a kéziratot, azt adva ajándécul az érettségire (k_2). Ez a kézirat ma nincs is közgyűjteményben, csupán egy másolata a Petőfi Irodalmi Múzeumban, az eredetit Komjáthy Aladár fia, Komjáthy Géza őrzi – ha él még. Vagyis az ajándékozás tényleges gesztusa is megtörtént. A Komjáthynak adott kézirat azonban a vers első megjelenéséig szerzője szellemi tulajdonában maradt, hiszen a végleges változatban szerepel, ennek alapján kellett lennie egy emléklap utáni tisztázatnak (k_3), ami alapja lett a nyomdai kéziratnak (g_3).

A vers első része (g_0) ugyancsak fogalmazvány minőségben maradt fenn, de nem kéz-, hanem javítatlan gépiratként. Kosztolányi Dezső 1911-es úpester látogatása után, Babits szobájának leírása közben még nem említette, hogy írógépe lett volna. A szakirodalom megegyezik abban, hogy Babits első írógépét 1914 körül vásárolta. Ezt alátámasztja egyik tisztviselőtelepi tanítványának emlékezése:

[...] Mint az önképzőkör 1915/16. évi ifjúsági elnöke, közelebbi kapcsolatba kerültem a kör tanárelnökével. Akkor még nőtlen ember volt, és a Tisztviselőtelepen a Szabóky utca 54. számú házban lakott. Albérleti szobájának egyik falát könyvesállvány borította, tele könyvekkel. A szoba ablakától jobbra volt az íróasztala, iratokkal, könyvekkel elhalmozva. Műveit részben kézzel, részben kis írógépén írta. Egy alkalommal, amikor beléptem hozzá, írógépén kopogtatott és türelmemet kérte, amíg leírja gondolatait. [...] ⁷¹

A Petőfi Irodalmi Múzeum kézirtárában megtalálható az *Ecet-dal* ugyancsak lila tintás (indigós) gépiratmásolata. ⁷² Betűkészlete megegyezik az *A „Fiamnak”* két ismert gépiratának betűivel, megjelent a *Nyugat* 1914. július 15-i számában.

A tanítványi emlékezés, valamint a két, azonos írógépén készült gépirat megerősíti, hogy az első rész első ismert fogalmazványa (g_0) sem készülhetett 1914 tavasza előtt. Abban az évben megint változott a megjelent Babits-művek összetétele. Először is az 1914-es év volt az Babits pályáján – a kezdő éveket nem számítva –, amikor a legkevesebb, különböző műfajú közleménye jelent meg, ennél még halála évében is több volt olvasható a sajtó különféle forrásaiban. Másfelől ezek között volt novella a francia forradalom korából (*Szerelem*), rövid ismertetés (*Mistral*), versek különféle tárgyakra (*Fájó, fázó ének*; *A csengetyűsfű*; *Ecetdal*; *Haza a Telepre*), műfajátlépések (*Isten kezében*) megrendülés és számvetés a háború miatt (*Gyermekek és a háború*; *Fiatal katona*; *Magamról*; *Keserű órá*; *Ünnep*; *Kép egy falusi csárdában*). Ez a változatosság alátámasztja az időben második rész felütését: „Daloljak mindenről, csak róla nem?” Babits ezt a fogalmazványt is tovább írta ($g_1 + k_4$), de a ceruzairású befejezés áthúzásaiból látszik, hogy

71 Dörner György emlékezését lásd BABITS, *Haza a Telepre...*, 234.

72 A kéziratkatalógus dátumozása: [1914 május], Róna Judit 1914. május 16. előttre datálja és megjegyzi: „az első gépiratos tisztázat (!)”, lásd RÓNA, *Nap nap után...*, 677–678.

elégedetlen volt, viszont a végleges sorrendet kialakította: az elejére írt római egyessel jelezve, hogy ez a kezdő vers, a végére írt római kettessel pedig a folytatásához rendelve a körülbelül két évvel korábban keletkezettet. Hogy milyen közlést képzelt el, nem tudni, azonban az első és a második rész (k_2 , $g_1 + k_4$) egyaránt annyi javítást tartalmaz, hogy mindkettő esetében fel kell tételezni egy-egy tisztázatot (k_3 , g_2) a nyomdai közlés előtt. A *Nyugat* 1915. augusztus 15-i számában jelent meg a *Játszottam a kezével* című Babits-vers, amely turbulens és hosszantartó visszhangot váltott ki,⁷³ egy évvel később jelent meg az utolsó közvetlen reakció, de akadtak még későbbi hullámverések is. Az ellene folytatott sajtóhadviselés egy pontján adott közre Babits öt verset, köztük négy régebbit, köztük A „*Fiamnak*” címűt is, amelynek nyomdai kézírata, nagy valószínűséggel gépirata (g_3) ismeretlen. E közlés alcímében 1913-as évszámot adott meg, ami a két rész együttes keletkezésére nézve biztosan téves, és szemben áll a Szilasi-kötet keltezésével. Másfelől az írógép 1914-es beszerzése is cáfolja az egy évvel korábbi keletkezést, bár az természetesen lehetséges, hogy Babits egy 1914 előtti kézíratos fogalmazvány szövegét írta gépbe. De az 1913-as alcímnek egy sajátos időszámítás miatt mégis van jelentősége. A tanulmány címében idézett verssorban a három év: 1911–1912–1913, ami megismerkedésüktől az érettségire ajándékozott változat (k_2) keletkezéséig telt el. Az első megjelenés ajánlásában pedig „új három év” olvasható, ez pedig 1913–1914–1915 éveket foglalja magában, lezárva a nyomdai gépirattal (g_3), vagyis a végleges változattal. A másik változás, hogy a Komjáthynak adott kézírathoz képest jelentősen kibővült és megváltozott az ajánlás szövege:

Bocsáss meg, kedves fiam és barátom, hogy közreadom ezt a verset is, amely terólad szól. Ma, mikor rossz tanárnak mondtak, aki megrontja az ifjúságot, meg nem állhatom, hogy ki ne mondjam a világ előtt azt az érzésemet, mely rajtad és minden tanítványomon keresztül a jövő nemzedékhez köti lelkem. Ma már ez a vers sem aktuális: te, ki fiam voltál, azóta barátom vagy: új három év telik: de most is a régi szeretettel küldöm neked ezt a régi verset.

Az érettségi mint ajánlási alkalom eltűnt, helyébe a védekezés és a dac lépett, a személyes vers nyilvánossá tétele e kényszer eredménye, s a megjelentetéséért kért bocsánatot Babits Komjáthytól. Hogy mennyire egy-egy időponthoz kötődött mindkét ajánlás, azt a *Recitativ* közlése mutatja, amelyben egyetlen mondatra redukálódott, az is zárójelbe téve:

(Aladár fiamnak és barátomnak, most is a régi szeretettel, ajánlom.)

Az egy verssé foglalt, eltérő időben keletkezett két vers címe akkor született meg, amikor Babits az öt, egy blokkban közölni kívánt verset összeválogatta – ez nyilvánvalóan a nyomdai kéziratok, gépiratok fázisa volt. Az első vers szólt *Ady Endrének*, a második pedig A „*Fiamhoz*”. Ady neve mellett a második vers hasonló funkciójában Komjáthyt

⁷³ A vádolt: Babits Mihály...

nem említhette, a toldalék megváltoztatásával viszont régiesebbé tette, 18–19. századi patinával látta el a címet, lásd: Csokonai Vitéz Mihály *Lillához* vagy Vörösmarty Mihály *A merengőhöz*. A címadással egyben lezárult a vers szövegének keletkezéstörténete, s megkezdődött kiadástörténete és recepciója.

* * *

Befejezésül említeni kell még egy szempontot, amely mintegy recepciótörténeti adalékként zárhatja a kéziratok ismertetését. Bresztovszky Ede említett megjegyzése után Babitsot sokáig kísérte az őt, vagy rajta keresztül a „moderneket” támadók altesti érdeklődése, a művek megértése, valamint érvek párbeszéde helyett a zsigeri elutasítás és kirekesztés ütőkártyájaként.⁷⁴ Mivel az emberi személyiség állampolgár és nem alattvaló, minden hatalmi játszmát, legyen bármi is az eredete, vissza kell utasítani, ami olyan alapon – szellemi, vallási, származási, nemi, vagy ami még ennél is botrányosabb: bőrszín, nemi irányultság stb. – akar különbséget tenni, amire nincs fölhatalmazása. Ezért eredeti céljukat tekintve üdvözölni kell azokat a könyveket, szöveggyűjteményeket, amelyek a megkülönböztetések tompítására jelennek meg. De vigyázni kell, hogy önkéntelenül is ez az igyekezet nehogyan ellenkező hatást érjen el, mint a Nyáry Krisztián szerkesztésében megjelent *Nem kötelező* című gyűjteményben,⁷⁵ amely tartalmazza a tárgyalt verset is. Csakhogy címe itt nem *A „Fiamhoz”*, hanem valami fatális hiba következtében ez: *Fiaimhoz*, amivel az arra fogékonyak között éppen ellenkező hatást lehet elérni. Többet nem érdemel meg ez a véletlen baki, legfeljebb még annyit kell megjegyezni, hogy nagyon ingoványos talaj életút és életmű problémátlán egymásra vetítése, annak ellenére, hogy mereven sem lehet szétszakítani őket.

74 BUDA Attila, *Szabó Lőrinc: Életrajzi bevezető*, *Élet-Kép* ([Budapest]: Elektra Kiadóház, [2002]), 30–35. E sorok írója a kétezres évek környékén szembesült is avval, hogy egyik könyvének mottóját el kellett hagynia, mert nem szerepelhetett az elején egy homoszexuális költő. Hogy aztán a kívánság megfogalmazójában ez az utóbbi minősítette-e az életművet, vagy az életműből következett-e ez az utóbbi, nem is annyira fontos.

75 *Nem kötelező: Tiltott irodalom: Klasszikus irodalmi művek az azonos neműek közti szerelemről*, vál. NYÁRY Krisztián ([Budapest]: Corvina, [2022]), 197–199. A kötet összeállítója forrásként az Arcanum Adatbázis Kft. [linkjét](#) adja meg, ott azonban a vers címe helyesen olvasható.



„Mestereknek gyengyének”: Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára

Szerkesztette Hende Fanni, Kisdi Klára és Korondi Ágnes

Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, Szent István Társulat, 2020, 684+XXXII l.

BARTÓK Zsófia Ágnes

ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, posztdoktori ösztöndíjas

ORCID: 0009-0007-7820-3413

Madas Edit központi alakja a középkorral foglalkozó kutatásoknak. A hetvenedik születésnapjára összeállított kötet híven tükrözi, hogy munkássága a középkorkutatás szinte minden tudományterületére nagy hatást gyakorolt, a könyvtörténettől és kodikológiától kezdve az irodalomtörténeten és liturgiátörténeten át egészen a homiletikáig és hagiográfiáig. A különleges alkalomra az ünnepelthez méltó, reprezentatív kötet született, amely számos területen mutat fel fontos eredményt. Az alábbi áttekintés csak irodalomtörténeti szempontból vizsgálja a könyv anyagát, ezen belül is csupán egy részterületre, a korszak írásbeliségének kiterjedtségére koncentrál.

A magyarországi középkor kutatásában az utóbbi években vita bontakozott ki arról, hogy a fennmaradt emlékek vajon a jéghegy csúcsát képezik-e, amely mögé nagy mennyiségű eltűnt forrást kell képzelnünk, vagy épp ellenkezőleg: az írásbeliség alacsony fokon állt a korban, így nem számolhatunk végtelen mennyiségű eltűnt szöveggel. A kérdéssel foglalkozó munkák ez utóbbi véleményt látszanak erősíteni, mind a középkor elejére, mind a középkor forrásanyagban gazdagabb végére vonatkozóan. Horváth Iván a legkorábbi szövegemlékek textológiai vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy minél régebbi korról foglalkozunk, annál nagyobb eséllyel bukkanunk eredeti szerzői fogalmazványokra.¹ Hasonló megfigyelést tett Lázs Sándor az apácák által másolt kolostori szövegek elemzésekor: a korszak végén az apácák piszkozatokat vagy első tisztázatotokat másoltak, a mintapéldányok egykorúak lehetnek azokkal az anyanyelvű kódexekkel, amelyeket ma ismerünk.² Mindezen eredmények azt erősítik, hogy el kell távolodnunk a végtelen számú elveszett forrást feltételező középkorképtől.

* A recenzió az *A nyelvelékkódexek exemplumai* című (Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, PD 137996) pályázat támogatásával készült.

1 Horváth Iván, *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*, Információ-történeti műhely (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2015), 17–21.

2 Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 116–120.

A Madas Edit tiszteletére írt tanulmányok egy része a Horváth Iván és Lázs Sándor által tett felismerések sorába illeszkedik. E tanulmányok közé tartozik a két, *Margit-legendával* foglalkozó dolgozat. Klaniczay Gábor a legenda kutatástörténetét foglalta össze. A magyar nyelvű középkori kézírataink közül ez az egyetlen, amely teljes egészében hazai témájú szöveget tartalmaz, ennek köszönhető, hogy régóta kiemelt figyelem övezi. Klaniczay meggyőzően érvel azzal a vélekedéssel szemben, hogy létezett volna egy mára elveszett, a magyar nyelvű legenda alapját képező latin nyelvű szöveg. Ehelyett azt valószínűsíti, hogy a magyar nyelvű forrásban megőrzött legendaváltozat a fordítás aktusával egybekötve jött létre, és csak 1409 után, a 15. század folyamán készült. M. Nagy Ilona szintén a *Margit-legendát* vizsgálja dolgozatában, melyben cáfolja azt az elsősorban Mezey László értékelése alapján elterjedt véleményt, hogy a magyar nyelvű *Margit-legenda* gyenge fordítás lenne. A fordítónak felrótt hibák a korban tipikusak voltak, más kódexekben is előfordulnak, a magyar szöveg többszörös másolásának tényét így nem lehet velük igazolni.

Lázs Sándor a késő középkori magyar nyelvű szövegalkotást bemutató dolgozatában hangsúlyozza, hogy le kell számolni azzal a vélekedéssel, hogy a magyar nyelvű fordítások mára elveszett latin források alapján készültek. A ma ismert latin források és a magyar fordítások közötti eltérések nem elveszett forrásokkal, hanem a fordítók nagy önállóságával magyarázandók. Minden jel arra mutat, hogy a fordítók saját koncepciójuk jegyében, a fordítással egy időben jelentős átalakítást is végeztek a szövegeken. A *scriptorok* tudatosságára utalnak azok az esetek, amikor bizonyítható, hogy egy újabb fordító a latin szöveg alapján recenzeálta a korábbi magyar nyelvű változatot. E gyakorlat más nemzetek kolostori irodalmában sem ismeretlen.

Ezzel szemben akad olyan dolgozat is a kötetben, amely kitart a többszörös másolatok feltevése mellett, és így, ha csak implicit módon is, de a mellett a felfogás mellett tör lándzsát, hogy a magyarországi írásbeliség a középkor folyamán kiterjedt kellett, hogy legyen. Haader Lea nyelvtörténeti szempontból elemezte a több példányban is fennmaradt perikópákat. A *Székyudvarhelyi kódex* perikópaegyüttesében egy lényegesen korábbi előzményszövegnek többszörös másolás általi módosulását látja, sőt van olyan részlet, amelyet különösen megkopott, agyonmásvolt perikópaként jellemez. Érvelését gyengíti, hogy dolgozatában nem reflektál Lázs Sándor az övével ellentétes véleményére, Lázs ugyanis korábban óvatosságra intett azzal kapcsolatban, hogy megpróbáljuk megállapítani a bibliafordítások egymáshoz való viszonyát.³ Lázs gondolatmenetében Tarnai Andorra hivatkozott, aki meggyőzően érvelt amellett, hogy a bibliafordítások lejegyzői koruk egyik szájhagyományban élő változatát rögzítették, így a leszármazások rekonstruálása e szövegek esetében nemigen végezhető el. Megkérdőjelezhető Haadernek az a megállapítása is, hogy a magyar nyelvű perikópás könyvek az egyházi gyakorlat nélkülözhetetlen segédeszközei lettek volna, amelyeket sűrűn másoltak. Nincs arra utaló adat, hogy a papok a prédikációkban elhangzó perikópa fordításokhoz kézíratos fordításokat használtak volna, sőt erős érvek szólnak amellett, hogy még a magyar nyelvű szövegekkel leginkább ellátott szigeti domonkos és óbudai klarissza nővérek sem rendelkeztek magyar nyelvű perikópás könyvvel a Mohács előtti időben.⁴

3 Lázs, *Apácaműveltség...*, 191–192.

4 BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextól az Érdy-kódexig*, Műhelytanulmányok 7 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2021), 92; Lázs, *Apácaműveltség...*, 204–205.

A sokszoros másolatok kérdése szorosan összefügg a feltételezett kódexpusztulás problematikájával. Mezey László nyomán terjedt el az a vélekedés, hogy a reformáció előtti, Magyarországon keletkezett kéziratok könyveknek több mint 99%-a elpusztult.⁵ Mezey a pusztulási arányszám meghatározásakor abból a feltevésből indult ki, hogy egy-egy intézménytípushoz körülbelül azonos könyvvállomány köthető, így az intézmények száma és egy becsült könyvtárlag ismeretében megállapítható a korabeli Magyarország teljes kódexállománya. Mezey arra a következtetésre jutott, hogy a középkor végén negyvenötezer körül volt az országban őrzött könyvek száma, amelyből a legjobb esetben is mindössze 450–500 kódex maradt fenn, tehát a könyvállománynak körülbelül az 1%-a. Mezey számítását a mai napig gyakran hivatkozzák, annak ellenére, hogy sok szempontból nem állja meg a helyét.⁶ Többek között az is felhozható ellene, hogy Mezey a nyomtatványok kérdésével nem foglalkozott, holott a vizsgált korszak végén az intézmények könyvvállományaik számottevő része már nyomtatvány volt. Arra a kérdésre sem tért ki, hogy az elveszett kódexanyagból mennyi lehetett magyar nyelvű, így számítása a magyar nyelvű szövegek pusztulásának meghatározására semmiképpen sem alkalmazható. Mezey tanulmánya a fragmentumkutatás egy korai szakaszának beszámolójaként született, amellyel a kódextörödékek feltárásának jelentőségét szerette volna alátámasztani. Mindezek alapján világos, hogy a 99%-os pusztulási arányszám nagyobb pályát futott be, mint amekkorát eredetileg szántak neki. Az évszázadok során eltűnt kéziratok mennyiségének megállapítása Mezey becslésénél árnyaltabb modellt igényel.

A fragmentumkutatás a magyarországi könyvtárakban őrzött kódextörödékek feltárását tűzte ki céljául. A törödékek feltárása és leírása az 1970-es években kezdődött, és a mai napig zajlik. Lauf Judit e munka egyik jelentős eredményéről számol be az ünnepi kötetben Mayer Gyulával közösen jegyzett cikkében. Lauf egy különleges forrástípus, egy úgynevezett írásmintalap magyarországi használatáról ad hírt, amelyet az emlék lejegyzője írásmesterségének reklámozására készíthetett. Lauf arra a következtetésre jut, hogy Kassa környékén magas fokú íráskultúra létezett, és a fragmentum a nagymértékű hazai könyvpusztulás újabb tanújaként értékelendő. Lauf ugyanakkor félreérthetően fogalmaz, amikor azt írja, hogy nemcsak Budán, hanem Magyarország más vidékein is magas színvonalon állhatott a könyvkultúra. A jelentős számú német ajkú lakossággal rendelkező Kassa e tekintetben kivételes helyszín volt, az ott regisztrált színvonalat túlzás lenne általánosítani. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy minél előbb szükség lenne a nagy volumenű kódextörödékek-kutatás összegző értékelésére, hiszen ez tud majd pontosabb képet adni arról, hogy milyen szinten állhatott a magyarországi írásbeliség a korszakban.

5 MEZEY LÁSZLÓ, „Fragmenta Codicum: Egy új forrásterület feltárása”, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 30, 1–2. sz. (1978): 65–90.

6 A pusztulási arányszám már tanulmányában is rosszul szerepelt, Mezey ugyanis rosszul adta össze az általa feltételezett adatokat: számítása 45 000 kézirat helyett valójában 55 000 kéziratot eredményez. Mezey tanulmánya után jelent meg a kérdés szempontjából jelentős *Bibliotheca Hungarica* című kiadvány, amely az 1526 előtti magyarországi kódexek és nyomtatott könyvek adatait gyűjtötte össze: ebben körülbelül 3000 könyvvel számolnak. A pusztulási arányszám eszerint 95% alatti lenne. Lásd: BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES, „A reformáció előtti magyar nyelvű szövegek használói: előtanulmány”, in *Folyamatosság és változás: Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*, szerk. KARLINSZKY BALÁZS és VARGA TIBOR LÁSZLÓ, 255–268 (Veszprém: Veszprémi Főegyházmegye, 2018).

A fenti áttekintés szűkre szabott szempontrendszere csak egy-két tanulmány részletesebb tárgyalását tette lehetővé, azonban nem tekinthetünk el attól, hogy – ha csak röviden is – de szót ejtsünk még néhány további, irodalomtörténeti szempontból jelentős dolgozatról. Első helyen kell említenem Tóth Péter tanulmányát, amely minden bizonnyal a kötet legjelentősebb munkája. Tóth a németújvári ferences könyvtár kéziratai között egy több mint hatszáz magyar szót, köztük jó pár teljes mondatot is megőrző új nyelvemlékre bukkant, amelynek a *Güssingi glosszák* nevet adta. A magyar glosszák lejegyzőjének nagyfokú nyelvi tudatosságáról tesz bizonyosságot a tradicionális latin rövidítésjelek korábban nem dokumentált gyakorisága a magyar szavak esetében, továbbá a ragokat, jeleket, képzőket jelölő csonka glosszák, illetve a magyar fordítást csupán számok formájában lejegyző kódolt glosszák. Ez utóbbi jelenség egy új emlékcsoport létre hívja fel a kutatók figyelmét. A dolgozat a nyelvtörténet számára is fontos adatokkal szolgál, a *Güssingi glosszák* ugyanis az *ö* és *ü* hangokat szokatlan módon két ponttal jelöli, még hozzá meglepő rendszerességgel, amely a német helyesírás hazai hatásának fontos és korai bizonyítékeként értékelendő.

Németh András az esztergomi káptalani iskola szöveggyűjteményét mutatta be a kötetben, amely véleménye szerint a latin nyelven folyó oktatás és az anyanyelv szoros kapcsolatát példázza. Korondi Ágnes alapos vizsgálat után megállapítja, hogy a *Festetics-kódex* Mária-zsolozsmája a korábbi véleménnyel ellentétben nem sorolható be minden kétséget kizáróan az esztergomi rítusba: ha forrása esztergomi rítusú volt is, annak olyan alcsoportjához tartozott, amely a kalocsa–zágrábi úzushoz állt közelebb. Varga Imre Kapisztrán az egyik legkorábbi magyar nyelvű szövegemléket, a *Gyulafehérvári sorokat* őrző *Gyulafehérvári kódex* keletkezését világította meg azáltal, hogy rendtörténeti kontextusba helyezte a benne olvasható formuláriumot. Ennek köszönhetően korrigálta az emlék korábban feltételezett keltezését: a kódex általa vizsgált része nem a Karácsonyi János által megállapított időben, 1295 táján, hanem 1300 és 1303 között keletkezhetett. Török József a pálos breviárium egyik himnuszában ismert rá egy magyar eredetű Ágoston-rendi szövegre, amely rendnek irodalmi tevékenységéről korábban egyetlen emlék sem tanúskodott. A Corvina könyvtár budai másolóiról korábban csak néhány homályos feltételezéssel találkozhattunk a szakirodalomban, Zsupán Edina dolgozatának köszönhetően már világosan rajzolódni ki előttünk e kódexcsoport körvonalai, és a további ilyen irányú kutatások fontossága. Kiss Farkas Gábor egy korábban ismeretlen, magyar nyelvű emlékről számol be: a legrégebbi ma ismert magyar nyelvű számsorra a chicagói Newberry Libraryben talált rá, amely – *Rotenburgi János nyelvmestere* és az úgynevezett *Müncheni emlék* mellett – azon nyelvemlékek sorát gazdagítja, melyeket nem magyar nyelvű lejegyző vetett papírra. Az emlék tehát csak távolról tartozik a magyar irodalomtörténet tárgykörébe. Ehhez hasonló Déri Balázs tanulmánya, amely amellet sorakoztat fel meggyőző érveket, hogy Szent Gellért irodalmi munkássága még annyira sem tekinthető irodalomtörténetünk részének, mint amennyire eddig gondoltuk. A *Deliberatióban* használt gazdag forrásanyag alapján joggal valószínűsíthető, hogy lényegében már az előtt el kellett készülnie a műnek, mielőtt Gellért Magyarországra érkezett.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a középkori magyar írásbeliség kiterjedtsége körül kibontakozott vita, ha el nem dőlt is, jelen kötetben is számos eredményt hozott. A pazar kiállítás, alapos szerkesztői munkáról tanúskodó könyvben pedig fontos, új felfedezések olvashatók: méltó ajándék a jeles kutatóknak.



Gömöri György: Elvándorlók és elvagyódók. Esszék, tanulmányok

Szombathely: Savaria University Press, 2021, 244 l.

NÉMETH S. Katalin

BTK Irodalomtudományi Intézet, nyugalmazott tudományos főmunkatárs

ORCID: 0000-0002-7322-1205

Ismerve a kötet szerzőjét, a jelenleg Londonban élő, budapesti születésű polonista irodalomtörténész életútját és munkásságát, kötetének címe rögtön felkelti az érdeklődést. Gömöri György egyetemistaként 1956 után menekült el Magyarországról, tanult Oxfordban, 1960–1961-ben amerikai lengyel ösztöndíjasként élt Indonéziában, tanított a berkeley-i Kalifornia Egyetemen, kutatóként dolgozott a Harvardon, Birminghamben, és 1969–2001 között tanított a Cambridge-i Egyetemen. Tehát, ha valakire, akkor órá valóban illik a címben meghatározott két fogalom: az elvándorlás és az elvagyódás.

Hogy a magyar írókat ilyen egyértelműen ezzel a két meghatározással rendszerezi, elgondolkodásra késztet. Rögtön a kötet első mondatában kategorikusan két csoportba sorolja a régi és újabb magyar szerzőket: „A magyar irodalomban [...] két fő alakzatot, viselkedésmódot különböztethetünk meg: az elvándorlókét és az elvagyódókét.” (7.) Az elvándorlókat további két minősítéssel illeti: megkülönböztet utazókat és emigránsokat. Ezt még el is fogadhatnánk, hiszen Gömöri tanulmányai, személyes ismeretségein alapuló visszaemlékezései szerint valóban sok „elvándorló” írónkra jellemző ez a kategorizálás. Kicsit nehezebb értelmezni az elvagyódás mibenlétét. Gömöri ebbe a csoportba sorol mindenkit, akinek személyes vagy irodalmi kapcsolata volt külföldi szerzőkkel, foglalkozott nem magyar nyelvű irodalommal, kultúrával, vagy éppen csupán fordított valamely idegen nyelvből. A magyar fordításirodalom több évszázados történetének ismeretében azonban nem mindig tartjuk elfogadhatónak, hogy a fordítás egyben elvagyódást is jelent. Nem valószínű, hogy Arany Shakespeare-fordításai hazájából való elvagyódását fejezik ki, de gondolhatunk a 20. század hatalmas fordításirodalmára is. Vajon Németh László azért fordított klasszikus orosz regényeket, mert oda vágódott? (Kétségtelen, Némethről Gömöri nem ír.) A *Nyugat* „szép hűtlenek”-nek nevezett (Rába György) műfordító költői sem biztos, hogy hazájukból vágódtak el, legfeljebb szélesebb kitekintésre vágytak, és más kultúrák megismertetésével gazdagították imádott anyanyelvüket. De a szocializmus virágkorában csupán fordításból megélő költőink, más publikálási lehetőség híján, valóban azért fordítottak – nagyon gyakran nyelvtudás hiányában, nyersfordítás segítségével – idegen nyelvből, mert elvagyódtak? Vajon hová vágódott Áprily Lajos csodálatos *Anyegin*-fordításával vagy Turgenyev, Lermontov,

Nyekraszov, Gogol költői szövegeivel, esetleg éppen a *Peer Gynttel*? Kétségtelen, lehetett bennük olyan elvágyódás, hogy cenzúramentes jobb körülményekre vágytak, ahol anyanyelvükön saját műveik is megjelenhetnek, de a gyakran gályarabként végzett fordítói munka nem az elvágyódás érzelmi terméke, legyen az bármilyen – néha az eredeti műnél – kiválóbb alkotás.

Gömöri György kötete 1989 és 2021 között keletkezett írások közül válogat. A kötet címadó esszéjét értelmezve a felületes olvasó azt gondolhatná, hogy ez az írás éppen az összeállított dolgozatok bevezetőjeként készült, azonban hamar rájöhetünk, hogy inkább összefoglalója Gömöri érdeklődési körének, amelyből a több mint harminc év alatt keletkezett és csak folyóiratokban publikált írásokban kapunk mutatót. A szerző a most összegyűjtött tanulmányokat és esszéket három nagy fejezetbe csoportosította. A hosszabb és többnyire valóban jegyzetekkel ellátott tanulmányok időrendben, Petőfőtől a kortársakig, konkrétan a 19. század elejétől a 21. századi karantén idejéig ad ízelítőt abból, ami a szerzőt ebben a hosszú időszakban foglalkoztatta. A kötet legtöbb írása ugyan magyar szerzőkkel foglalkozik, de felfűzhetők az angol nyelvterületen tanuló és oktató irodalomtörténész és a lengyel irodalom tudósának érdeklődési fonalára. A másik, szinte minden írásban tetten érhető közös motívum a személyesség, legyen szó több évszázados irodalomról vagy a kortársak megnyilvánulásairól, Gömöri Györgynek mindig van vagy olvasmányélményre vagy találkozásra hivatkozó szubjektív megjegyzése, amely elevenné teszi a legszárazabb filológiát is.

A *Petőfi ír „súgója”* – Thomas Moore című tanulmány 1989-ben keletkezett. Mivel Gömöri a kötetben nem változtatott korábban megjelent tanulmányain, és a későbbi szakirodalmat – tudatosan – nem építette be a jegyzetanyagba, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy hivatkozhatott, esetleg vitatkozhatott volna Képes Géza írásával, amely a címe ellenére terjedelmesen foglalkozik Petőfi Moore-fordításaival is.¹ Gömöri György régi magyar irodalommal foglalkozó tanulmányai olvastán is felfigyelhetünk arra, hogy a tudós irodalomtörténész szívesen foglalkozik olyan kevésbé ismert műfajokkal, mint az alkalmi versek, az „album amicorum”-ba, későbbi nevén emlékkönyvekbe írt rövidebb költemények. Ebben a kötetben két ilyen dolgozatot is találunk. A *Petőfi Sándor emlékkönyvi bejegyzései tükrében* és az *Arany János emlékkönyvi verseiről* címűt. Mindkét írás értékes adalékokat tár föl a nagy versek árnyékában megbúvó alkalmi költészetről és magánéletéről. Petőfi Borjádón keletkezett verséhez annyi korrigálást tennénk, hogy az *S. Zs. kisasszony emlékkönyvébe* című vers címzettje a valóban az ott élő Sass család lánya, de a Zs. monogram feloldása nem „Zsóka” vagy „Zsike”, hanem Zsófia. Ezt a korabeli sajtó és a család rokonai is számtalan újságikkben, visszaemlékezésben megerősítik, a Petőfi kritikai kiadás 4. kötetének Kerényi Ferenc által írt jegyzetében is szerepel a helyes névazonosítás.² Kicsit megmosolyogtató, hogy a kortárs férfiak emlékkönyvétől elkülönítendő, Gömöri kétszer is használja a hölgyekre az „egy másnemű lény” kifejezést. A kétségtelenül létező, főleg a szexuálpszichológiában használatos kifejezést Gömöri mint költő is alkalmazza, a *Szonett a barátságatlan bécsiekről* című versében „kinek másnemű lény ragaszt szárnyakat” jelzővel illeti a szerelemmel takarékoskodó hölgyeket.

1 KÉPES Géza, „Arany János fordításai Thomas Moore költeményeiből”, *Irodalomtörténet* 52 (1952): 320–326.

2 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei: 1945. augusztus–1946*, kiad. KERÉNYI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003), 256.

A polonista Gömöri György érdeklődéséről tanúskodik *Kerényi Frigyes, egy polonofil költő* című tanulmánya. Petőfi barátjáról, aki a szabadságharc bukása után, 1850-ben emigrált Amerikába, Gömöri az Oxfordban megjelent kérészéletű lapban, az *Eszmélet* második számában publikált tanulmányt. Legkedvesebb lengyel költőiről, akiknek nagy részét fordította, és néhányukat személyes barátjának is tudhatta, Gömöri a *Negyven éves Az ismeretlen fa* című dolgozatban nyújt adatokban és szubjektív emlékekben is gazdag összefoglalót. Az *ismeretlen fa* című antológiát Gömöri György 1977-ben jelentette meg az Occidental Pressnél, negyven év múlva visszatekintve jogosan állapítja meg, hogy mind válogatása, mind fordítása ma is megállja a helyét, és a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok történetének fontos dokumentuma. Az elvándorló magyar írókkal régi magyaros kutatásai idején is foglalkozott a szerző, *Tengerre magyar* című eszszéjének első része 2016-ban jelent meg a *Bárkában*, ebben a kötetben a második részt olvashatjuk, pedig a két dolgozat egymást követően tenné teljessé ismereteinket.

Gömöri György két írással is emlékezik egyik legkedvesebb költőjére, Dsida Jenőre. Az *Adalékok a Psalmus Hungaricus genéziséhez és a Dsida megverseli a korhangulatot* című verselemzés megengedi azt a feltételezést, hogy Gömöri több, folyóiratokban megjelent Dsida-tanulmánya egy tematikus tanulmánykötetet, esetleg monográfiát is megelőlegez. Érdeklődéssel várjuk.

Miként a bevezetőben említettük, Gömöri szinte minden írásába beleilleszt egy-egy személyes élményt, adalékokat saját elvándorlásához vagy emlékeket a közelmúltban elvesztett barátokról. Még a 19. századdal foglalkozó tanulmányokban is olvashatunk olyan megjegyzéseket, hogy a tudós költő miként találkozott olvasmányai során egy-egy kortársnak nem nevezhető szerzővel, vagy milyen közös élményekből ered az irodalmi megközelítés papírra vetése. A *Tengerre magyarban* hivatkozik is egy hányatott tengeri utazására, amely felkeltette érdeklődését a magyar szerzők tengeri élményei iránt, esetleges, véletlenül kezébe került olvasmányai pedig azt bizonyítják, hogy ha nem keresi, akkor is megtalálja a magyar vonatkozásokat, a magyar történelem egy-egy szeletét (*Ne keresd a magyart... úgysis megtalálod*). A *Karantén-napló történeti párhuzamokkal* egy újonnan megjelent Erasmus-kötet kapcsán jut el a Covid-járványig, és Erasmusnak a háború és béke kérdéséről írott elmélkedésétől az amerikai elnökválasztásig. Szilasi László *Luther kutyái* című felkavaró regényéről, Gömöri is bevallja, kétféleképpen ír: személyesen és kritikus szemmel, noha a szerzővel csak egyszer találkozott, egy korábbi regényét viszont elismerően méltatta a *World Literature Today*-ban.

A személyes barátságok, irodalmi kapcsolatok többször alkalmi írásokban, visszaemlékezésekben, nekrológokban idéződnek fel. Két írás címének kezdő szavai is azonosak: *a Kortársam, barátom*, Csoóri Sándor és a *Kortársam, barátom, íróársam, Tamás (Vekerdy Tamás emlékére)*. Közvetlenül a barátok elvesztése után íródtak, a szórványos életrajzi adatok mellett erőteljesebb a szubjektív visszaemlékezés, a barátok elvesztése feletti szomorúság. A visszaemlékezések hangvételét persze meghatározza, hogy Gömöri György hol publikálta írását. Más jellegű információkat kell közölnie a *Bécsi Naplóban*, az Ausztriában élő magyaroknak szánt nekrológban, mint a magyar országos napilapban (*Népszava*) vagy a negyedévenként megjelenő színvonalas irodalmi folyóiratban, a *Bárkában*. A *Bécsi Naplóban* ír Gömöri többek között Illyés Gyuláról, Vársárhelyi Miklósról, Borbély Szilárdról és két emigrációban élő barátjáról, Horváth Elemerről és Sulyok Vincéről, a *Népszavában* a szabadelvű demokrata, Waldorf-pedagógus Vekerdy Tamásról. Konrád György halála után is az elengedhetetlen életrajzi adatokon túl elsősorban a személyes élmények, az 1956-os diákkori találkozás lesz felidézendő, jóllehet az első találkozás em-

lékét Gömöri nem saját memóriájából, hanem Konrád publikált visszaemlékezéséből idézi fel. Különösen érdekes és talán nem bántó a szerző számára, ha a kedves barátjának nevezett Horváth Elemér életrajzát Gömöri által sem ismert adatokkal egészítjük ki. Az élete utolsó éveiben csak a „villámposta” útján ébren tartott barátság megszakadásának okát Gömöri is csak a költő halála után három évvel, Várady Szabolcsnak köszönhetően tudta meg, azonban költői utóéletéről, családjáról és irodalmi hagyatékáról a 2020-as írás megjelenésekor sem szerzett információt. A csornai származású, New York mellett élt Horváth Elemért szülővárosa 2003-ban posztumusz díszpolgárrá avatta, és mint Csorna egyik legnevesebb szülöttének emlékét is ápolja. Az interneten is megtalálható az a félórás film, amelyben unokatestvére, Horváth Róbert szobrász 2019-ben, a költészet napján emlékezik a József Attila-díjas költőre, részletesen felelevenítve a családi kapcsolatokat is.³ Fontos, Gömöri által sem említett információ, hogy Horváth Elemér Rómában hosszabb ideig Thomas Mann legkisebb lányánál, Elisabeth Mannnál lakott, ahol sok irodalmárral megismerkedett, és még Thomas Mann feleségével is pingpongozott. Ami a legfontosabb, ebből az interjúból tudható, hogy a költői hagyaték Horváth Elemér élettársának, Carla Reubennek a vőjénél található (2019-es információ), a csornai múzeumban csupán egy versét őrizi az épület felújításakor elhelyezett időkapszula.

Gömöri György gyűjteményes kötete is egy időkapszula. Különböző korszakokból, különböző műfajú írásokat helyezett egy kapszulába (kötetbe), szinte valamennyi az utóbbi években íródott, összeköti őket a személyes emlékezés és az elvágódás mellett a visszavágódás. A két haza irodalmi emlékei, a sokféle kulturális hatás egymás mellé helyezése teszi a kötetet az irodalmi kapcsolatok iránt fogékony olvasók számára kellemes olvasmánnyá.

3 *Megemlékezés Horváth Elemér József Attila-díjas költőről*, <http://www.molnarkft.hu/musorarchivum/2019-15-heti-csornai-musor/megemlekezes-horvath-elemer-jozsef-attila-dijas-csornai-koltorol>, hozzáférés: 2022.12.12.



Kappanyos András: Túl a sövényen

Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021, 286 l.

SOHÁR Anikó

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK Angol–Amerikai Intézet, Angol Nyelvpedagógiai és Fordítástudományi Tanszék, egyetemi docens

ORCID: 0000-0003-1526-3623

Mindig örömteli fordítással, fordítástudománnyal foglalkozó, magyar nyelvű kötetet forgathatni, s Kappanyos András írásai a témában különösen figyelemre méltók. A *Túl a sövényen* ismertetése azonban először föladta a leckét sokrétűségével és változatosságával. Végül úgy döntöttem, hogy a recenzius nem hagyhatja figyelmen kívül, mik voltak a szerző elképzelései, amikor megírta művét, mit szeretett volna közvetíteni, elérni, hiszen a kitűzött célokhoz képest érdemes vizsgálni az írás felépítését, elméleti kereteit, eszköztárát, példáit és más jellegzetességeit. Ebben az ismertetésben tehát a viszonyítási alap Kappanyos András nyilatkozata új könyvéről a kiadó honlapján:

A *Túl a sövényen* című könyvet úgy képzeltem el, mint egy digitális kor előtti hanglemezt, A és B oldallal, hosszabb-rövidebb számokkal, amelyeket más-más helyzetben írtam, de mégis eleve összefüggtek, vagy a közös kontextus és a szerkezet teremtett közöttük összefüggést.

Az A oldalt csupa olyan szöveg alkotja, amelyek már mind ebbe a könyvbe íródtak, még akkor is, ha közvetlen létrejöttüket egy-egy kötetfelkérés vagy konferenciameghívás is segítette, vagy jótékonyan megsürgette. A fordítástudomány távlatairól és a versfordítás taníthatóságáról szóló fejezetek háttérben komoly inspirációt jelentett az a vita, amely 2018 tavaszán a *Jelenkor* hasábjain indult el a formahű fordítás értelméről. A recepció regisztereiről szóló fejezet jó részt az Irodalomtudományi Intézetben folyó műhelymunkából nőtt ki. Az anakronizmusról és a tropológiáról szóló fejezetek (talán az utóbbit tartom a leginnovatívabbnak) a 2018–19 során tartott konferenciaelőadásokból párolódtak le a covid-zárlat hónapjaiban. Mindkét oldal nyitó szövegének szükségességére csak akkor ébredtem rá, amikor a lemez szerkezete már csaknem összeállt.

A B oldalon a *Jobb, mint az eredeti* című írás funkciója, hogy tematikus szöveget alkosson azzal a két szöveggel – egy Kosztolányi- és egy Karinthy-esettanul-

mánnal –, amelyek még a lemez koncepciója előtt elkészültek, de természetesen eleve is kapcsolatban álltak, hiszen mindkettő (illetve most már mindhárom) az adaptáció lehetőségeit és határait tárgyalja. A történet egy további szála 2017 tavaszán Bloomingtonban, az Indiana Egyetem Herman B. Wells könyvtárának polcsorai között indult el, amikor először volt alkalmam egyszerre látni ugyanannak a Baudelaire-szonettnek vagy három tucat különböző angol fordítását – ebből alakult ki a *Chatisztika* című, módszertani alapú, de eredményeiben a metodikai tanulságokat meghaladó négyíves fejezet, a B oldal második része.¹

Az, amit az olvasó a kezébe kap, valóban hasonlít egy manapság vinylnek, régebben bakelitnek mondott lemezre, de csak akkor, ha az nem úgy tematikus, mint mondjuk a Hobo Blues Band *Vadászat* vagy a Pink Floyd *The Wall* című albuma, amelyek az egymást követő számokból időrendi sorrendben szerves egészet építenek föl, hanem inkább egy előadó – színész vagy énekes – szívéhez legközelebb álló és hangfekvéséhez leginkább illő (vers-, ária- vagy dal)válogatás, mint mondjuk Cesare Siepi *Recital 1947–1957* vagy *Songs and arias* című lemezei: csodaszép hangon, rendkívüli muzikalitással előadott, a hallgatóságnak legalább részleteiben egészen biztosan tetsző, ám valahonnan valahová eljutó történeté nem szervesülő tudományosesszé-válogatás. Legnagyobb hiányossága a kulturális fordítástudomány területének leszűkítése a műfordításra, ideértve a filmfordítást is, másféle fordításról ugyanis nem nagyon esik szó. Legnagyobb érdeme pedig Kappanyos személyisége, iránya és műveltsége a téren. Összességében a mű könnyen olvasható, szórakoztató, itt-ott provokatív bevezetés a fordítástudományos gondolkodás egyik aspektusába. Bizonyára lesznek, akik szerint ismeretterjesztésnek túl alapos, túl sok benne a hivatkozás, míg tudományos elemzésnek helyenként túl frivol, túl kevés szó esik rigorózus módszertanról, s az elméleti keretek is lehetnének markánsabbak. Én azonban azt gondolom, hogy több ilyen könyvre lenne szükség, olyan kötetekre, amelyekben a tudós szerző élvezettel csapong a neki kedves témák között, s amelyek egyaránt bepillantást engednek egy kutató-oktató-műfordító látásmódjába, gondolatmeneteibe, tudományos nézeteibe, és a fordítás rejtelmeibe (ez utóbbit kiváltképpen a címadó esszé és a „B-oldal” fordulatos, szórakoztató és tanulságos írásai teszik meg).

Az „A oldalon” található fejezetek azonban számos kérdést vetettek föl bennem. A címadó esszé az irodalmi utalás lefordíthatóságának problémáját elemzi, s élvezetességét az sem csorbitja, ha nem értünk egyet a szerzővel: valóban a célnyelvi olvasó ismereteire kell támaszkodni ahhoz, hogy az ilyen allúzió észrevehető és intellektuális örömet okozó lehessen, s ez semmi esetre sem lehet célnyelvi hivatkozás a szerző által szépen végig vitt okokból. Azonban ilyenkor, főleg, ha az allúzióknak különös jelentősége van, a legcélravezetőbb megoldás hasonló értelmű, a forrás- és a célkultúrában egyaránt közismert elem beillesztése a nemzetközi kínálatból, nem feltétlen a forrásnyelvből, -kultúrából.

1 Túl a sövényen – Kappanyos András új kötete a magyar műfordítás hagyományairól (2021. november. 3.), <https://abtk.hu/hirek/2010-tul-a-sovenyen-kappanyos-andras-uj-kotete-a-magyar-muforditas-hagyomanyairol>, hozzáférés: 2022.10.20. A lemez hasonlat, valamivel rövidebben, felbukkan a kötet előszavában is (10).

Felkaptam a fejem a *Milyen fordítástudomány?* című fejezet nyitómondatára, az ugyanis így hangzik: „A fordítástudomány fordításeseményekkel, azok kondícióival és következményeivel dolgozik.” (31.) Akkor a fordító személye (és a fordításeseményhez kapcsolódó összes ágens) mi-nek tekintendő? Kondíciónak? Nem, hiszen a definíciót követő felsorolásban nem szerepel. Akkor hát kimaradt a fordító, ami a diszciplínán – mármint a fordítástudományon – belül mára széles körben elterjedt *Translator Studies* [fordítótudomány] elnevezésű, erőteljesen fordításszociológiai irányultságú áramlat, és a fordítás létrejöttében résztvevőkre alkalmazott *multiple translatorship*² vizsgálódások korában mehökkentő.

Ugyanilyen meglepő számomra az is, hogy a fordítás háromféle – nyelvtudományi, kultúratudományi és metafizikai – megközelítésének tárgyalásakor az összehasonlító irodalomtudomány nem jelenik meg. Holott a nyelvtudományi felfogással szembe fordulva a komparatistika teremtette meg a múlt század hetvenes éveiben³ a fordítástudományt önálló diszciplínaként,⁴ s nélküle nem létezhetne a kultúratudományi témakezelés sem. Ráadásul abban, hogy a komparatistika beemelte vizsgálódásai körébe a műfordítást, sőt a világirodalom fogalmának kulcskérdésévé tette, kitüntetett szerepet játszottak magyar irodalmárok. Mint ismeretes, a fordítástudományt a nyelvészek mindmáig az alkalmazott nyelvészet címke alá sorolják, következésképpen a magyar tudományos pályázatok is (OTKA, NKFIH stb.). Ezért különösen fontosnak vélem, hogy szó essék az irodalomtudomány és a jellegénél fogva interdiszciplináris fordítástudomány régóta fennálló szoros összefonódásáról minden lehetséges fórumon.

A fejezet a már említett megközelítéseken túl Nádasdy Ádám és Mezei Gábor gondolat-kísérleteit tárgyalja, s bár egyikkel sem ért egyet, mivel figyelmen kívül hagyják „a fordítás eredendően *diszkurzív*” jellegét (41, kiemelés az eredetiben), érdemeiket, ha másban nem, a megszokott elvetésében és új utak nyitásában elismeri.

A talán legsapongóbb *Fordítás és recepció* című fejezetben, amely érinti a műfordítás terminus változásait is, de főként a – forrásszöveg presztízséhez köthető – regiszterválasztással foglalkozik, Kappanyos szélsőséges esetnek tartja Kazinczy Kayser-fordítását, bár ez csak mai fordításértelmezésünk felől extrém, a végletes adaptálás, lokalizálás, sőt transzkreáció a kor-szakban nem számított ritkaságnak. Mi több, később sem, amire jó példa az *Alice in Wonderland* futtában itt is említett és *A műfordítás mint extrém sport* című fejezetben elemzett Kosztolányi-féle fordítása vagy Karinthy *Micimackója*. S nem lehet szó nélkül elmenni az ilyen sommás megállapítások mellett sem:

2 Az angol nyelvű szakirodalomban használatos *multiple translatorship* kifejezés a megjelent alkotás, esetünkben fordítás létrehozásában résztvevők összességét fedi, nem csupán a szerző/fordító, hanem a kiadói szerkesztő, a kontrollszerkesztő, a szakmai lektor és a korrektor közös munkája értendő alatta, lásd Jack STILLINGER, *Multiple Authorship and the Myth of Solitary Genius* (Oxford: Oxford University Press, 1991); vagy Hanne JANSEN and Anna WEGENER, „Multiple Translatorship”, in *Authorial and Editorial Voices in Translation*, ed. Hanne JANSEN and Anna WEGENER, 1–38 (Montréal: Éditions québécoises de l'œuvre, collection Vita Traductiva, 2013).

3 Elméleti és tudományterületi indíttatástól függően a fordítástudomány önállósodásának ideje vitatható, de a többség nagyjából a 20. század közepére, második felére helyezi.

4 SOHÁR Anikó, „Az önálló fordítástudomány létrejötte és irányzatai (1976–2000)”, in *A nyelv mint lelkünk tükré*, szerk. NAGY Sándor István, 298–308 (Budapest: MTA Modern Filológiai Társaság, 2022).

Kétségtelen tény, hogy Karinthy fordítása nem tud mindent, amit az eredeti tud, azaz **nem rendelkezik olyan gazdagon szervezett belső motívumrendszerrel és külső allúziórendszerrel, nem épít annyira konzisztens univerzumot – de ez alapján véve minden fordításról elmondható.** (49. A kiemelések tőlem.)

Kappanyos ezzel – és más hasonló megnyilvánulásokkal – magát ahhoz a legelterjedtebb és gyakran Walter Benjamin nevével fémjelzett iskolához sorolja, amely szerint minden fordítás szegényes utánzás, s mint olyan, alsóbbrendű az eredetinél. A fordító a szerző aláztos szolgálója, háttérbe simuló tolmácsa, nem társszerző, alkotótárs, egyenragú fél. Az efféle állításokból tűnik ki tán leginkább, hogy a szerző provokatívan az irodalom- és kultúratudomány felől közelíti a (mű)fordításhoz, azok primátusa számára megkérdőjelezhetetlen, pedig korábban határozottan leszögezte, hogy nem sok maradna a magyar irodalomból, ha kiszórnánk belőle minden importált – fordított – mintát. Ráadásul később arról ír, hogy a műfordítás lényege pont az, hogy hangot adunk az idegennek, újraterejtjük a beszélő szubjektumot (101): mégis, minden műfordító a szerzőnél gyöngébb képességű alkotó? S mi van azokkal a műfordítókkal, akik maguk is szerzők? Műfordítás közben meg kell zabolázzák alkotóerejüket?⁵ Netán azt sugallja ez a kijelentés, hogy maga a műfordítási tevékenység, az igazodási kényszer, a gúzsba kötötten táncolás modern értelmezése gátolja a kreativitás blokkolásával az eredetivel egyenértékű, komplex irodalmi szöveg létrehozását?

Ezután a *Fordítás és tropológia* fejezet a nyelv mélyszerkezetével foglalkozik, a képes beszéddel és az abból fakadó fordítási nehézségekkel, a hegy arcától a szem almáin át a tű fokáig. Lakoff és Johnson⁶ óta a fogalmi metaforák (*conceptual metaphors*) átültetése a fordítástudomány kedves vizsgálódási területei közé tartozik. Annál is inkább az, mert magának a fordításnak történetét is leírhatjuk váltakozó, a fordításra és a fordítóra vonatkozó hasonlatokkal.

A következő fejezet – *Anakronizmus és anatópizmus a fordításban*, melyek közül utóbbi elkerülhetetlen – az időben vagy térben távoli világok reprezentálása során felmerülő fordítási problémákra összpontosít. A kulturális szocializációnak hála a hitetlenkedés felfüggesztése norma, a művekben magyarul beszél boldog-boldogtalan, s ez „mindaddig nem tűnik fel, amíg valamilyen metanyelvi működés rá nem mutat” (77) Kappanyos elvárja, hogy a fordító ne hozzon létre új anatópizmusokat a fordításában, jóllehet kicsivel később maga is elismeri, hogy a célkultúrához tartozó nyelvi vagy referenciális elemek teljes elkerülése lehetetlen.⁷ A legalaposabban kibontott példa, Rilke *Archaikus Apolló-torzó* című versének magyarra ültetése a fordítói olvasat klasszikus esete: nem mindegy, hogy a fordító kizárólag a szövegből indul-e ki, vagy figyelembe veszi a kulturális kontextust, elvégzi a pontos értelmezéshez szükséges kutatómunkát (például azzal, hogy elolvassa Kappanyos elemzését).

5 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek* (Budapest: Szépirodalmi, 1971).

6 George LAKOFF and Mark JOHNSON, *Metaphors We Live By* (Chicago: University of Chicago Press, 1980).

7 Nem tudom, szándékos volt-e a 82. oldalon az *Elidegenítő effektusok* alcím alatt „a menyét elhozta a menyét” többször is citált példában a menyét angol nevét (ami *weasel* lenne) zárójelben valójában németül (*Wiesel*) feltüntetni. Ha az, briliáns elidegenítés és önironikus kommentár, le a kalappal! De freudi elszólásnak sem rossz.

Az oldal zárófejezete, a legkiérleltebb írás a *Denaturált beszéd* címet kapta, s a szerző szívének legkedvesebb témáról, a nemzeti értéknek nyilvánított formahű versfordításról s ennek oktathatóságáról szól. Újra előkerül a téma, hogy idővel hogyan változik a műfordítás felfogása, ki számít műfordítónak: a múlt század második feléig csak a versek, főleg klasszikus auktorok, s itt-ott a drámák áttünetőit nevezték műfordítónak, mára már az irodalmi próza fordítóit is közéjük sorolják.⁸ Kappanyos megkülönbözteti a tanári-tudósi, műkedvelő és professzionális versfordításokat, s kijelöli ezek helyét. Kitér a versfordításhoz szükséges, ám szerinte csak korlátozottan fejleszthető készségekre (ritmus- és stílusérzék, kombinatorikus készség, szókincs, nyelvi kreativitás, ízlés stb.) és a tanítható kompetenciákra (a verstani szabályoknak és gyakorlatoknak, valamint a két nyelv közötti átváltási szabályok rendszerének ismerete/használata), és felsorolja, mi mindennek kellene bekerülnie egy nemzetközi verstanra alapuló tananyagba. Ebben a fejezetben is olvashatók olyan megállapítások, amelyek azonnal párbeszédre invitálnak,⁹ s a könyvnek ezt a tulajdonságát az elején ugyan kihagytam az érények felsorolásakor, ám nem azért, mert elhanyagolható. Talán ez a legnagyobb érdeme: végig bevon, elgondolkoztat, provokál, intellektuális kihívást jelent. Köszönet érte.

Azokat persze, akik egy ideje nyomon követik Kappanyos András gondolatait a (mű)fordításról, nem fogja meglepetés érni a kötet olvasásakor, mivel a *Túl a sөvényen* egyértelműen a *Bajuszbögre* folytatása, s a vita a formahűségről és a műfordítás-elemző gyakorlat is ismerősek lesznek. Bizonyos szempontból régi lemez. Régi, de korántsem lejárt. Egész biztosan rákerül az ajánlott olvasmányok listájára a bölcsészkarok irodalommal és fordítással foglalkozó kurzusaiban, ha ugyan nem a kötelezőkére. Az én óráimon már rá is került.

8 Néhány éve egy volt hallgatóm boldogan újságolta, hogy megkapta élete első hivatalos megbízását műfordításra, egy szakácskönyvet. Akkor elhűltem, de vajon Dragomán György *Főzőskönyvét* műfordító ülteti idegen nyelvre?

9 Például: Miért csak korlátozottan tanítható a szókincs vagy a ritmusérzék felnőttkorban (vö. Kodály-módszer)? Hol a határ a fordítás és a saját vers között, ha egyetértünk Kosztolányi kijelentésével: „Nekem a legfőbb ambícióm, hogy szép magyar verset adjak, amely az eredetit lehetőségig megközelíti”? És még sorolhatnám.



Deczki Sarolta: Tar Sándor

Budapest: Osiris Kiadó, 2022, 422 l.

LUDMÁN Katalin

Miskolci Egyetem, doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs

ORCID: 0000-0003-0033-6869

Sokféle szándék vezérelheti az olvasót, amikor kézbe vesz egy szerzői monográfiát. Érdekelheti egy történeti tény, valamelyik pályaszakasz alaposabb összefoglalása, az életmű egy jól ismert darabjának befogadástörténete, esetleg arra kíváncsi, hogy saját kedvelt szerzője milyen kapcsolatban áll(t) a monográfiában tárgyalt figurával. Akármit is keres, egy biztos: a válaszra csak akkor fog igazán emlékezni, ha a monográfia – az érzékeny szövegelemzéseken túl – plasztikus képet közvetít a szerző személyiségéről és élettörténetéről. Talán e belátás nyomán fedezte fel újra a hazai irodalomtörténet-írás az írói monográfia – mondjuk így – hagyományos, életrajz-alapú formáját, amely felfedezés a kétezres évek közepétől kezdődően olyan, a szintetizáló igényű irodalomtörténet(ek) méltó kiegészítőjeként (vagy helyettesítőjeként) azonosítható szakmunkákat eredményezett, mint Ferencz Győző Radnóti-könyve, Szajbély Mihály Csáth Gézaról írott monográfiája vagy Szolláth Dávid Mészöly Miklósról szóló terjedelmes munkája. Deczki Sarolta az *Osiris Irodalomtörténet* című sorozat részeként megjelent, *Tar Sándor* címet viselő kötete is e vállalkozások sorába illeszkedik.

Mindezek ismeretében talán nem meglepő, hogy a kötetet olvasva bárminemű fikciós szöveg értékelése előtt értesülünk róla, hogy a hivatalos álláspont szerint „nincs tudomásunk arról, hogy valaha is zongorázott volna” (25.) Tar Sándor. Igaz, Deczki Sarolta könyvéből megtudhatjuk, hogy a szerző hagyatékában fellelhető jegyzék szerint birtokában volt egy pianínó, amit az NDK-ban tett második útja során szerzett. Jóllehet saját lakása ekkor még nem volt, csak egy albérletben (élete során huszonnyolc különböző bérleményben lakott) lehetett módja elhelyezni a hangszer, amikor 1976-ban ismét visszatért Magyarországra. A valóság e darabjára mutató egyetlen szépirodalmi szöveghelyet egy körültekintő lábjegyzet közli, felvetve a kérdést, hogy tulajdoníthatunk-e referenciális értéket e tárgyban a kevesek által ismert, *Celofánvirágok* című korai Tar-vers vonatkozó sorainak: „mert amikor szabadulva cuccokkal megérkeztem albérleti szobám / sivatagába reflexszerűn belevágtam az ujjaimat a billentyűk hidege közé.” (25.) Mindez persze nem pusztán Tar Sándor vélt vagy valós zenei tehetsége szempontjából érdekes, hanem a választott szerzőhöz való lehető legközelebbi odaferkőzés aktusa miatt is. Talán e látszólag marginális részlet kiemeléséből is arra következtethetünk, hogy Deczki Sarolta vállalkozása e kö-

zelférfközés tekintetében mindenképpen sikeresnek bizonyult – legyen szó akár a zongoratudás kérdésénél fajsúlyosabb dilemmákról is, mint amilyenek például a homoszexualitás vélelme, agy a szerző rekonstruálható világképe (kiváltképp sötétebb tónusú) árnyalatai. És mindez akkor is érvényes, ha e kérdésekre továbbra sem kapunk egzakt választ, de legalább (1) Deczki érdekltté tesz minket abban, hogy tudakozódjunk; (2) minden lényeges információt élénk tár, ami az adott dologról tudható.

A kötet megtalálja és felmutatja tehát azokat a pontokat, amelyek az író alakját, poétikai eszközeit, művészetének közvetlen és közvetett hatását, személyes és nyilvános kapcsolatait, műveltségét, irodalomtörténeti helyét stb. lényegileg jellemzik. Továbbá néhány önisémítő résztől eltekintve azt a módszertani nehézséget is sikerül feloldania, ami a Tar-kötetek klasszikus, időrendi tárgyalásának elhagyásából adódik. A könyv ugyanis három nagy fejezetre bomlik: életrajz; poétikai sajátosságok; és az életmű nem kanonikus darabjainak (versek, hangjátékok, forgatókönyvek, publicisztikák) főként dokumentumértékű vizsgálata. Az e fejezetekben olvasható tudáselemek erőltetett megfeleltetések nélkül is párbeszédbe keverednek egymással, hiszen a biografikus és a szövegimmanens nézőpontok egymással párhuzamosan, egymást kiegészítve bontakoznak ki. E lassú, de folyamatos előrehaladás pedig állandó továbbolvasásra késztet, hisz voltaképpen egy személyes történetet olvasunk, Tar Sándor „megírhatatlan történet”-ét (75.), amely megírhatatlanság a titkosszolgálati múlt tényének és a lelepleződés utáni események látványos feldolgoz(hat)atlanságára értendő. „A saját történetét nem tudta megírni sem igazul, sem esztétikailag érvényes módon.” (79) Összegzi tapasztalatait Deczki, az ügynökügyet feltáró első nagy egység fejezeteinek egyikében, akinek tehát legalább kétféle minőség szerint biztosan sikerült ezt megtennie helyette: tényszerűen és alaposan. Ezen a szöveghelyen is hozzászól, hogy az ügynöki múlt története nem kizárólag személyes érintettsége okán maradt Tar számára hozzáférhetetlen, de a tárgyhoz szükséges művészi eszközöknek sem volt a birtokában, hiszen karaktereit sosem tudta az inkább a nagyepikához illeszkedő jellemfejlődés folyamatában ábrázolni. Egyszerűen más műfajban volt jó. Ahogyan Deczki fogalmaz: „Az életmű alapvető mértékegysége a novella.” (10.) A kísérletek kudarcát pedig a deklaráltan e téma köré épített szövegek (*A torony ég; Az áruló*) elemzésével is igazolja.

Deczki tézise szerint az ügynökkérdés egyébiránt a Tarról való kritikai és irodalomtörténeti beszéd megkerülhetetlen, önmagán túlmutató kérdése, hiszen „Tar esetének megítélése jól tükrözi azt az általános tanácstalanságot, mely az ügynökügyek kapcsán felmerül.” (71.) Vagyis a monográfia szerzője számára a Tar-értés egy sajátos, a 20. század második felében keletkezett, szociokulturális, irodalomtörténeti és politikai-ideológiai aspektusból is érdekes, kelet-közép-európai jelenség összetett vizsgálatára ad lehetőséget. E tágra nyitott értelmezési keretben így szükségszerűen újabb és újabb adalékokat kapunk a Tar Sándor életidejét is magába foglaló korszakról: a magyarországi besúgó hálózat számadatairól és annak időbeli változásairól, a beszervezettek és megfigyeltek kondícióiról, a jelentések alapján készített grafológiai vizsgálatok tapasztalatairól és a rendszerváltás társadalmi traumáiról; később pedig a téma irodalmi reprezentációiról, vagyis az „ügynökirodalom” közelmúltbeli fejleményeiről és a Tar ihletet műalkotásokról is. Ennélfogva egy rendkívül adatgazdag, körütekintően megrajzolt háttér előtt látjuk megelevenedni a Tar-történetet, négyféle forrásanyag alapján. Ezek a Tarral készült interjúk (értelemszerűen a lelepleződés utáni időszakból); maguk a jelentések (a teljesség igénye nélkül: Kenedi Jánosról, Bari Károlyról, Csalog Zsoltról, Éliás Józsefről); a Tar-ügy kapcsán

keletkezett kommentárok és vélemények; valamint – ahogyan fentebb már előkerült – azok a Tar-művek, amelyek az eltitkolt múlt feldolgozására tett kísérletként értékelhetők. Deczki az idézett források mindegyikétől egyformán távolságot tart, ami előnyére válik az aprólékosan építkező érvelésnek.

A monográfia fejezetei közötti kapcsolódások érzékletes példája egy másik, nem az ügynök-ügyre reflektáló művek között tárgyalt szöveg, a *Szürke galamb* című „bűnregény” terjedelmes interpretációja. Az elemzés konklúziója arra enged következtetni, az életmű élménynyaga le- és megtagadhatatlan, de legalábbis teret enged annak az elképzelésnek, hogy a fikció szövetén akarva-akaratlanul átdereng a szerzői élettörténet.

Talán túlzás lenne kijelenteni, hogy Tar ebben a regényben kódoltan besúgói múltjáról beszélne [a regény a lelepleződés előtt jelent meg – L. K.], ám az feltételezhető, sőt némely esetben biztos is, hogy a szöveg helyenként olyan személyes élményeken alapul, melyek a szerző ügynöki tevékenységéhez köthetők. [...] sokan hajlanak arra a feltételezésre, hogy Tar valóban homoszexuális volt, és valóban ezzel zsarolva szervezték be. Ha ez így volt, akkor feltűnő a párhuzam saját maga és a regénybeli Csiszár között. Csiszár ugyanakkor a galambos ember alteregója is, aki szintén homoszexuális volt, de Molnár őrnaggyal is különleges kapcsolata van, egymás „énmásai”, valamint Borbás ezredes hangja szólal meg Molnár szájából. Ezek a szerepek egybemosódnak: a Jó és a Gonosz. (362–363.)

Deczki következtetései az esztétikai regiszterbe tolt állásfoglalásként is értelmezhetők. Ugyan az ügynökügyet tárgyaló fejezetben leírja, hogy a nyilvánosságban megjelent kommentárok alapján háromféle vélekedés tipizálható: akik szerint Tar bűnös, akik szerint áldozat, és akik szerint nehéz megítélni, ám saját álláspontját egyedül a szövegértelmezéseken keresztül ismerhetjük meg – egyébként igen elegáns megoldásként. A kötet egészével egyúttal azt a vállalását is lépésről lépésre teljesíti be, hogy megvizsgálja: Tar titkos megbízotti munkája és írói karrierje között van-e összefüggés, és ha igen, milyen.

A kötet második nagy fejezetében Deczki Sarolta tehát nem kötetről kötetre haladva elemzi a Tar-szövegeket, hanem különböző prózapoétikai eszközök köré rendezve. Főként tematikai-motivikus (vonat, utazás, tenger), stilisztikai és modalitásbeli (abszurd, groteszk, szürreális), térpoétikai (albérlet, munkásszálló, pszichiátria, kocsmá), illetve műfajelméleti (szociográfia, novella) megközelítéseket alkalmaz. Fejtegetéseit olyan elemek színesítik, mint a groteszk nyelvi formáról írott fejezetben idézett hagyatéki magánlevél, amelyben Tar „valóságos kis novellát rögtönöz” (171), és amely hűen illusztrálja Deczki megfigyeléseit. Elemzi a trágárság szerepét Tar prózanyelvében, és külön fejezetet szentel a nevek poétikájának, különös tekintettel a gúnynevek szubverzív funkciójára, valamint önálló alfejezetben tárgyalja a biblikus utalásokat alkalmazó transzcendencia-szövegeket. E második, és egyben legterjedelmesebb kötetegység színvonala tűnik a legegyszerűsebbnek. Bár az alfejezetek rendje és azok egyedi belső logikája következetes és áttekinthető, a szöveg tördelése néhol zavaró vagy hibás, az egyes elemzések interpretatív hozama pedig igen eltérő. A zárt terekre vonatkozó megfigyelések olyan, jóformán a legtöbb irodalmi szövegre vonatkoztatható általánosságokat ismételnek, mint az a tétel, hogy Tar novelláiban „nem érvényes a hagyományos tér-idő koordináta rendszer, mint ahogyan

a civilizatorikus rend sem” (209), ahogyan a műfaj tekintetében is kissé esetlegesnek tűnik éppen Spiró György (eredetileg Tóth Krisztina írásai apropóján kifejtett) novellaeszményének hivatkozása. A poétikai fejezet érdemei közé tartozik viszont a szövegekben feltűnő pszichiátriai osztályok és kezelőterek torz otthonosságának felmutatása és indoklása, illetve az életmű darabjainak narráció szerinti csoportosítása és bemutatása (E/1.; E/3. monológyszerű; szölamokat váltogató elbeszélői megoldás és kollázstechnika).

Az életmű három, nagyobb terjedelmű, regényként értett (*Minden messze van; A mi utcánk; Szürke galamb*) szövegének elemzése önálló szakaszba szerveződik a kötetben. Fontos megjegyezni, hogy ezek közül kettő, voltaképpen elbeszélésciklus(ként is olvasható), amire Deczki is kitér, bár ezt a műfajelméleti érdekességet valamilyen nem fejt ki olyan részletességgel, mint a *Szürke galamb* apropóján felmerülő műfaji kérdésirányokat (misztikus thriller, detektívregény, klasszikus krimi). A három szöveg közül egyébként ez utóbbi elemzése a kiemelkedő, ám említésként ide kíváncskozna talán néhány további irodalmi párhuzam, például Térey János Debreceenye, Lengyel Péter *Macskakőjének* világa, vagy Hajnóczy Péter *Jézus menyasszonya* című kisregényének embervadászata.

Az életmű részletes vizsgálatát – az életrajzi fejezethez hasonlóan – egy kontextusteremtő egység keretezi, vagy inkább vezeti be, ami arra hivatott, hogy a realizmus és a posztmodern hazai és világirodalmi tendenciáit tisztázza – szükségszerűen leegyszerűsítő módon. Arra ugyanakkor világosan rámutat, hogy a Deczki szerint leginkább egy Mikszáth–Rejtő–Bodor hármas alkotta fiktív hagyománymátrixban elhelyezhető Tar-próza milyen sajátos helyzetbe került a korszerűség dolgában:

Ha nem vennénk figyelembe a magyar irodalom sajátos alakulástörténetét, akár azt is mondhatnánk, hogy a Tar-féle próza, mely a realizmus, a dokumentarizmus, a szociográfia saját keverékét alkotja, posztmodern, szürrealista és abszurd jegyekkel, a korabeli világirodalomban korszerűbb volt, mint a kilencvenes évekbeli magyar szövegirodalom. (118.)

Az utolsó nagyobb, *Túl a prózán* című, nem kanonikus szövegeket szemlélő fejezet is figyelemre méltó összefüggéseket tár fel életrajzi és poétikai szempontból egyaránt. A legtöbb tudnivalót talán a versek és a publicisztikai írások összefoglalása tartogatja, a forgatókönyveket és adaptációkat tárgyaló részt pedig nem terhelik hosszás filmelméleti fejtegetések, ami sokkal inkább kelti a józan arányérzék benyomását, mint hiányérzetet. Tar Sándor életművének hasonló volumenű, bibliográfiát közlő, alapos összefoglalása nem volt és feltehetően jó darabig nem is lesz a hazai irodalomtudományban.



Ritoókné Szalay Ágnes (1931–2022)

KECSKEMÉTI Gábor

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, kutatóprofesszor, intézetigazgató
ORCID: 0000-0003-2473-2946

Ritoókné Szalay Ágnes az 1960-as évektől mindvégig az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának külső munkatársa, a reneszánsz- és barokk-kutatók országos, informális hálózatának, a Rebakucsnak megbecsült, iránymutató tagja volt. A Rebakucs felolvasóüléseinek sorában 1970 februárjában beszélt először, mégpedig a Balassi Menyhártról szóló komédia keletkezésének körülményeiről, később e szöveget a politikai szatíra fejlődéstörténetébe állította, előadott továbbá – egyebek között – Debreceni Ember Pál egyháztörténetéről, Bakócz Tamás breviáriumáról, Hunyadi János gyulafehérvári síremlékéről. A Rebakucs évenkénti nagykonferenciáinak történetében 1975-ben, Mátrafüreden tartotta meg első előadását Marsilio Ficinóról, az utolsót pedig tavaly ősszel, 2022 szeptemberében, a Janus Pannonius és Vitéz János halálának 550. évfordulója alkalmából megszervezett esztergomi konferencián, amelynek nyitóelőadását otthonából, Zoom-kapcsolaton át bejelentkezve olvasta fel, csak fizikailag fáradva meg kissé, teljes szellemi pompában, töretlen benső tartással és derűvel. A két szélső dátum közötti több mint öt évtizedben magisztrális tanulmányok sora jelent meg tőle az *Irodalomtörténeti Közleményekben* és az irodalom- meg eszmetörténeti kutatás legrangosabb további folyóirataiban és tanulmányköteteiben, többek között Balsaráti Vitus Jánosról, a Pataki Névtelenről, Rimay Jánosról, a wittenbergi egyetem promoveáltjairól, Philipp Melanchthonról, Bonfini és más magyarországi humanisták szövegeinek utóéletéről, majd egyre inkább és egyre több Janus Pannoniusról és itáliai meg magyarországi kortársairól. E tanulmányainak jelentékeny része két nagy tanulmánykötetében összegyűjtve is olvasható, amelyek 2002-ben és egy évtizeddel később, 2012-ben jelentek meg az intézet *Humanizmus és reformáció* című sorozatában. 2021 szeptemberében pedig, kerek születésnapja alkalmából, az Irodalomtudományi Intézet létrehozta és ünnepélyesen megindította az életművét teljes szövegében a nagyközönség elé táró, ma is működő portálját, ahol megtalálható Ritoókné Szalay Ágnes minden tanulmánya, fordítása, szerkesztése és kötete.¹

Jól látható, hogy kezdeti kedves, 16. századi témáitól hogyan haladt visszafelé az időben, hogy az utolsó három évtizedben már elsősorban a Janus Pannonius életműve körüli kutatás

1 <https://iti.abtk.hu/hu/ritookne-szalay-agnes-honlapja>

egyszerre szintetizáló és megújító, feltétlenül irányt mutató vezetőjeként tevékenykedjék. Viszsaemlékezésében maga idézte fel, hogyan hívta őt először e tárgyról egyeztetni a Ménesi útra Klaniczay Tibor 1984 augusztusában, s hogyan eszméltek rá közben, szinte véletlenül, hogy a Teleki-féle utrecht-i Janus-kiadás 200. évfordulóján, Janus Pannoniusnak pedig a születésnapján folyik a beszélgetésük a magyar humanizmus páratlan nemzetközi ismertségű auktora tudományos kiadásának megindításáról. E kritikai kiadásnak azóta három megjelent kötete van; semmiképpen sem készülhettek volna el Ritoókné Szalay Ágnesnek a művek attribúciójára, kronológiájára, biográfiai hátterére kiterjedő, elképesztő mélységű alapkutatásai és sorozatszerkesztői munkálkodása nélkül.

A tudós pótolhatatlan és időtálló, maradandó hatású eredményei azonban csak egy része annak az összképnek, amelyet olyan reménytelenül próbálunk most megragadni. A személyiség páratlan varázsa szinte felidézhetetlen, alig megragadható, s csak azért nem mondanám tünékenynek, mert minden kollégájának emlékezetébe mélyen bevésődve legalább addig bizonyosan kitart, amíg közös ügyünket, a magyarországi humanista irodalom- és művelődéstörténet kutatását tovább folytatni módunk adatik. Ágnes legendásan szerény, önmagát sohasem előtérbe állító, a zajos nyilvánosságtól szinte menekülő habitusa, amely ugyanakkor bátran, határozottan, félreérthetetlen iránymutatással mindig, minden rendelkezésére álló eszközzel a minőséget, az igényességet kívánta előmozdítani és elismerni, amely azt a fajta munkát követelte meg, amit olyan lelkiismeretes alapossággal végeztek el, hogy rendszeressége által válhatik megvilágító fontosságúvá – nos, ez a habitus, ez az értékrend, ez az egyszerre szakmai és erkölcsi mérce sokunk nélkülözhetetlen támpontja, iránytűje volt mind a tudományos, mind a tudományos-vezetési kérdésekben, döntésekben. Utolsó levele, amelyet tőle kaptam, tavaly november 18-án, pontosan ugyanerről szolt megint: arról a mozgástérrel, azokról az eredményekről, amelyek a magyar irodalomtudománynak s benne az Irodalomtudományi Intézetnek a nemzetközi kutatásokba való, világszínvonalú beágyazottságát bizonyítják és biztosíthatják.

Amikor ez a levél megérkezett, aggodalom fogott el. Olyan léptékű összegzés, olyan fokú ösztönzés, olyan nagyarányú programadás volt belőle kiolvasható – hogy az szinte már a vég-hagyatkozás látószögét teremtette meg körülötte. Figyelme, féltő gondja, szeretete még egyszer, utoljára felmérte az őt is magába foglaló kutatóközösség elmúlt évtizedeinek perspektíváit, s kijelölte az engesztelhetetlen igényességgel folytatandó program sarokpontját: a nemzetközi tudós világ vérkeringésébe való szerves beilleszkedés soha fel nem adható igényét. S most, alig két hónappal végakarátának e kinyilvánítása után, most itt állunk Ritoókné Szalay Ágnes halmvai fölött, s szinte még megfogalmazni sem tudjuk a veszteséget, amely bennünket ért. A világ, amelyet fáradhatatlan tevékenységével oly nagy mértékben jobbá tudott tenni sokunk számára, kietlenebb, rosszabb hely lesz nélküle. Gondolatai, szellemi ereje és tartása elemi szükségletünk, s mindez bizonyosan tovább kísér bennünket munkálkodásunkban. Porhüvely pedig, amelyetől ma búcsút veszünk, nyugodjék békében!

(Elhangzott Budapesten, a Fiumei úti temetőben 2023. január 20-án)



Borsa Gedeon (1923–2022)

P. VÁSÁRHELYI Judit

Országos Széchényi Könyvtár, bibliográfus, nyugalmazott osztályvezető

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék, nyugalmazott egyetemi tanár

ORCID ID: 0009-0002-2490-6870

2022. december 24-én, életének 100. esztendejében elhunyt Borsa Gedeon, a magyarországi és az egyetemes könyv- és nyomdászattörténeti kutatás kiemelkedő és meghatározó képviselője, a hazai retrospektív bibliográfia rendszerének megalkotója. Bibliográfiáit, katalógusait és kutatási eredményeit az irodalom- és nyomdászattörténet kutatói mellett szinte egyetlen más diszciplína régi századokkal foglalkozó komoly művelője sem mellőzheti. Rendkívüli tudós volt, akinek megadatott, hogy kivételesen hosszú, gazdag és eredményes pályát járjon be.

1923. október 11-én született Janits Károly néven Budapesten. A család 1941-ben magyarosította vezetéknévét Borsára. A budapesti Piarista Gimnázium elvégzését követően jogot tanult a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. A diploma megszerzése után egy ideig apja szatócüzletében dolgozott, majd annak államosítása után rövid időre az Országos Levéltári Központba (OLK), onnan 1951. január 1-én az Országos Könyvtári Központba (OKK) került. Ott annak a munkacsoportnak lett tagja Dörnyei Sándorral, Reményiné Vida Erzsébettel és Wix Györgynél együtt, amelynek feladata egyrészt az egyházi tulajdonú könyvtárak összeírása, másrészt az államosított szerzetesi könyvtárak, majd később az államosított könyvkereskedések és kölcsönkönyvtárak anyagának a kiválogatása, jegyzékbe foglalása és elhelyezése volt. Ennek a „könyvmentő” akciónak az irányítója Kőhalmi Béla, felügyelője és tanácsadója pedig Fitz József, az Országos Széchényi Könyvtár korábbi főigazgatója volt, akit Borsa Gedeon mindig nagy tisztelettel emlegetett, példaképének és tanítómesterének tekintett.

Az OKK megszűnése után 1952 és 1954 között a Népkönyvtári Központban, majd annak átstrukturizálása után 1954 és 1958 között már az Országos Széchényi Könyvtárban a Könyvelosztó Osztály vezetőjeként Borsa feladata volt a Budapesten és a négy úgynevezett tájkönyvtárban begyűjtött mintegy 4 és fél milliós könyvvállománynak a rendezése, rendszerezése és szétosztása. Már ekkor megmutatkozott kitűnő szervezőképessége. A hatalmas könyvanyag feldolgozása során kialakított szempontrendszer későbbi bibliográfusi munkáját is meghatározta. Itt kristályosodott ki számára, hogy mit jelent és milyen sokrétű a dokumentumok magyar vonatkozása, illetve, hogy melyek a régi könyvek formai és tartalmi jellemzői. Ekkor figyelte fel arra is, hogy milyen sok könyv nem szerepel egyetlenegy bibliográfiában sem.

1958-tól 1960-ig az OSZK Gyarapítási Osztályát vezette. Ezután bízták meg azzal a feladattal, hogy dolgozza ki a régi hazai nyomtatványok új, korszerű bibliográfiájának a rendszerét. A nagy bibliográfus előd, Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár I. és II.* kötetét (1879, 1885) alapnak tekintve született meg a *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy)* koncepciója. Ez a bibliográfia célul tűzte ki, hogy összegyűjti és bemutatja a kezdetektől 1700-ig a bárhol részben és egészben magyar nyelven, továbbá a történelmi Magyarország területén bármely nyelven kinyomtatott dokumentumokat. Részletesen leírja azok tartalmát és formai jellemzőit, összegzi a vonatkozó szakirodalmat, továbbá közli példányaik teljességadatait. Számba veszi azokat a nyomtatványokat is, amelyek megjelenése korabeli források alapján bizonyítható vagy feltételezhető, de példány nem maradt fenn belőlük. Külön részben rendezi azokat a kiadványokat, amelyeknek a megjelenését tévesen feltételezte eddig a kutatás. Az *RMNy* kötetek latin címe: „Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum” értelmében minden egyes ebben az időszakban nyomtatott dokumentum megtalálható benne – tekintet nélkül tartalmára vagy terjedelmére.

Borsa Gedeon 1961-ben egyedül kezdett neki e bibliográfiának. Később csatlakozott hozzá Hervay Ferenc, Holl Béla, Kelecsényi Gábor és Käfer István. Munkájuk eredménye a *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600* (1971). Azóta a kötetek publikálása folyamatosan halad előre, és a 2023-ban megjelenő V. kötet már az 1671-től 1685-ig tartó időszakot öleli fel. A VI. kötet (1686–1700) elkészültével valósul majd meg Borsa Gedeon víziója a nyelvi és területi hungarikumok első korszaka tekintetében.

Az *RMNy*-vállalkozásból kiindulva részletesen kidolgozta, majd el is indította a magyar vonatkozású régi nyomtatványok további kategóriáinak bibliográfiai munkálatait. Még az 1970-es években országos gyűjtést szervezett az 1701–1800 között megjelent nyelvi és területi hungarikum felkutatására. Az újonnan előkerült, bibliográfiailag ismeretlen, 1700 után nyomtatott dokumentumok adatai a Petrik Géza bibliográfiáját (1888–1892) kiegészítő *Pótlásokban* váltak publikussá. Ebből összesen öt jelent meg (1971, 1972, 1989, 1991, 2017).

Borsa emellett a szerzői hungarikumok Szabó Károly *RMK* III. kötetének megjelenése óta (1896–1898) gyűjtött kiegészítéseinek rendszerezését és publikálását is szorgalmazta. Irányításával jelent meg Dörnyei Sándor szerkesztésében az az öt pótfüzet (1990–1996), amely majdnem 2900, korábban bibliográfiákban le nem írt, 1711 előtt külföldön hazai szerző által idegen nyelven megjelentetett mű címét tartalmazza. E hungarika-kategória feltárását a 18. századra is kiterjesztette (*RMK* III/XVIII. I–II. [2005, 2007]). Az általa kidolgozott elvek alapján lépésről lépésre válik mind teljesebbé a retrospektív nemzeti bibliográfia, amely óriási segítséget jelentett és jelent a magyarországi tudományosság számára.

Borsa az *RMNy* második kötetének egyik szerzője volt. 1983-ban bekövetkezett nyugdíjazása után mint lektor és szaktanácsadó kísérte figyelemmel az általa elindított munkálatok eredményeit. Nyugdíjazása után csak annyiban változott meg az élete, hogy megszabadult a hivatali adminisztrációtól, és ettől fogva kizárólag a kutatásnak élt, eleinte mint az OSZK tudományos tanácsadója, majd 2012-től mint bibliothecarius emeritusa.

Hihetetlen munkabírását és kitartó szorgalmát mutatja, hogy 2011 őszéig (88 éves volt ekkor!) napi rendszerességgel bejárt az OSZK-ba. Így nemcsak az utána következő generációnak, hanem már az azt váltó, második bibliográfus nemzedéknek is mestere is volt. Ő csupán pár évig tanított az ELTE Könyvtár Tanszékén, mégis sokan vallhatjuk magunkat tanítványainak. Iskolát teremtett azzal is, hogy az OSZK munkatársai körében betűtípuskutató gárdát szerve-

zett, amelynek tagjai kutatónapjaikon a xerográfia segítségével másolatban összegyűjtötték, rendszerezték és elemezték egy-egy hazai nyomda típusait és díszeit. Ez a munka több évtizedig tartott, mígnem 2014-ben ért a végére, amikor V. Ecsedy Judit szerkesztésében teljessé vált a *Hungaria typographica* (2004, 2010, 2014), amely a kezdetektől 1700-ig adja közre tanulmányok kíséretében a hazai nyomdák betűtípusait és díszkészletét.

Amiképpen Borsa Gedeon a xerográfiát sikerrel állította a betűtípus-kutatás szolgálatába, úgy kereste annak lehetőségét is, hogy hogyan lehetne a könyvtörténet számára hasznosítani a számítógépet. Már 1971-ben cikket írt erről („Régi nyomtatványok betűtípusainak vizsgálata számítógéppel”, *Magyar Tudomány* 78, 7–8. sz. (1971): 488–491) és „Computer-assisted examination of printing types of early printings”, *Magyar Könyvszemle* 87, 1–4. szám (1971): 165–170). Amint lehetett, lett számítógépe, és jól elsajátította a számítógépes ismereteket. A 2000-es években az ő kezdeményezésére és javaslatára épült ki az OSZK-ban a *Clavis typographorum regionis Carpathicae* nyomdaadatbázis a kezdetektől 1948-ig (http://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/nyito.htm). Ennek sikerességét bizonyítja, hogy azóta is havonta több tízezen keresik fel, és használják adatait.

Borsa régi nyomdáink kutatásában is élen járt. Közel félezer publikációja közül igen sok szól egy-egy hazai műhely eredetéről, tevékenységéről, kapcsolatairól és kiadványairól. Mesterének, Fitz Józsefnek a nyomdokaiban járva több tanulmányában is foglalkozott Andreas Hess-szel és az első hazai ősnymtatványokkal. Mivel tisztában volt a nyomtatási folyamat legapróbb részleteivel, alapos mikrofilológiai vizsgálatnak vetette alá ezeket a nyomtatványokat, mivel más forrás híján csupán ezek alapján lehet következtetni arra, hogy milyen is volt az első hazai ősnymda. Már első ilyen tárgyú publikációja új megvilágításba helyezte Hess működését (*Magyar Könyvszemle* 89, 2. sz. (1973): 138–149). E cikket azután még továbbiak követték, mígnem 40 esztendővel később, 2013-ban monográfiában összegezte kutatási eredményeit (*Andreas Hess*, Budapest: Argumentum Kiadó).

A hazai mellett a nemzetközi ősnymtatvány-kutatásban is igen aktívan kivette részét. Számos külföldi, ismeretlen nyomdahelyű incunabulumot azonosított. Megtörtént, hogy ezzel módosította az egy-egy nemzet nyomdászatanak korai történetéről addig alkotott felfogást is. Meghatározásai beépültek az ősnymtatványok Berlinben szerkesztett világkatalógusába (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*).

Másik, egész életén át tartó szívügye a bécsi nemzeti könyvtár 16. századi német nyelvű nyomtatványai katalógusának elkészítése volt. A rendszerváltozás után rendszeresen kutatott ennek érdekében Bécsben. Az általa szerkesztett katalógus (*Wien NB 16*, Baden-Baden: Valentin Koerner) tizennégy kötetben jelent meg 2007 és 2017 között. A munka során felfedezett, korábban ismeretlen német nyelvű nyomtatványok adataival folyamatosan gyarapította a Münchenben gondozott német nemzeti bibliográfia (*VD 16*) anyagát. Itt szintén igen nagy megbecsülésben volt része.

Hasonlóképpen fogalom a neve Olaszország és Franciaország régi könyvesei körében is, akik műveit nap mint nap használják. 1980-ban közreadta az 1601 előtt Itáliában tevékenykedő nyomdászok és hivatásos kiadók katalógusát (*Clavis typographorum librorumque Italiae*, Budapest–Baden-Baden: Valentin Koerner, 2 vols.). Még korábban, 1970-ben Jean Muller álneven összeállította a 16. századi francia nyomdászok és kiadók jegyzékét (*Dictionnaire abrégé des imprimeurs-éditeurs français du seizième siècle*, Baden-Baden: Verlag Librarie Heitz, 1970). Majd Re-

né Badogos anagrammatikus álneven írt a 16. századi lyoni nyomtatványokról (1972), és Sybille von Gültlingennel kiadta a 16. századi lyoni nyomtatványok bibliográfiáját (*Bibliographie des livres imprimés à Lyon au seizième siècle*, Baden-Baden: Valentin Koerner, 1992).

Tanulmányait nemcsak itthoni folyóiratok, hanem tekintélyes külföldi szaklapok is szívesen közölték. 1958 óta folyamatosan publikált többek között a *Gutenberg Jahrbuch*ban, a *Biblos*ban. Igen jó kapcsolatot ápolt a külföldi könyvtörténészekkel, könyvtárosokkal és bibliográfusokkal. Rengeteget kutatott külföldön. Külföldi kollégái és barátai csodájára jártak, hogy a rendszerváltás előtt „a vasfüggöny” mögül hogyan volt képes turistaútlevelemel távolabbi országok könyvtáraiba is eljutni, és régi hungarika nyomtatványok után kutatni. Ezen utak alkalmával számos érdekes felfedezéssel gazdagította művelődéstörténetünket. Így találta meg 1975-ben a stuttgarti Landesbibliothekban Huszár Gál énekeskönyvét (1560/1561), a jelenleg ismeretes legrégebbi, magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvet, amelynek egyház-, irodalom-, zene- és nyomdatörténeti jelentőségét ő maga több tanulmányban is elemezte (Például *ItK* 80 [1976]: 223–237).

Az Országos Széchényi Könyvtár 1996 és 2000 között *Könyvtörténeti írások* címmel négy kötetben adta ki legfontosabb tanulmányait, összesen 188-at (<http://mek.oszk.hu/03300/03301/html/index.htm>). A kötetet ő maga válogatta és szerkesztette. Az írásokon semmit sem változtatott. Később, a 95. születésnapjára az *RMNy* munkatársai *Újabb könyvtörténeti írások* címmel (2018) kötetbe rendezték azt a 18 írását, amelyeket 2000 után publikált itthoni és külföldi folyóiratokban. Ezekben a kései tanulmányokban is megtapasztalható, hogy milyen igényes, körültekintő, precíz és pontos volt mindenben. A következetesség elvét vallotta, és ezt kérte a leginkább számom munkatársaitól is. A kutatás és a munka soha nem jelentett terhet a számára. Kulcsár Péter fogalmazta meg ezt igen találóan: „Úgy látszik, mintha a saját boldogságát is megtalálta volna a munkájában. Ez rendkívül sokat jelent, mert elsősorban ezzel tudott és tud ma is példát adni nemcsak a szorosabban vele együtt dolgozó fiatalabbak számára, hanem minden tudomány minden művelőjének”. Én, aki abban a kivételezett helyzetben voltam, hogy több évtizeden keresztül mellette dolgozhattam, hálás tanítványaként ezt a megfigyelést csak megerősíteni tudom. Requiescat in pace!

Megjelent számainak teljes szövege az Interneten!



Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)



Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.
Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>



Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (faksimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Az Universitas Kiadó közelmúltban megjelent kiadványai kedvezménnyel megrendelhetők a www.prosperod.hu felületen:

Pázmány Péter 450: Tanulmányok Pázmány Péter születésének 450. évfordulója alkalmából.
Szerkesztette Ajkay Alinka és Hargittay Emil, Budapest, Universitas Kiadó, 2022, 268 l.

Szénási Zoltán, *Textológia és interpretáció: Filológiai és szövegkritikai vizsgálódások Babits Mihály 1916 és 1920 között keletkezett versei kapcsán.* Budapest, Universitas Kiadó, 2022, 378 l.

Szilágyi Márton, *A második Prométheusz: Tanulmányok a 18. századi magyar irodalomról.* Budapest, Universitas Kiadó, 2022, 324 l. (Historia Litteraria, 35.)

Megjelenés előtt:

Bartók István, *„Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között* (Irodalomtudomány és Kritika sorozat)

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.



A folyóirat megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

www.nka.hu



Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.



A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil

(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2023.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)



HU ISSN 1588-0834 (Online)



Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címen kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft